

QAFQAZ ALBANİYASININ TARİXİ VƏ MƏDƏNİ İRSİ İNSAN HÜQUQLARI KONTEKSTİNDƏ

BEYNƏLXALQ KONFRANSIN
TEZİSLƏR TOPLUSU

BAKI – 2014

Layihənin elmi rəhbəri:

Aytən MUSTAFAYEVA,
AMEA İnsan Hüquqları İnstitutunun direktoru,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru,
Milli Məclisin üzvü

Elmi redaktor:

Lalə ƏHMƏDOVA,
AMEA İnsan Hüquqları və Konfliktologiya
İnstitutunun direktor müavini,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının professoru

İşçi qrup:

Müşfiq EMİNOV
Aytən QURBANOVA
Tofiq QƏMBƏROV
Nərgiz YUSİFZADƏ

Kompyuter dizaynı:

Mübariz HACIYEV

MÜNDƏRİCAT

Фуад АХУНДОВ,
*заведующий сектором по работе с зарубежными
СМИ и НПО Администрации Президента
Азербайджанской Республики*
Ризван ГУСЕЙНОВ,
научный сотрудник Института по правам человека НАНА
**АРМЕНИЗАЦИЯ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ
КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ НА ПРИМЕРЕ
ГЯНДЖАБАСАРСКОГО (ГАНДЗАСАРСКОГО)
МОНАСТЫРЯ В ОККУПИРОВАННОМ КАРАБАХЕ 14**

Rüstəm MƏMMƏDOV,
*Bakı Dövlət Universiteti, Beynəlxalq ümumi hüquq
kafedrasının müdiri, hüquq elmləri doktoru, professor*
Humay ƏFƏNDİYEVƏ,
Bakı Dövlət Universiteti, doktorant
**QƏDİM ALBAN ABİDƏLƏRİNİN
BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ MÜDAFİƏSİ 19**

Гюльчохра МАМЕДОВА,
*ректор Азербайджанского Университета
архитектуры и строительства, заслуженный
архитектор, депутат Милли Меджлиса,
доктор архитектуры, профессор*
**АРХИТЕКТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ 24**

Алина ВЕНКОВА,
*заместитель директора по научной работе
Санкт-Петербургского отделения Российского
института культурологии Министерства культуры
Российской Федерации, заместитель заведующего
Кафедрой ЮНЕСКО по компаративным исследованиям
духовных традиций, специфики их культур
и межрелигиозного диалога, кандидат культурологии, доцент*

Михаил СТЕПАНОВ,
*ученый секретарь Санкт-Петербургского
отделения Российского института культурологии
Министерства культуры Российской Федерации,
ученый секретарь Кафедры ЮНЕСКО по
компаративным исследованиям духовных традиций,
специфики их культур и межрелигиозного диалога,
кандидат философских наук*

**ОПЫТ СОХРАНЕНИЯ МАТЕРИАЛЬНОГО И
НЕМАТЕРИАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО
НАСЛЕДИЯ В СТРАТЕГИЯХ ЮНЕСКО 39**

Ричард ДАНАКАРИ,
*кафедра «История и теория политики» Волгоградского
филиала Российской академии народного хозяйства и
государственной службы при Президенте РФ (ВФ РАНХиГС),
доктор философских наук, профессор*

**ДРЕВНИЕ СИМВОЛЫ, ОБРАЗЫ
И СМЫСЛ БЫТИЯ УДИН 42**

Ирада ГУСЕЙНОВА,
*заведующая кафедрой «История народов Кавказа»
Бакинского Государственного Университета,
руководитель научно-исследовательской лаборатории
армянских исследований, доктор исторических наук, профессор*
**ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ КАВКАЗСКОЙ
АЛБАНИИ КАК ЦЕННЫЙ ПАМЯТНИК ИСТОРИИ
И КУЛЬТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА 49**

Раса ЧЕПАЙТЕНЕ,
*старший научный сотрудник Института
истории Литвы, доктор исторических наук,
профессор Вильнюсского университета*
**МОДЕЛИ ИНТЕРПРЕТАЦИИ И ОХРАНЫ
КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ЭТНИЧЕСКИХ
МЕНЬШИНСТВ: МИРОВОЙ ОПЫТ 60**

Lalə ƏHMƏDOVA,
*AMEA İnsan Hüquqları İnstitutu, elmi işlər üzrə
direktor müavini, filologiya elmləri doktoru, professor*
**QAFQAZ ALBANİYASI: HÜQUQİ DÖVLƏT
QURUCULUĞU VƏ ANTİK SİVİLİZASIYA
TARİXİNDƏ İNSAN HÜQUQLARINA BAXIŞ 62**

Тургай ГУСЕЙНОВ,
*руководитель юридической клиники, кафедра
«Международное частное и европейское право»
юридического факультета БГУ,
кандидат юридических наук, доцент*
**НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОХРАНЫ
НЕМАТЕРИАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО
НАСЛЕДИЯ В РАКУРСЕ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА 66**

Faiq İSMAYILOV,
*Azərbaycanın İşğal Olunmuş Ərazilərindəki
Tarix və Mədəniyyət Abidələrini Müdafiə Təşkilatı
İctimai Birliyinin sədri, tədqiqatçı-ekspert*
**BEYNƏLXALQ HÜQUQA ZİDD OLARAQ
QAFQAZ ALBANİYASINA MƏXSUS TARİX
VƏ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİNİN
DAĞIDILMASI, MƏNİMSƏNİLMƏSİ VƏ YA
FORMASININ DƏYİŞDİRİLMƏSİ 69**

Aqil ƏHMƏDOV,
*AMEA İnsan Hüquqları İnstitutu, böyük elmi işçi,
Gənc alim və mütəxəssislər şurasının sədri*
**ANTİK AZƏRBAYCANIN İZİ İLƏ: HÜQUQİ,
TARİXİ-SİYASİ, MƏDƏNİ ASPEKTLƏR VƏ
BEYNƏLXALQ TƏDBİRLƏR..... 79**

Эльдар НАДИРАДЗЕ,
*главный куратор Национального Музея Грузии,
доктор исторических наук, профессор*
**В ПОИСКАХ ПРАВОВЫХ АСПЕКТОВ ЗАЩИТЫ
КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ НАРОДОВ
ИСТОРИЧЕСКОЙ КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ 84**

Zamiq ASLANOV,
*AMEA İnsan Hüquqları İnstitutu,
böyük elmi işçi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru*
**MİLLİ AZLIQLARIN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏ
MEXANİZMLƏRİNİN İNKİŞAFI TARİXİNDƏN 86**

Rövşən VƏLİZADƏ,
*AMEA İnsan Hüquqları İnstitutu,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru*
ALBANİYA: AQUEN QANUNLARI HAQQINDA 88

Eldəniz RƏCƏBOV,
*AMEA İnsan Hüquqları İnstitutu, böyük elmi işçi,
ilahiyat üzrə fəlsəfə doktoru*
Aytən QURBANOVA,
AMEA İnsan Hüquqları İnstitutu, elmi işçi
**MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASI ÜZRƏ
BEYNƏLXALQ HÜQUQİ MEXANİZMLƏRİ 90**

Rahib ƏKBƏROV,
*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası, Dövlət idarəçiliyinin
hüquqi təminatı kafedrası, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*
**ALBANIYA YOXSƏ «ÖZGƏNİNKİLƏŞDİRİLMİŞ»
ALBAN QANUNNAMƏSİ? 95**

Роберт МОБИЛИ,
*старший научный сотрудник Бакинского
Государственного Университета, председатель
Албано-удинской христианской общины Азербайджана*
**УДИНЫ И СТАТУС-КВО АЛБАНСКОЙ
ЦЕРКВИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ 100**

Моисей БЕККЕР,
*научный сотрудник Института
по правам человека НАНА*
**ЭТНИЧЕСКОЕ САМОСОЗНАНИЕ И
ГЕНЕТИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ 107**

Svetlana KARASSYOVA,
*Belarusian State University, Philosophy and
Social Sciences Faculty, PhD in Philosophy,
Associate Professor*
**MODELS OF STUDYING RELIGIOSITY IN
POLYCONFESSIONAL ENVIRONMENT. 117**

Гульмира МУХТАРОВА,
*директор Государственного историко-культурного
заповедника-музея «Иссык» (Казахстан),
кандидат исторических наук*
**ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЭТНОНИМА «АЛБАН»
В КОНТЕКСТЕ КАЗАХСКОЙ ИСТОРИИ 119**

Гюльнохра СЕЙИДОВА,
*заместитель директора по учебно-воспитательной
и социальной работе филиала Дагестанского
государственного университета Дербента,
заведующая кафедрой гуманитарных дисциплин,
культуролог, кандидат философских наук, доцент*
**ИЗ ИСТОРИИ ХРИСТИАНСТВА В ДЕРБЕНТЕ,
КАК ЧАСТИ КAVKAZСКОЙ АЛБАНИИ 121**

Валерий НОВОСЕЛЬСКИЙ,
*создатель и редактор Цыганской виртуальной сети
(Roma Virtual Network)*
**ЭЛЕКТРОННЫЕ КОММУНИКАЦИИ НА
СЛУЖБЕ МИРА И НАРОДНОЙ ДИПЛОМАТИИ. 123**

Артем КУРАНОВ,
*региональная общественная организация содействия
в сохранении удинского языка, культуры и традиций
«Община удин», кандидат филологических наук*
**ЯЗЫКОВЫЕ ПАРАЛЛЕЛИ КАК ИСТОЧНИК
ДЛЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ВЗАИМОСВЯЗЕЙ
И ВЗАИМОВЛИЯНИЯ ЭТНОСОВ И РЕЛИГИЙ 125**

Elşad ƏLİLİ,
AMEA İnsan Hüquqları İnstitutu, elmi işçi
**İLK QRİQRİAN KİLSƏSİ VƏ
EÇMİƏDZİNİN GERÇƏK TARİXİ. 129**

Ильяс БАБАЕВ,
*член-корреспондент НАНА, заведующий отделом Института
археологии и этнографии НАНА, доктор исторических наук,
профессор*
**КАВКАЗСКАЯ АЛБАНИЯ: ВОЗНИКНОВЕНИЕ
ГОСУДАРСТВА, ЕГО ТЕРРИТОРИЯ
И АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ 145**

Mustafa ŞABANOV,
*YUNESKO üzrə Azərbaycan Respublikasının
Milli Komissiyasının atasəsi*
**MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASINDA YUNESKO
TƏCRÜBƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN 147**

Səbinə HACIYEVA,
*Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
Memarlıq konstruksiyaları və abidələrinin mühafizəsi kafedrası,
memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*
**AZƏRBAYCANIN - QAFQAZ ALBANİYASININ
DİNİ MEMARLIĞINDA XRİSTİAN
VƏ İSLAM MOTİVLƏRİNİN SİMBİOZU 150**

Татьяна КРУПА,
*заведующая реставрационной мастерской
Музея археологии и этнографии Слободской
Украины Харьковского национального университета
имени В.Н.Каразина, член Global Heritage Network Community,
учредитель и издатель интернет-журнала «Мисует»*
**РОЛЬ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ
И ПРОБЛЕМА СОХРАНЕНИЯ ИСТОРИКО-
АРХИТЕКТУРНОГО НАСЛЕДИЯ
(НА ПРИМЕРЕ УКРАИНЫ) 152**

Şəfayət FƏRƏCOV,
*BDU-nun Tarix fakültəsi, Dünya azərbaycanlıları:
tarixi-demoqrafiya ETL, böyük elmi işçi*
ALBANIYA DÖVLƏTİ QƏDİM MƏNBƏLƏRDƏ 154

Kərim RƏHİMOV,
*Bakı Dövlət Universiteti, kimya elmləri üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent*
Robert MOBİLİ,
*Bakı Dövlət Universiteti, böyük elmi işçi,
Azərbaycan Alban-udi
xristian icmasının rəhbəri*
**QƏDİM ALBAN ABİDƏLƏRİNDƏ ƏHƏNG
BAĞLAYICILARI TEXNOLOGİYASININ
SPEKTROSKOPİK VƏ
ELEKTRON-MİKROSKOPİK TƏDQIQI 160**

Telman KƏRİMLİ,
*Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm
Nazirliyinin Tikilən Obyektlərin Birləşmiş Müdiriyyətinin
«Azərbayca» Elmi-Tədqiqat Layihə İnstitutunun direktoru*
**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ƏRAZİSİNDƏ
DÖVLƏT MÜHAFİZƏSİNƏ GÖTÜRÜLMÜŞ
ALBAN MEMARLIĞINA AİD OLAN ABİDƏLƏRDƏ
ELMI-TƏDQIQAT İŞLƏRİNİN
SÜRƏTLƏNDİRİLMƏSİ LAYİHƏSİ 164**

Calvin TIESSSEN,
*Khazar University, Chair of the Department
of English Language and Literature*
**AN HISTORICAL OVERVIEW OF THE
DEVELOPMENT OF THE UDI ALPHABET:
A CASE STUDY IN MODERN EXPRESSION
OF CULTURAL HERITAGE 166**

Esmira ORUCOVA,
AMEA İnsan Hüquqları İnstitutu, böyük elmi işçi
**QAFQAZ ALBANIYASI İRSİNİN QORUNMASI,
TƏDQIQI VƏ TƏBLİĞİNDƏ DÖVLƏT SİYASƏTİ 169**

Gülzar İBRAHİMOVA,
AMEA İnsan Hüquqları İnstitutu, siyasi elmlər doktoru
**QAFQAZ ALBANIYASINDA DİN
VƏ QADIN HÜQUQLARI 172**

Nərgiz VƏLİYEVA,
AMEA İnsan Hüquqları İnstitutu, elmi işçi
**QAFQAZ ALBANIYASI MİLLƏTLƏRARASI
TOLERANTLIQ NÜMUNƏSİ KİMİ 175**

Nərmin FƏRƏCOVA,
AMEA İnsan Hüquqları İnstitutu, elmi işçi
**AZƏRBAYCAN MƏDƏNİ İRSİ ERMƏNİ
VANDALİZMİNİN HƏDƏFİNDƏ 177**

Азим ГЕЙДАРОВ,
*докторант кафедры «История кавказских народов»
Бакинского Государственного Университета*
**ПОЛИТИКА РОССИИ В АРМЯНИЗАЦИИ
АЛБАНСКОГО НАСЛЕДИЯ 179**

Natiq ALIŞOV,
*AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu,
Antik dövr arxeologiyası şöbəsi, kiçik elmi işçi*
ALBANIYADA XRİSTİANLIQ 182

Nurlan QƏLƏNDƏROV,
AMEA İnsan Hüquqları İnstitutu, doktorant
**TOLERANTLIQ MİLLİ MƏDƏNİYYƏTİN
KOMPONENTİ, BEYNƏLXALQ TƏSİR VASİTƏSİ
VƏ QLOBAL ÇAĞIRIŞ KİMİ 184**

Asif QƏDİRÖV,
*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Dövlət idarəçiliyinin
hüquqi təminatı kafedrası, dosent*
**ALBANIYA DÖVLƏTİNDƏ HÜQUQ
SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAFI** 187

İlqar HACIYEV,
AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, doktorant
**XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ
BAKIDA KİLSƏLƏRİN TİKİNTİSİ
("Нефтяное дело" qəzetinin materialları əsasında)** 190

Айнур ГУСЕЙНОВА,
*педагог кафедры «История народов Кавказа»
Бакинского Государственного Университета*
**ПОЛИТИКА ДВОЙНЫХ СТАНДАРТОВ
МИРОВЫХ ДЕРЖАВ** 194

Tohid MƏMMƏDOV,
AMEA A. A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, doktorant
**QAFQAZ ALBANIYASI VƏ İŞĞAL OLUNMUŞ
ƏRAZİLƏRDƏ MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASINDA
İNTERPOLUN MİLLİ MƏRKƏZİ BÜROSUNUN
FƏALİYYƏTİ** 198

Məhəbbət PAŞAYEVA,
*AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu,
tarix elmləri doktoru*
ALBAN TAYFALARININ ETNİK ƏNƏNƏLƏRİ 200

Zahidə MƏMMƏDOVA,
*Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*
**QARABAĞ BÖLGƏSİNİN
MONASTIR KOMPLEKSLƏRİ** 202

Эмиль ИСКЕНДЕРОВ,
*Институт археологии и этнографии НАНА ,
доктор философии по истории*
**АЛБАНИЯ: ОТ ЭПОХИ АХЕМЕНИДОВ ДО
САСАНИДОВ. ВЛИЯНИЕ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕНТРОВ 203**

Фуад АХУНДОВ,
*заведующий сектором по работе с зарубежными СМИ и НПО
Администрации Президента Азербайджанской Республики*
Ризван ГУСЕЙНОВ,
научный сотрудник Института по правам человека НАНА

**АРМЕНИЗАЦИЯ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ
КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ НА ПРИМЕРЕ
ГЯНДЖАБАСАРСКОГО (ГАНДЗАСАРСКОГО)
МОНАСТЫРЯ В ОККУПИРОВАННОМ КАРАБАХЕ**

На оккупированных армянами азербайджанских землях Карабаха и на территории нынешней Республики Армения расположены многочисленные албанские храмы и другие памятники архитектуры. Все это говорит о том, что издревле эти земли населяли народы исторической Кавказской Албании, среди которых были кавказоязычные, ираноязычные и тюркоязычные этносы. Отметим, что ныне эти древнеалбанские храмы полностью арменизированы или же уничтожены. Храмы и духовное наследие этносов, населявших историческую Кавказскую Албанию, сегодня в армянских туристических проспектах, брошюрах и интернет-ресурсах представляются как «древнеармянское» духовное наследие, как составная часть «древней Армении и Армянской церкви». Обманутые иностранные туристы и гости, посетив арменизированные албанские храмы на территории Армении и оккупированного Карабаха, уезжают оттуда убежденными, что соприкоснулись с «древнеармянским» наследием, и затем искренне продвигают в своих странах лживую армянскую историческую концепцию.

В рамках научных проектов, осуществляемых Институтом общественно-политических исследований «AZER-GLOBE», собран богатый фактологический, архивный и исследовательский материал о наследии Кавказской Албании и его нынешнем плачевном состоянии на оккупированных азербайджанских землях и в Армении. После того,

как в 2011 году мною была найдена и доставлена из архивов Санкт-Петербурга в Азербайджан, так и не увидевшая свет книга русского советского арменолога И.Орбели «Надписи Гандзасара и навоцптука» 1919 года, началась кропотливая работа по изучению многочисленных албанских надписей из храмов оккупированного Карабаха и их нынешнего состояния.

Благодаря книге И.Орбели мы смогли сопоставить состояние надписей албанских храмов 100–150 лет назад и ныне. Удалось установить фальсификации и подлоги надписей, сделанные ныне армянами в Гандзасарском албанском монастыре XIII века на оккупированных азербайджанских землях. В своем труде И.Орбели в тексте и на полях собственноручно указал на некоторые ошибки и поздние вставки, сделанные при копировании и переводе тремя авторами до него: М.Бархударянцем, С.Джалалянцем и О.Шахатуянцем. Выяснилось, что ныне в Гандзасаре некоторые плиты в надписях – новые, есть надписи, где половина плит заменена на новые. К тому же отмеченные у Орбели лакуны (стершиеся буквы) ныне в надписях Гандзасара произвольно заполнены новыми буквами.

На данном этапе, известным зарубежным арменологом и группой исследователей осуществлен перевод главной надписи – внутри на стене Собора св. Иоанна Крестителя в Гандзасаре, сделанной по указу албанского князя Хасана Джалала Давлы в 1240 году. Благодаря точному переводу удалось установить, что у албанских католикосов был высший в христианском мире патриарший сан. В надписи впервые точно переведена титулатура албанского духовного лидера: *haupetuthetn nersisi aluanits katolikosi* (при патриаршестве Нерсеса, католикоса албан), который освятил собор в Гандзасаре. Сан Патриарха в переведенной надписи, говорил о том, что Албанская церковь тогда была независима и сохраняла свою автокефалию.

Однако сегодня плачевным является состояние этой главной надписи храма. Странно, что армяне, отреставрировав весь монастырский комплекс и даже его внешние стены, «забыли» позаботиться о главной надписи Гандзасара. Фактически армянская сторона не заинтересована в том, чтобы сохранилась главная и старейшая надпись Гандзасарского монастыря, которая говорит о кавказских албанах, создавших это архитектурное чудо.

Напомним, что кроме самого Гандзасарского храма имели историческое значение средневековые внешние стены этого монастырского комплекса, на которых были многочисленные древние надписи, сделанные в период существования Албанской патриархии. Этим стены многократно подверглись армянским «реставрациям» в XIX веке, начале XX века, а также в советское время – в 1980-е гг., когда они были почти полностью изменены. А оставшиеся некоторые следы древности уничтожены в 2011 году, когда внешние стены Гандзасарского монастыря были полностью облицованы новым каменным покрытием. В результате исчез целый слой албанской культуры и надписей, о чем даже в армянских СМИ и социальных сетях шла оживленная переписка и высказывалось возмущение большой группы армянских ученых. Именно уничтожение старой стены Гандзасара стало одной из причин, по которой армянская сторона не может добиться включения Гандзасарского монастырского комплекса в список наследия ЮНЕСКО.

Изучение одной из надписей на внешней стене собора св. Иоанна Крестителя в Гандзасаре показало, что прорисовка этой надписи у И.Орбели, ее чтение у священника М.Бархударянца и современный вид самого текста имеют между собой различия. Сам текст в состоит из девяти строк, выбитых на восьми плитах, вмонтированных в стену. После изучения стало очевидным, что в этой надписи, как минимум половина плит имеют позднее происхождение и не совпадает с текстом, приводимым в труде И.Орбели. К тому же между старыми плитами видны новые вставленные, где вместо лакун (стершихся букв), отмеченных у И.Орбели, ныне видны свежие буквы. В общей сложности из 8 плит, недавно вмонтированными являются 4-5. Однако даже старые плиты тоже не XIII века (то есть не периода постройки албанами Гандзасара) и скорее всего, относятся к XVI–XVII вв., когда армянские хайские священники стали тут прочно обосновываться.

Следует отметить, что широкое поле для искажений и фальсификаций при переводе надписей Гандзасара со стороны армян открылось из-за того, что в древности писали, не разделяя на слова и без гласных – вместо которых ставили символ, обозначающий несколько разных гласных, поэтому возможны вольные трактовки смысла и перевода

текста. Несомненно, этим злоупотребляли при переводе, и каждый подводил смысл к тому, что считал верным. При сличении текстов нами обнаружено, что некоторые переводы и трактовки священников М.Бархударянца, С.Джалальянца и О. Шахатунянца не совпадают с тем, что в оригинале увидел и скопировал И.Орбели в Гандзасаре и других албанских храмах Карабаха. Ведь эти священники собирали надписи Карабаха по заказу армянской церкви и не удивительно, что их заказные переводы не совпали с научными исследованиями И.Орбели и других ученых.

В книге И.А.Орбели «Избранные труды», ученый отмечает, что **АРМЯНЕ ЗАХВАТИЛИ АЛБАНИЮ**, в частности, нынешний Нагорный Карабах, Хачен. Говоря о «северной Армении», Орбели объясняет, что под этим термином подразумеваются земли Албании и пишет: «...Северной Армении, вернее – захваченных армянскими феодалами южных областей Албании, как нынешний Нагорный Карабах, и, в частности, район, примыкающий к Гандзасару...»

Отметим, что И.Орбели столкнулся с серьезным давлением, в результате чего весь тираж его труда «Надписи Гандзасара и навоцптука» был уничтожен. Странно, что Орбели, который в молодости выступал как ученый и смело критиковал перевод надписей, однако затем замолчал, не выпустил в свет свой труд, и вообще больше не возвращался к теме исследований надписей Карабаха. Возможно, именно взамен своего молчания он получил высокие должности – с 1924 года член-корреспондент Академии наук СССР, в 1933 году избран действительным членом Института истории культуры Армении, с 1934 года директор Государственного Эрмитажа, с 1935 года академик Академии наук СССР. Ведь став маститым ученым, И.Орбели мог запросто сам поехать в Карабах или организовать научную экспедицию, которая завершила бы его исследования, начатые в труде «Надписи Гандзасара и навоцптука». Однако этого им сделано не было, хотя прежде – если судить по письму собственноручно им написанному в приложении к сохранившемуся экземпляру «Надписи Гандзасара и навоцптука», он этого страстно желал и возмущался тому, что его труд не выходит в свет.

К тому же из 300 надписей, собранных И.Орбели в Карабахе, в его неизданный труд вошло только 100. Вообще поразительно то, что

за прошедшие 150 лет исследований, ни Орбели, ни другие исследователи так и не перевели эти надписи на русский язык, а только делали переводы части надписей на современный армянский язык.

Ныне нами проводится кропотливая работа по дешифровке и переводу албанских надписей Гандзасарского монастырского комплекса, а также сверка нынешнего состояния этих надписей. В результате исследований установлены многочисленные факты арменизации и фальсификации албанских надписей храмов на оккупированных территориях Азербайджана. Манипулируя этими сфальсифицированными надписями, армянская сторона стремится убедить мировое сообщество и науку в том, что Карабах издревле являлся частью армянского наследия и истории. Исследования, проводимые нами, позволяют в корне разоблачить армянские фальсификации храмов Карабаха и представить доселе неизвестные архивные и рукописные материалы о наследии народов Кавказской Албании. Вышеуказанные исследования вносят свою позитивную лепту в дело защиты культурно-исторического наследия и прав народов Азербайджана.

Rüstəm MƏMMƏDOV,
*Bakı Dövlət Universiteti, Beynəlxalq ümumi hüquq
kafedrasının müdiri, hüquq elmləri doktoru, professor*
Humay ƏFƏNDİYEVA,
Bakı Dövlət Universiteti, doktorant

QƏDİM ALBAN ABİDƏLƏRİNİN BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ MÜDAFİƏSİ

Qədim Azərbaycan torpaqlarında vaxtilə yaradılmış Alban abidələrinin müasir dövrdə taleyi məsələsi olduqca böyük maraq doğurur. Buna əsas səbəb burada yaradılmış alban abidələrinin erməniləşdirilməsidir. Uzun illər ərzində ölkəmizdə bu məsələ diqqətdən kənar qalmış və bir də Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi zamanı yada düşmüşdür. Artıq hamıya məlumdur ki, qədim alban abidələri Azərbaycanın mədəni irsidir və bunu biz bütün dünyaya sübut etməliyik.

Mədəni sərvətlərə müasir beynəlxalq hüquqda verilən anlayış. Mədəni sərvətlərin anlayışı ilk dəfə 1954-cü il Konvensiyasının 1-ci maddəsində verilsə də, bundan ötrü ideoloji zəmin qismində 1907-ci il Haaqa konvensiyalarından IV Konvensiyanın 27-ci və 56-cı maddəsi və IX Konvensiyanın 5-ci maddəsi, habelə Rerix Paktı çıxış etmişdir. Həmin sənədlərdə obyektin məqsədli təbiəti və təyinatı əsas götürülməklə tədris (elm), din, xeyriyyə və mədəniyyət müəssisələrinin müdafiəsinin zəruriliyi haqqında müddəa təsbitini tapmışdı. 1954-cü il diplomatik konfransı zamanı YUNESKO Katibliyinin nümayəndəsi bildirmişdir ki, 1907-ci il Haaqa konvensiyaları özlərinin daxili xassələri etibarilə obyektləri müdafiə etsə də, həmin obyektlərin mədəni təbiətinə açıq istinad olunmamışdır.

Qeyd olunmalıdır ki, IV Haaqa Konvensiyasının 56-cı maddəsinə görə mühafizə olunan obyektlər arasında bələdiyyə mülkiyyəti də göstərilmişdir, bu da ilk baxışdan anlaşılmaz görünə bilər, lakin həmin müddəa illüstrativ nümunə kimi nəzərdən keçirilməlidir: bələdiyyələrə istinadən çox ehtimal olunan mülkiyyətçinin göstərilməsi ilə bağlıdır.

1954-cü il Konvensiyasına gəlincə, o, dünya təcrübəsində ilk dəfə silahlı münaqişə hallarında müdafiə edilməli olan obyektlərin ümumiləşdirilmiş anlayışını təsbit etməyə cəhd göstərdi, bu məqsədlə mədəni sərvətlər anlayışı tətbiq olundu, bununla yanaşı preambulaya və 1-ci maddəyə mədəni irs anlayışı daxil edildi.

Bizim fikrimizcə, 1954-cü il Konvensiyasına əsasən ümumi müdafiə altında olan obyektlərə münasibətdə də bu rəhbər tutulmalıdır. Lakin, hətta bu tərif belə elmdə müəyyən tənqidlər doğurur. YUNESKO-nun 1972-ci il tarixli «Ümumdünya təbii və mədəni irsinin mühafizəsi haqqında» konvensiyasına gəlincə, müsbət məqam kimi qeyd olunmalıdır ki, onun müdafiə dairəsi 1954-cü il Konvensiyasında görkəmli yerləri də ehtiva edir, habelə təbii obyektlər mühafizə altına alınır. Əvvəlki konvensiyalardan fərqli olaraq, 1972-ci il Konvensiyası «görkəmli universal sərvət» ifadəsindən istifadə edir.

Beynəlxalq hüquq elmində dəfələrlə qeyd olunur ki, YUNESKO-nun hər üç konvensiyasında mədəni sərvətlərin fərqli anlayışları verilir, eyni zamanda, göstərilir ki, bu, qorxulu deyildir, çünki konvensiyalar fərqli məqsədlər güdür. Bizim fikrimizcə, istənilən halda bu, mədəni sərvətlərin anlayışına müəyyən qarışıqlıq gətirir. Artıq qeyd olunduğu kimi, mədəni sərvətlərdən danışarkən əmlak və mədəni aspektlərin fərqləndirilməsi mümkündür. Birinci aspekt nəzərdə tutur ki, bütün mədəni sərvətlər yalnız əşyadan ibarətdir və bunun nəticəsi kimi mütləq kiminsə sahibliyində olmalıdır. Bununla yanaşı, sərvət anlayışı əşyaların əksəriyyətinə xas olan dəyər anlayışından fərqlənir, çünki dəyər yalnız iqtisadi məzmunu malik olduğu halda, sərvət anlayışı həm də mədəni və aksioloji məzmunu malikdir.

Azərbaycanda Qədim Alban tarixi abidələri. Azərbaycanın bir sıra bölgələrində qədim alban tarixi abidələri mövcud olmuşdur. Bunlara Şəki-Zaqatala-Qax-Qəbələ zonasında (Qəbələ Qədim Alban dövlətinin paytaxtı olmuşdur) mövcud olmuş Qədim Alban dövləti və onun tarixi yadigarları, Ağdərə-Kəlbəcər (Kəlbəcər ərazisindəki qədim Alban abidələri: Tər-tər, Tutquçay, Seyidlər dərələri boyunca yerləşən «Xudadəng», «Laçınqaya», «Lev», «Uluxan», «Qalaboynu», «Comərd». Bu abidələrin içərisində nisbətən salamat qalanı «Xudadəng» məbədidir), Qarabağda və s. zonalardakı tikililər, məbədər aiddir.

«Xudadəng» abidə kompleksi. Bu abidə kompleksi Kəlbəcərdən Şərqdə, Ağdərə-Kəlbəcər magistral yolunun sahilindəki Bağlıpəyə kəndindən aşağı, yəni Ağdərə tərəfdə, Kəlbəcər rayonunun 29 km-dədir. İndiki «Xudadəng» abidə kompleksi VI-VII əsrlərdə Alban knyazı tərəfindən tikilib XV əsrlərdə bu abidə Alban knyazlığının dini məbədi olub. Sonralar məbəd bir neçə dəfə təmir edilib, əlavələr olunub və nəhayət Alban hökmdarı Həsən Cəlal tərəfindən yenidən inşa edilib.

Həmin abidənin son illər ermənilər tərəfindən «qorunması» göz qabağında idi. Ağdərə RPK katibinin göstərişi ilə abidə-kompleks taxta ilə çəpərlənmişdi. Lakin Kəlbəcər camaatı həmin çəpəri dağıtmışdı. Amma ermənilər yenə də başqa vasitələrdən istifadə edərək xaricdə göstərdikləri kino-filmlərdə çox ustalıqla alban abidəsini erməni kilsəsi kimi təqdim edir və ulu Arsaxın maddi-mədəniyyət abidəsinin türklər tərəfindən dağıdılması haqqında dünya ictimaiyyətinə saxta «tarixi» məlumatlar çatdırırlar. Nisbətən salamat qalmış məbəddə heç bir xristianlıq nişanəsi yoxdur.

Dağlıq Qarabağdakı qədim Alban abidələri. Qarabağ - qədim Azərbaycan torpağı, sivilizasiyaların ilk mərkəzlərindən biridir. Bu Azıx, Tağlar mağarası və s. kimi arxeoloji qazıntılarda da öz əksini tapmışdır. Qarabağ qədim zamanlarda əsasən Türklər və Qafqaz qəbilələrindən təşkil olunmuş qədim Azərbaycan dövləti olan Qafqaz Albaniyasının tərkib hissəsidir. Orta əsrlərdə, Azərbaycanda bir neçə dövlət forması olmuşdur ki, Qarabağ Atabəylər, Eldəgizlər, Qara-qoyunlu, Ağ-Qoyunlu, Səfəvilər dövlətlərinin bir parçası kimi tarix səhnəsində özünə yer tutmuşdur. Feodalizm dövründə isə əsasən xanlıqlar formalaşmağa başlamışdır və əhalinin sıx məskunlaşdığı Bakı, Dərbənd, Quba, Şəki, Şirvan, Lənkəran, Gəncə, Naxçıvan, İrəvan və Qarabağ xanlıqları yaranmışdır. Rusiya ilə İran və həmçinin Rusiya ilə Osmanlı Türkiyəsi arasında gedən müharibələr nəticəsində, XIX əsrin I yarısında Şimali Azərbaycan Qarabağ xanlığı da daxil olmaqla Rusiyaya, Cənubi Azərbaycan isə İrana zorla birləşdirilməklə Azərbaycan iki yerə parçalanmışdır.

Qarabağda Alban memarlığını özündə əks etdirən IV-XVI əsrlərə aid bir neçə Alban kilsəsi bizim dövrə qədər gəlib çatmışdır. Onların arasında Laçın rayonunda yerləşən Ağoğlan monastırı, Kəlbəcər rayo-

nunda Xudavəng monastırı, Xocavənd rayonunda Amaras monastırı, Ağdərə rayonunda Müqəddəs Yelisey məbəd kompleksini, Ağdərə rayonunda Gəncəsər monastırı və digərlərini göstərmək olar.

Ağoğlan monastır kompleksi. IX əsrdə inşa edilmiş və uzun müddət fəaliyyət göstərmiş Ağoğlan monastır kompleksi Laçın rayonunun ərazisində Ağoğlan çayı sahilində yerləşir. Möhkəm bazalt daşdan tikilmiş bu möhtəşəm monastır məharətli konstruktiv həllinə görə alban xristian memarlığı abidələri içərisində xüsusi yer tutur.

Xudavəng monastır kompleksi. Kəlbəcər rayonunun ərazisində, Tərtərçayın sol sahilində yerləşən, xalq arasında Xotavəng və ya Xudavəng, yəni «tanrı məbədi» adlandırılan monastır kompleksi Qafqaz Albaniyası dövləti dağıldıqdan bir əsr sonra IX əsrdə Qarabağın dağlıq hissəsində yaranmış Xaçın Alban knyazlığının dini mərkəzi olmuşdur.

Müqəddəs Yelisey Məbəd kompleksi. Albaniyada xristianlığın yayılmasında böyük xidmətləri olmuş apostol Yeliseyin xatirəsinə ölkədə əsrlər boyu bir çox məbədlər tikilmişdir. Bunlardan bizim günədək gəlib çatanlardan biri də Dağlıq Qarabağın Ağdərə rayonundakı Müqəddəs Yelisey monastır kompleksidir. Monastır kompleksinin əsası V əsrdə qoyulub.

Qandzasar monastır kompleksi. Ağdərə rayonunun Vəngli kəndində Xaçın çayının sol sahilində dağın üstündə ucaldılmış məşhur Qandzasar monastırı Qafqaz Albaniyası xristian memarlığının ən görkəmli abidələrindən biridir. Monastırın divarında daş üzərindəki epigrafik yazıdan məlum olur ki, bu abidə «yüksək və böyük Arsax ölkəsinin hökmdarı, geniş vilayətin çarı, Böyük Həsənin nəvəsi, Vaxtanqın oğlu, Həsən Cəlal Dövlə və anası Xorişə Xatun tərəfindən 1216-1238-ci illərdə inşa edilmişdir». Uzun müddət Alban xristianlarının iqamətgahı olmuş monastır dinin baş xəzinəsi mənasında Gəncəsər adlanmışdır.

Nəticə. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasına qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürən erməni millətçiləri işğalçılıq niyyətlərinə haqq qazandırmaq məqsədi ilə Qafqaz Albaniyasının xristian kilsəsinə aid bütün kilsə, məbəd və monastırlarını erməni abidələri elan edirlər. Qafqaz Albaniyasının memarlıq abidələrini tədqiq etmiş alimlərin fikrincə, bu abidələr bir çox xarakterik xüsusiyyətlərinə və memarlıq planlaşdırma üslublarına görə erməni dini memarlıq abidələrindən tama-

milə fərqlənir. Azərbaycandakı bir sıra alban xristian abidələri bütün tarixi sübutlara əsasən, xalqımızın milli mədəni irsinə aiddir və bu beynəlxalq hüquqla müdafiə olunur. Mədəni sərvətlər konkret-tarixi xarakter daşıyır, bu fakt onunla sübuta yetirilir ki, 1999-cu il Əlavə protokolunda qeyd olunduğuna görə, mədəni sərvətlər siyahıya daxil edilmələrinin əsaslarını itirdikdə belə statusdan məhrum ola bilərlər (13-cü maddənin 1-ci bəndi).

Гюльчохра МАМЕДОВА,
*ректор Азербайджанского Университета архитектуры и
строительства, заслуженный архитектор, депутат Милли
Меджлиса, доктор архитектуры, профессор*

АРХИТЕКТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ

Государство Кавказская Албания образовалось в результате объединения албанских племен в IV–III вв. до н.э. По свидетельствам древнегреческих историков и географов территория его простиралась от Кавказских гор до реки Араз и до Каспийского моря, т.е. охватывала всю территорию современной Азербайджанской Республики и местами выходила за ее пределы. Первоначально столицей Албании был город Габала, расположенный в предгорьях Большого Кавказского хребта. В 551 году столица была перенесена в центр страны в город Барду (равнинный Карабах). IV–VII века были наиболее значительными в истории Кавказской Албании. Это был период формирования и укрепления феодализма. Албанские цари и князья обустроивали свое государство, вели активную строительную деятельность. Исторические хроники и географические сочинения того времени сохранили сведения о многих городах Албании – Габале, Барде, Байлагане, Дербенте и других. В начале IV века Кавказская Албания приняла христианство как государственную религию. В V веке была создана албанская письменность, что способствовало развитию просвещения и литературы.

Зодчество Кавказской Албании начало формироваться еще в античный период на основе сложившихся к тому времени строительных традиций. Археологические раскопки выявили целый ряд памятников античного периода, среди которых развалины крупных городов, таких как Габала, Мингячевир, Шамаха, многочисленные остатки поселений, свидетельствующие не только о развитии ремесла и торговли, но и строительного искусства и архитектуры.

Единичные памятники монументальной архитектуры, дошедшие до нас в разрушенном виде, такие как Габалинские культовые здания, Килисадагский храм, дворец в Сарытепе, свидетельствуют о том, что в античный период албанская архитектура имела высокий уровень развития.

Это был период становления новой архитектуры, сочетавшей древние традиции местного строительного искусства, идеи и формы, позаимствованные из зодчества античного мира.

Архитектура христианского периода представляет наиболее значительную и богатую часть наследия Кавказской Албании. Ее изучение целой плеядой азербайджанских ученых, начиная со второй половины XX века, позволило определить место и роль зодчества албан в истории архитектуры как Азербайджана, так и Кавказского региона в целом.

В VI–VII вв. архитектура Албании переживала бурный подъем, в результате которого был создан целый ряд выдающихся памятников, дошедшие до нас руины которых восхищают выразительностью архитектурного облика и смелостью конструктивного решения. Выделяются оборонительные сооружения: знаменитая Дербентская стена, Загатальские, Гильгильчайские, Бешбармагские и многие другие укрепления. Археологами обнаружены остатки многих албанских городов и крепостей.

Наибольший интерес с архитектурной и исторической точки зрения представляют албанские христианские культовые сооружения, во множестве сохранившиеся в горных районах Азербайджана. Необходимо отметить, что христианство начало распространяться в Кавказской Албании еще с I века, и по преданию первая церковь на Южном Кавказе была построена именно в Албании, в местечке Гис.

Албанский историк Моисей из Каланкатука пишет в своей «Истории албан» о первом проповеднике христианства в Кавказской Албании святом Елисее, который, получив в Иерусалиме рукоположение от святого Иакова, прибыл в Албанию, проповедуя христианство, обошел многие албанские области, в местечке Гис основал церковь и принес чистую бескровную жертву. Историк пишет, что это место является первоначальным истоком церквей жителей Востока, то есть восточ-

ной окраины христианского мира – Кавказской Албании. Упомянутое местечко Гис – это деревня Киш современного Шекинского района Азербайджана. Здесь и сейчас стоит церковь святого Елисея, построенная в V веке на том месте, откуда началось распространение христианства.

Албанский царь Урнаир в начале IV века объявил христианство государственной религией страны. Он и другие албанские цари и князья поддерживали и сами вели строительство культовых зданий. Моисей из Каланкатука сообщает, что один только царь Вачаган III Благочестивый построил в Кавказской Албании столько церквей, сколько дней в году.

Для ранней эпохи христианства в Албании было характерно параллельное развитие зальных и центрально-купольных композиций: однефных и трехнефных базилик, круглых и крестообразных в плане купольных зданий. Сохранились различные варианты раннехристианских трехнефных храмов. Кумская (V в.) и Агогланчайская (VI в.) базилики, находятся в Гахском и Лачынском районах Азербайджана. Их отличает традиционная для христианских базилик композиция архитектурных масс с подчеркнутым на фасадах объемом центрального нефа, монументальность и архаичность форм. Археологами обнаружены остатки многочисленных одно- и трехнефных базилик в Мингячевире, в Агдамском и Бардинском районах.

На основе базиликальной композиции развились здания кресто-во-купольного типа, одним из наиболее ранних образцов, которого на территории Азербайджана является величественный храм монастыря Едди килсе (IV–VII вв.), руины которого находятся на одном из живописных склонов Кавказского хребта.

Перечисленные выше памятники принадлежат к архитектурным типам, широко распространенным в зодчестве христианских стран Ближнего Востока. Однако наряду с ними албанские зодчие создали и свой местный вариант центрально-купольной композиции, так называемые «круглые» храмы, которые сохранились в северо-западной части Азербайджана. Это Кильсадагский, Мамрухский и Лекитский храмы.

К сожалению, все три храма дошли до нас в состоянии руин. Исследователи восстанавливают пространственную систему албанских

круглых храмов в виде центрального ядра, увенчанного куполом, и группирующихся вокруг него более низких частей. Преобладающая цилиндрическая форма основных объемов, сочетание в плане кольцевого обхода и подкупольной части, решенной в виде отдельно стоящих опор, своеобразная, характерная только для этих памятников форма приделов – эти и другие общие черты позволяют объединить выше-названные храмы в единую, очень своеобразную архитектурную группу, встречающуюся только в Кавказской Албании.

Это наиболее ранние из дошедших до нас центрально-купольные сооружения, восходящие к первоначальным круглоплановым храмам древнего Азербайджана. Являя собой три варианта решения сложных купольных композиций, круглые храмы свидетельствуют о том, что уже в этот ранний период в Кавказской Албании существовала высокая техника возведения куполов и сводов.

Уже в раннем средневековье на территории Кавказской Албании начали формироваться монастырские ансамбли. Ярким примером их архитектуры является комплекс Едди килсе (VI–VII вв.) в Гахском районе, который состоит из двух храмов, пяти часовен и множества жилых, хозяйственных и оборонительных построек, дошедших до нас в руинах.

Экономическое и культурное развитие Кавказской Албании было прервано арабским нашествием. Правителю Албании князю Джаванширу первоначально удалось оказать сопротивление и договориться с захватчиками. После его смерти экспансия продолжилась, и в 704 году Кавказская Албания была полностью завоевана войсками Халифата. В стране начался процесс исламизации. Арабы с терпимостью относились к приверженцам христианства, поэтому часть населения Кавказской Албании, особенно ее горных и предгорных областей, сохранила свою старую религию. В IX веке в связи с ослаблением могущества арабского Халифата здесь начался процесс усиления местных албанских княжеских родов, которым статус вассальных князей давал возможность управлять своей территорией.

В XII–XIII веках развитие албанских княжеств достигло наиболее высокого уровня. В этот период особенно усилилась ветвь Хаченских (нагорно-карабахских) князей, представитель которой Гасан

Джалал Довла сумел на короткий период объединить албанские княжества и получил титул царя Албании. Христианская культура и зодчество, продолжавшие свою эволюцию, в XII–XIII веках достигли расцвета. Это был период ренессанса всей азербайджанской культуры. Среди многочисленных памятников архитектуры, созданных в этот период и вошедших в сокровищницу зодчества Азербайджана, есть и христианские культовые сооружения албанских зодчих. После перенесения столицы Албании из Габалы в Барду, центр культурной жизни также постепенно перешел в правобережные области Албании. Поэтому основная наиболее значительная часть албанских-христианских памятников архитектуры XII–XIII века сохранились в западной части Азербайджана, а именно в Карабахе с окружающими его районами и Гянджа-Газахском регионе.

Наиболее ярко архитектура развитого средневековья представлена в монастырских ансамблях. Политико-экономические условия эпохи феодальной раздробленности и оттеснение христианства на вторые позиции в связи с исламизацией Албании – привели к развитию монастырей, в которых сосредотачивались религиозная, культурная, а подчас и общественная жизнь сохранивших христианство областей. В монастырских ансамблях сохранились лучшие памятники зодчества той эпохи, отражающие талант и мастерство албанских мастеров. Наиболее крупные из этих комплексов Худаванк, монастырь святого Елисея, Гянджасар, Хатираванк и другие находятся в Карабахе, на склонах Малого Кавказа.

Худаванк – крупнейший монастырский комплекс в Азербайджане. Он находится в селении Ванк Кяльбеджарского района на левом берегу реки Тертер, на склоне невысокого холма. Название монастыря связано с древним словом «Худа» – бог. «Худаванк» – обитель бога.

Согласно преданию, место, на котором стоит монастырь, издревле считалось святыней. В VI веке здесь была воздвигнута крупная однефная базилика – древнейшее из сохранившихся сооружений монастыря. В XIII веке средствами представителей Верхне-Хаченского албанского княжеского рода монастырь был обновлен и застроен новыми зданиями. Здесь были построены великолепная церковь крестово-купольного типа с приделами по четырем углам, галереобразный

притвор, объединивший новую соборную и более древние зальные церкви в единый объем, огромный притвор перед одностолпной базиликой, небольшая купольная церковь, второй крупный притвор и другие строения. Позже появилась и колокольня, высокая шатровая кровля которой стала завершающим акцентом сложной композиции монастырского ансамбля.

Соборная церковь комплекса построена в 1214 году княгиней Арзу-хатун, женой албанского князя Вахтанга (Бахрама). Ее ктиторская надпись из 19 строк занимает часть южной стены церкви, возведенной из чистотесаных квадров прекрасного камня.

Монастырь св. Елисея находится на одном из отрогов горы Муровдаг. О нем сохранился ряд сведений, указывающих на его древность и значительную роль в истории Албанской церкви. В «Истории албан» Моисея из Каланкатука имеются сведения, согласно которым этот монастырь существовал уже в V веке, в период правления албанского царя Вачагана III Благочестивого.

Комплекс состоит из церкви с притвором, семи часовен и нескольких зданий, предназначенных для жилья и хозяйственных нужд. В одной из часовен, построенной из нетесаного камня как, впрочем, и остальные здания комплекса, находилась могила албанского царя Вачагана III Благочестивого, который, как сообщает Моисей из Каланкатука, созвал Агуэнский собор и построил в Албании столько церквей, сколько дней в году.

Наиболее известным памятником албанской христианской архитектуры является монастырский комплекс Гянджасар, построенный царем Албании Гасан-Джалалом Довла и членами его семьи в XIII веке. Соборная церковь монастыря представляет собой крестово-купольное здание с четырьмя приделами по углам. В центре возвышается купол на шестнадцатигранном барабане. Фасады церкви декорированы аркатурой. Особенно богато декорирован барабан купола, скульптурные формы и резные каменные узоры которого являются подлинными произведениями искусства. Гянджасар выделяется среди остальных албанских памятников именно отточенностью и изысканным богатством декоративного оформления. Гасан-Джалал на вершине своего политического могущества сумел создать храм, достойный

называться главным храмом Албании и не случайно на протяжении многих веков вплоть – до 1836 года он был центром албанского католикосата.

Хатираванк – монастырский комплекс, расположенный на реке Тертер ниже Худаванка. Он известен как усыпальница рода албанской княгини Дофи. Комплекс сформировался в XIII веке. Он состоит из храма, колокольни, жилых помещений, житницы, часовни и ограды. Это уникальное сооружение, не имеющее аналогий в христианском зодчестве Кавказа. Трехнефное внутреннее пространство довольно крупного храма, в отличие от обычных базилик, имеет асимметричное решение, обусловленное наличием внутри храма двух часовен, занимающих северо-восточный и юго-восточный углы.

Главная особенность храма заключается в том, что он не имеет барабана и опирается непосредственно на восьмигранное невысокое основание. В христианской архитектуре Албании и Кавказа в целом это пока единственный известный пример, который, несомненно, говорит о влиянии исламской архитектуры. Необходимо заметить, что в целом для архитектуры Азербайджана того периода характерно взаимовлияние христианского и исламского зодчества, что четко прослеживается в планировочных и конструктивных решениях, а также в декоре.

Монастырь Хамшиванк, развалины которого находятся в с. Беюк Кара-Мурад Гядабекского района был заново отстроен в XIII веке. По сообщению албанского историка Киракоса Гандзакского, во время нашествия монголов католикос албанский Ованнес вынужден был бежать в монастырь Хамши и построил там великолепную церковь. Ранее, в IX–X веках в этом монастыре также находился престол албанских патриархов. Из всего монастырского комплекса сохранились лишь здание церкви и колокольня. Церковь, расположенная в южной части монастырского двора, представляет собой трехнефную базилику.

История вышеназванных монастырей тесно связана с историей Кавказской Албании, начиная с первых веков нашей эры и до позднего средневековья. Они сохранили память о первых проповедниках христианства в Кавказской Албании – восточной окраине христианского мира, об албанских царях, князях и деятелях церкви, построивших великолепные памятники зодчества и запечатлевших на

них свои имена. Вся история Карабаха древней албанской, а затем азербайджанской области нашла отражение в архитектуре этих комплексов.

Эти памятники построены на земле Азербайджана албанскими князьями и зодчими, и никакого отношения к армянам не имеют. Армяноязычная эпиграфика, большая часть которой высечена на албанских памятниках после присоединения албанского католикосата к армянскому в 1836 году, показывает их конфессиональную, но не этническую принадлежность. Точно так же латинские или арабские надписи на культовых памятниках в разных странах говорят об их религиозной, но не этнической принадлежности.

Средневековый период развития албанской архитектуры оставил многочисленные памятники оборонительного зодчества, остатки крепостей и других фортификационных сооружений. Разбросанные по всем горным и предгорным районам Азербайджана они красноречиво свидетельствуют о полной борьбе истории албан и мастерстве албанских зодчих.

Албанские зодчие продолжали строить свои церкви, ремонтировать и достраивать монастыри вплоть до XIX века, до присоединения Азербайджана к России. Вхождение в Российскую империю активизировало процесс арменизации немногочисленного коренного албанского населения, сохранившего свой язык и религию.

Исследования показали, что албанское зодчество развивалось в соответствии с общими для христианской архитектуры Востока закономерностями. Наибольшее родство оно имеет с архитектурой соседних христианских народов. Это проявляется в общности некоторых планировочных решений, сходстве внешнего облика зданий.

Вместе с тем албанская архитектура имеет яркие черты самобытности, которые отличают ее от архитектуры соседних христианских народов. Прежде всего это идущее из глубин истории строительное искусство, определяющими чертами которой являются многообразие строительного материала; многовариантная комбинация камней различных пород и степени обработки, а также обожженного кирпича, придающая зданиям своеобразный неповторимый колорит; конструктивный подход к использованию строительных материалов, определивший строгое соответствие качества материала и его места в конструкциях.

Албанская архитектура имеет своеобразие и в тематике культового строительства. Албанские мастера, строившие храмы по принятым во всем христианском мире канонам, сумели создать свой албанский вариант центрально-купольной композиции – «круглые храмы». Наиболее ранние из них – Килисадаг и Мамрух не имеют аналогий в Закавказье. Храм в Леките, – отражающий конечный этап развития «круглых храмов», стал началом формирования тетраконхов с обходами в Закавказье. В архитектуре Албании имеется и своеобразный тип зальных церквей с различными вариантами пристройки приделов, который не встречается в соседних христианских странах.

Особенно яркой отличительной чертой албанской архитектуры является ее декоративное решение, которое имеет своеобразие и в средствах декора и в его мотивах. Самобытность и специфика албанского декора является результатом эстетических взглядов албанских мастеров, формировавшихся в раннесредневековый период под влиянием языческих верований, зороастрийского и христианского культов, а позже исламской религии. Эта специфичность мировоззрения албан особенно ярко выразилась в декоративной символике, сочетающей элементы всех религиозных идеологий, мирно сосуществующих в Албании – Азербайджане на протяжении всего средневековья.

Албанское зодчество сыграло важную роль в формировании азербайджанской архитектуры исламского периода. Многие планировочные и конструктивные решения были заимствованы и переработаны в соответствии с требованиями нового культа. А в период развитого средневековья, когда исламская архитектура переживала расцвет, многие ее композиционные элементы, принципы и формы декора были заимствованы албанской христианской архитектурой.

Армянские ученые и духовенство всегда вели ожесточенную борьбу за отторжение албанских памятников от азербайджанского архитектурного наследия и принадлежность их Армении. Армянскими учеными на многих языках изданы и продолжает издаваться огромное количество книг, фальсифицирующих историю Кавказской Албании, ее культуру и зодчество. С сожалением приходится отмечать, что под влияние этой умело пропагандируемой лжи попали и многие ученые из других стран, которым мало знакома история и архитектура Кавказской Албании.

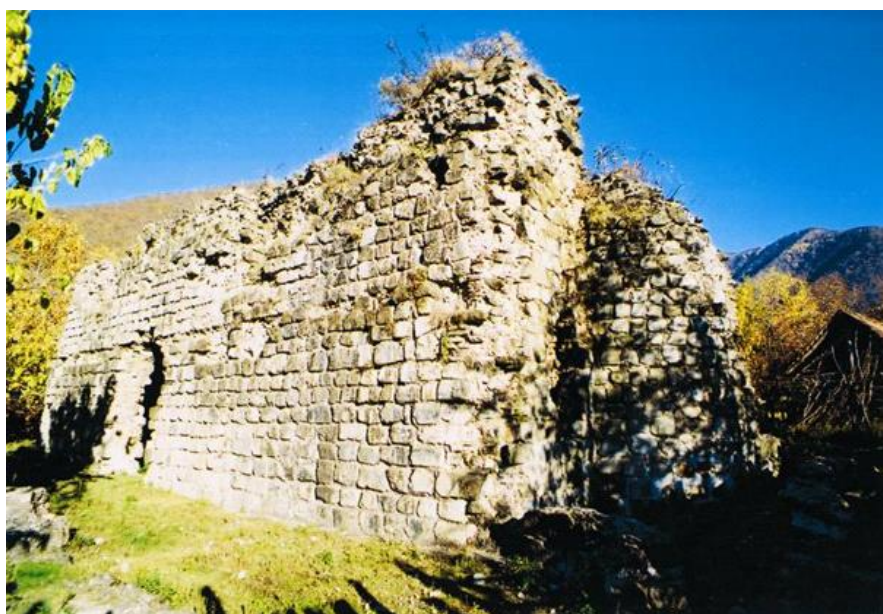
Изучение памятников и исторических источников показывает, что потомки кавказских албан вплоть до XIX века сохраняли албанское самосознание и свою веру. Лишь в 1836 году указом русского царского Синода албанский католикосат был упразднен и присоединен к Эчмиадзинскому армянскому католикосату.

Исламизация большей части населения исторической Кавказской Албании, постепенная арменизация и грузинизация той ее части, которая сохранила христианство, привели к тому, что многочисленные памятники албанского архитектурного наследия были преданы забвению. В XIX веке начался и в XX веке при советской власти успешно продолжался процесс их отчуждения от азербайджанского народа, который является прямым наследником албанской культуры. Лишь в середине XX века в Азербайджане началось серьезное научное изучение албанской архитектуры.

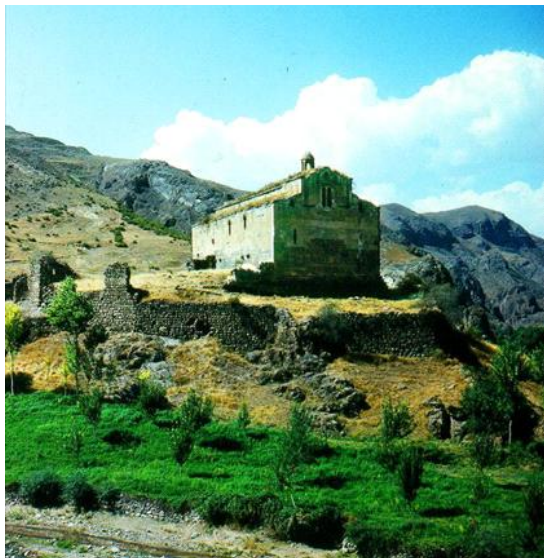
Война, развязанная Арменией против Азербайджана, нанесла непоправимый вред памятникам, находящимся на территории Карабаха и окружающих районов. Армянские оккупанты проводят политику террора по отношению к исламским памятникам архитектуры. Другая часть азербайджанского культурного наследия – памятники христианской архитектуры Кавказской Албании подвергаются политике насильственной «арменизации». Христианские храмы и монастырские комплексы, построенные албанскими князьями и крепко связанные с историей Кавказской Албании–Азербайджана, разрушаются или подвергаются фальсификации.

Армянские исследователи проводят на этих памятниках так называемые реставрационные работы, направленные на их «арменизацию». Это незаконные работы, так как они проводятся ими на оккупированной территории, на чужих памятниках и без участия азербайджанских ученых. По нашим сведениям, с них стираются следы принадлежности албанской культуре. Под прикрытием реставрационных работ ведется фальсификация и уничтожение специфических черт албанской архитектуры. К этим работам иногда привлекаются и зарубежные специалисты, участие которых, по мнению оккупантов, должно придать «научную достоверность» их измышлениям.

Уже двадцать лет длится широкомасштабное армянское варварство против культурного наследия Азербайджана на оккупированных территориях. Нахождение богатого природного и культурного наследия, в том числе и уникальных памятников архитектуры, в оккупации националистов на самом деле есть покушение против мирового наследия. Международные организации, призванные оказать гуманитарную помощь, ведущие большие дела для охраны исторических городов и памятников от разрушительной силы природы и времени, сегодня должны оказать помощь и в охране богатого культурного наследия Азербайджана – в том числе памятников Кавказской Албании от армянского терроризма на оккупированных территориях. Необходим международный мониторинг памятников материальной культуры, который выявит все последствия войны и культурного террора и остановит продолжающееся варварство.

Кумская базилика. Гах, Азербайджан, V в.

Аголанчайская базилика. Лачын, Азербайджан, VI в.

Лекитский круглый храм. Гах, Азербайджан.

Мамрухский круглый храм. Загатала, Азербайджан.

Кишский храм. Шеки, Азербайджан.

Монастырский комплекс «Едди кильсе». Гах, Азербайджан.

*Церковь Арзу-хатун в монастырском комплексе Худаван.
Кяльбеджар, Азербайджан.*

Монастырский комплекс Гянджасар. Карабах, Азербайджан.

Алина ВЕНКОВА,

*заместитель директора по научной работе Санкт-Петербургского
отделения Российского института культурологии Министерства
культуры Российской Федерации, заместитель заведующего
Кафедрой ЮНЕСКО по компаративным исследованиям духовных
традиций, специфики их культур и межрелигиозного диалога,
кандидат культурологии, доцент*

Михаил СТЕПАНОВ,

*ученый секретарь Санкт-Петербургского отделения Российского
института культурологии Министерства культуры Российской
Федерации, ученый секретарь Кафедры ЮНЕСКО по
компаративным исследованиям духовных традиций, специфики их
культур и межрелигиозного диалога, кандидат философских наук*

ОПЫТ СОХРАНЕНИЯ МАТЕРИАЛЬНОГО И НЕМАТЕРИАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В СТРАТЕГИЯХ ЮНЕСКО

Культурное наследие – комплекс понятий, представляющий собой ядро актуальной работы ЮНЕСКО. На рубеже XX–XXI веков, следуя за трансформацией концептуализации самого феномена культуры, представления о том, что такое культурное наследие радикально изменились. Изменения происходят, прежде всего, в направлении вектора проводимой работы – от самих объектов к практике обращения с ними.

Культурное наследие является важнейшим фактором сохранения исторической памяти и ключевым элементом поддержания диалога культур, поскольку оно укоренено в историко-культурном ландшафте регионов и стран. Наряду с исторической и аксиологической значимостью культурного наследия в современном глобализирующемся мире культурное наследие приобретает и социально-экономическую размерность. Не в последнюю очередь это имеет значение для формиро-

вания устойчивых туристических потоков, динамика и ориентация которых актуализирует проблему сохранения культурного ландшафта.

Принятие Конвенции ЮНЕСКО об охране всемирного культурного и природного наследия 1972 г. заложило основу для создания правового механизма поддержки культурного наследия, имеющего существенное значение для культурной самобытности сообществ и народов. С принятием Международной конвенции об охране нематериального культурного наследия в 2003 году была открыта новая глава в истории деятельности ЮНЕСКО.

Существующая двуединая стратегия ЮНЕСКО по сохранению материального и нематериального культурного наследия человечества нацелена на его долговременное и согласованное поддержание по всему миру, что способствует привлечению внимания к этой области. Как показывает позитивный опыт развертывания этой стратегии, система культурного наследия, включающая в себя отлаженный механизм выявления, охраны и исследования культурных объектов, способствует формированию толерантного гражданского общества, является гарантом устойчивого развития, сглаживая деструктивные влияния процессов глобализации и социальных преобразований, создавая условия для возобновления диалога между сообществами, помогая ретрансляции культурных ценностей в поликонфессиональном и поликультурном обществе, стимулируя также развитие новых отраслей экономики, улучшая тем самым социально-экономический климат регионов.

Культура, будучи единым множеством человеческой деятельности, открывается как система тесного взаимодействия природного, материального и нематериального культурного наследия, требующая тщательного изучения, мониторинга и ежегодного профессионального обсуждения.

Многогранность проблемы сохранения культурного наследия трансформирует традиционный подход, предложенный ЮНЕСКО в 1972 году и представляющий собой систематизацию объектов материального культурного наследия по определенным группам: памятники, ансамбли, достопримечательные места, или нематериального культурного наследия – обычаи, формы представления, выражения, навыки и т.д. В актуальном поле центральными элементами оказыва-

ются многослойные историко-культурные территориальные ландшафты, включающие в себя весь комплекс культурного наследия как целостной и развивающейся системы наследования на различных структурных уровнях. Этот процесс сопровождается формированием единого глобального информационного пространства с многоступенчатой системой классификации, включающей в себя максимально возможную, обновляемую информацию об объектах культурного наследия и их взаимосвязи, куда входят перечни ЮНЕСКО, разнообразные государственные реестры всех уровней (федерального, регионального, муниципального и т.д.). Центральным элементом здесь является актуализация культурного наследия в настоящем, учитывающая как исторические особенности формирования культурного наследия на данной территории, так и существующие на данный момент культурные реалии и взаимосвязь культур. Особый акцент на нематериальном культурном наследии, характерный для деятельности ЮНЕСКО, что отмечается в исследованиях и официальных документах, маркирует усиленный интерес не просто к живому наследию, но к ревитализации историко-культурных ландшафтов, что позволяет говорить об этой деятельности как о нацеленной на защиту культурного разнообразия и творческого потенциала человека в самом широком историко-культурном контексте.

Ричард ДАНАКАРИ,
*кафедра «История и теория политики» Волгоградского филиала
Российской академии народного хозяйства и государственной
службы при Президенте РФ (ВФ РАНХиГС),
доктор философских наук, профессор*

ДРЕВНИЕ СИМВОЛЫ, ОБРАЗЫ И СМЫСЛ БЫТИЯ УДИН

За последние десятилетия в мире значительно возрос интерес к истории национального бытия народов, постижению природы и сущности больших и малых этносов, специфике «национального вопроса» и межэтнических отношений. Актуальный и злободневный характер приобрели многочисленные проблемы существования наций и этносов, ассимиляции и аккультурации, идеи «плавильного котла» и мультикультурализма, а также вопросы сохранения цивилизационного и культурного разнообразия народов, их этнической идентичности, традиций и обычаев.

В условиях глобализации и непрерывно меняющейся повседневности в центре внимания науки и социальной практики оказались национальная или этническая политика государства, вопросы прав человека и прав народов на самоопределение, которые волнуют сотни миллионов людей, будоражат умы интеллектуалов на всех континентах, требуют поиска адекватного решения. Современные формы и методы глобализации носят объективный процесс, однако, разрушая основы традиционные общества, они проблематизируют основы жизнедеятельности и духовного бытия народов, в том числе малочисленных этносов и национальных меньшинств.

Как известно, само освоение социального бытия осуществляется разными путями. Непрерывно меняющаяся природа и социальная среда, нарастание неопределенностей и рисков в современном мире заставило людей почувствовать дисгармонию в системе общественных отношений, дискомфорт даже в привычном для себя ареале обитания, отчуждение культурного и психологического характера.

Современное государство обладает монопольным правом и способностью определять политическое и культурное пространство граждан, их правовые и социальные нормы, ценности. Существующие в науке парадигмы по-разному интерпретируют права человека и субъектность государства. Первая связана с возникшей в эпоху античности и детально разработанной философами нового времени теории естественного права с приоритетом прав человека на жизнь, свободу, равенство и собственность. Сторонники другой позиции преимущество отдают теории всемогущества государства, защищают необходимость жесткой централизации, вертикали власти. Оба концептуальных подхода находятся в состоянии диффузии и направлены на модернизацию общества и изменение сознания граждан. Борьба между представителями указанных социальных теорий отражается как на жизни общества и людей, так и деятельности государства, его законодательстве и социальной политике.

Сегодня актуально за формально декларируемыми правами человека увидеть права индивида, особенно представителей этнических меньшинств. Для полиэтнических государств важно, чтобы темпы социальных и культурных изменений коррелировали с процессами формирования общенациональных целей и ценностей. Следует активно использовать весь позитивный потенциал современного общества, превратить гражданина в реального носителя идей толерантности, гуманизма и высокой культуры, способного понимать и принимать Другого – человека иной цивилизации, живущего рядом.

Анализируя смысл бытия удин, важно выявить: как и насколько в их жизнедеятельности сочетаются древность и современность, традиции и инновации? Какова роль древних символов, артефактов, архетипов, насколько они помогают адаптироваться к объективным и непрерывно изменяющимся реалиям, интегрироваться в формирующиеся полиэтнические сообщества, сохраняя при этом свою ментальность и идентичность?

Рассматривая эти вопросы, отметим, что и сегодня в жизни удин немалую роль играют символы, образы, сочетающие в себе ранние формы религии (поклонение Солнцу, Луне, природным объектам: камню, дереву и др.), древние мифы, различные материальные пред-

меты, артефакты, способствующие формированию специфического «жизненного мира».

Естественно, что они оказывают существенное влияние на менталитет как устойчивую константу жизненных установок и норм поведения, эмоций, настроений, идущих из исторических традиций и глубинных зон психики. Разумеется, менталитет противоречив и не монолитен, но он пронизан передаваемыми из поколения в поколение мифами и легендами о земле предков, об исторической Кавказской Албании, былой мощи и процветании, развитой культуре и традициях.

Касаясь особенностей и судьбы социального бытия удин, отметим, что сегодня их в мире всего 10 тысяч человек, они оказались раздробленными на части, разбросанными по всей территории бывшего Советского Союза и зарубежных государств. Только на своей исторической родине – в Азербайджанской Республике, удины живут компактно и свободно говорят на родном языке, соблюдают традиции и обычаи. Здесь они ощущают свое духовное единство, целостность и этническую идентичность.

С позиций современности важно, чтобы в условиях наступления массовой культуры с примитивной системой ценностей и страстями, в этнической идентичности не преобладали антиномичная и мозаичная культура, знания и мировоззрение не складывались на основе определенного противопоставления этносов на «мы» – «они», «свои» – «чужие», из разрозненных обрывков, фрагментов. Мозаичная культура иррациональна по своей природе, продуцирует только мифы, иллюзии, слухи, нелепости, что не способствует развитию подлинного гуманизма и высокой духовности.

Сегодня актуально, чтобы удины, живущие в разных государствах, стали полноправными гражданами данной страны, чтобы она стала их настоящей Родиной. Эти страны не должны превращаться во временное убежище, пристанище. Следует подчеркнуть, что любая волна эмиграции представляет собой, в конечном счете, результат патологии, знак неблагополучия, наличия серьезных проблем в социальной системе. При любых потрясениях в национальной памяти воскрешается своеобразный генетический код: если еще вчера общество пре-

следовало, подвергало дискриминации своих членов по признаку крови, то подобное может повториться в любой момент, когда для этого созреют необходимые условия, поэтому надо искать ту социальную нишу, в которой гарантируется безопасность. Общество помнит насилие со стороны государства, неуважение официальных властей к историческим и культурным традициям многих народов, ограничения гражданских прав и общественной жизни.

На протяжении всей истории, начиная с античного периода, многоязычие и инонациональное окружение позволяло удинам сохранить свой язык, культуру, менталитет. Если раньше удины были полиглотами, то в настоящее время, живя в странах СНГ, в условиях билингвизма, особенно в России, молодое поколение быстро забывает родной язык, культуру, традиции. Несмотря на способность к адаптации в новых условиях, оказавшиеся на чужбине, в диаспоре, они растворяются в чужой среде, ассимилируются, принимая языки титульных и иных этносов.

Современная глобализация порождает разные формы и виды национализма и шовинизма. Поэтому миграционные процессы будут носить массовый характер, они надолго останутся в числе серьезных планетарных проблем. Формы отчуждения и недоверия между народами отражаются на социальном бытии и этническом самосознании. Такая социальная проблема существует во многих странах мира. Всегда следует за формально декларируемыми правами человека увидеть права конкретного индивида, живых людей, особенно этнических меньшинств и мигрантов.

Этническое бытие как фактор общественного развития представляет собой огромный исторический пласт, освоение которого имеет не только чисто научное, но и огромное практическое значение. Историческая память и этническая идентичность народов, их правосознание скрывают в себе большинство мотивов сегодняшних и будущих действий - от решений политиков до общения на бытовом уровне. В этой палитре взаимосвязей скрыты весьма полезные и ценные уроки социального бытия народов, к глубокому осмыслению которых следует постоянно вернуться в новых условиях. Решение возникших за последние десятилетия новых проблем в области межэтнических отношений

возможно только на основе доверия, мира и согласия, в конце концов, компромисса появившихся многообразных интересов и потребностей различных групп, этнических элит и всего общества.

Сегодня потребности совместного социального бытия актуализируют разные стороны, аспекты исторического опыта, требуют осмысления и радикальной переоценки прошлого. На изломах истории люди особенно остро ощущают потребность знать историю, найти свои корни, понять прошлое. Обращение к прошлому позволяет восстановить утраченную связь времен и поколений, найти ответы на многие вопросы современного бытия.

Постижение специфики этнического бытия удин как одного из древних народов мира и новой этнической группы в России и СНГ, их «жизненного мира» и идентичности, проливает свет на истоки многих проблем современного многонационального и полиэтнического сообщества. В условиях формирования в наших странах демократического, правового и социального государства она помогает понять формы и механизмы взаимодействия представителей разных культур и цивилизаций, этносов и наций во имя стабильного, мирного и гармоничного развития.

Анализируя роль христианства на протяжении тысячелетней истории государственности Кавказской Албании и последующих этапах жизни удин, отметим, что оно во многом сыграло консолидирующую и интегрирующую роль. Христианское учение, сплотив народ в единую конфессиональную и духовную общность, помогло ему выстоять, найти в себе силы для возрождения после жестоких завоевательных походов великих империй и многочисленных агрессоров. Во многом благодаря христианству удинам удалось найти дороги к выживанию и спасению: как в земной жизни, так и на пути к Богу.

Материальное и культурное наследие Кавказской Албании, особенно христианство, его церкви и храмы, история и судьбы апостолов, письма и книги, образы и символы, культы и обрядовые традиции помогали человеку обрести духовность, оказывали моральную поддержку, позволяли стойко переносить все невзгоды и лишения, сохранить высокий дух. Сама Албанская церковь всегда была с народом, помогала удинскому этносу не отчаиваться в самые сложные истори-

ческие периоды, выстоять в драматических и трагических ситуациях; при распаде общества и социальных связей она обеспечивала физическое и духовное единство, помогала заново собираться вместе, жить с надеждой, иметь веру и любить жизнь. Во многом благодаря церкви и священнослужителям удалось выжить и остаться в мире, до наших дней сохранить часть своего наследия: историю и язык, культуру и идентичность, традиции и обычаи.

Сегодня, в условиях кризиса цивилизаций и культур, сложностей общественного развития, неизмеримо возросла роль религии как важнейшей части культуры. Для меня, как ученого-философа, очевидна существующая в наши дни дезориентация общественного сознания, поиски миллионами людей духовных опор и нравственных ценностей. Для современного человека религия – это связь человека с Вечностью и Бесконечностью мира. Это также поиск ответов на «вызовы», драматические вопросы бытия Человека в мире и мира в Человеке. Это стремление каждого найти свое место в жизни, среди других людей, определить свое предназначение, обрести смысл своего существования.

Богатое христианское наследие, образы и символы дают удинам великую надежду на спасение, обретение бессмертия, настраивают на гуманизм, добро и умиротворение. Возникнув более двух тысяч лет назад, в период кризиса Римской империи, в жестокую рабовладельческую эпоху, христианство объявило о равенстве всех людей на Земле, их равенстве перед Богом, вечностью, независимо от расы, национальности, веры, происхождения и пола. Оно объявило всех людей, живущих на планете, братьями. Человек был признан высшей целью и ценностью, образом и подобием Бога на Земле. Ему была предназначена высокая миссия – поддерживать гармонию мира, преобразовать природу в соответствии с божьими помыслами, совершенствовать окружающий мир, трудиться в поте лица своего, быть справедливым и добрым, нравственным и милосердным.

Возвращаясь к современности, хотелось бы отметить, что в начале августа 2013 года в поселке Нидж Габалинского района Азербайджанской Республики в торжественной обстановке прошло мероприятие, посвященное 1700-летию принятия христианства в Кавказской Албании и 10-летию со дня возрождения Албано-удинской христиан-

ской общины. Эти и другие события показали, что интересы удин, проживающих как на исторической Родине – в Азербайджанской Республике, так и в Российской Федерации, других странах СНГ, совпадают со стратегическими целями и тактическими задачами всего многонационального азербайджанского народа. Они заключаются: во-первых, в сохранении единства и обеспечении территориальной целостности Азербайджанской Республики; во-вторых, обеспечении прав и свобод человека и гражданина в соответствии с международными требованиями. В-третьих, актуальности построения современного гражданского общества с развитой полиэтнической и поликонфессиональной спецификой. В-четвертых, в сохранении и укреплении толерантности в республике, обеспечении не просто межнационального мира, согласия и доверия, но и движения от взаимного уважения к дружбе между народами. В-пятых, в развитии истории, языка, культуры, традиций всех народов, малочисленных этносов и национальных меньшинств, живущих в республике. В выполнении великой исторической миссии, в реализации этих высоких и благородных целей мы желаем успехов руководству республики, всем министерствам и ведомствам, государственным и общественным организациям.

Ирада ГУСЕЙНОВА,
*заведующая кафедрой «История народов Кавказа» Бакинского
Государственного Университета, руководитель научно-
исследовательской лаборатории армянских исследований,
доктор исторических наук, профессор*

ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ КАК ЦЕННЫЙ ПАМЯТНИК ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА

Азербайджан принадлежит к основным центрам человеческой цивилизации, на протяжении тысячелетий здесь создано богатейшее культурное наследие, ставшее частью мирового достояния. Сегодня, когда независимая Азербайджанская Республика закономерно стала региональным лидером в процессах демократизации, экономического роста, социально-культурного расцвета и оптимально разумного государственного регулирования, совершенно очевидно, что все достижения народа и государства измеряются той исторической ролью и миссией, которую несет в себе азербайджанский народ с древнейших времен. Современные достижения созвучны самобытной, неповторимой, исходящей из глубины столетий культуре прошлых поколений, передавших нам и всему миру свои материальные и духовные ценности, приобретения и успехи, достигнутые со времен первых государственных образований, к числу которых относится Кавказская Албания.

Азербайджанский народ издревле сформировал богатое культурно-историческое наследие, которое и сегодня является стержнем государственной культурной политики, вобравшей в себя пласты национального достояния, многими нитями связанного с прошлым наших предков. Основатель современной независимой азербайджанской государственности Гейдар Алиев и руководство страны в лице нынешнего Президента Азербайджанской Республики, достойного продолжателя политического курса и идей общенационального лидера

Ильхама Алиева ведет народ и государство по пути сохранения и дальнейшего развития самобытной культуры и национально-духовных ценностей азербайджанского народа, бесспорно являющихся частью мировой сокровищницы.

«Велики заслуги Гейдара Алиева в развитии исторической науки. Он выдвинул концепцию объективного исследования важнейших исторических проблем, определил всеобъемлющий научно-методологический подход в изучении истории нашей страны» [Гусейнова И. Гейдар Алиев – от политического руководителя к общенациональному лидеру. Баку, 2005].

Принятая по распоряжению Президента Ильхама Алиева Концепция развития «Азербайджан-2020: взгляд в будущее» максимально отражает перспективы азербайджанской государственности, основанной на традиционных, культуральных ценностях народа, воплотивших в современности весь предыдущий исторический опыт и достижения. Одним из важнейших направлений этой программы является блок мер по «Сохранению и эффективному управлению культурным наследием» [www.president.az/files/future_ru.pdf]. В разделе 4.3. «Поддержка научного потенциала» отмечается, что «развитие науки будет приоритизироваться на основе истории нашей страны». Статьей 10 Программы предусмотрены меры по «пропаганде обычаев и традиций азербайджанского народа, сохранению национальных праздников и обрядов, реконструкции исторических символов, поощрению национальной музыки и танцев, защите устного народного творчества, восстановлению народных игр и представлений, развитию богатых традиций изобразительного, декоративного и миниатюрного искусства, изучению хранящихся в авторитетных музеях мира образцов азербайджанского искусства и подтверждению их принадлежности Азербайджану, популяризации азербайджанской культуры в ЮНЕСКО, ИСЕСКО, ТЮРКСОЙ и других международных организациях». Важным направлением реализации Программы в области защиты и эффективного управления археологическим наследием является «работа в целях завершения исследований археологических зон и древних городищ, а также использования их в научных целях».

«Многое из того, что мы сегодня видим и слышим, что читаем и над чем задумываемся, что планируем и что строим, что ценим и пе-

ред чем преклоняемся, идет из прошлого, в том числе из наследия Кавказской Албании» [Гусейнова И. История народов Кавказа. Баку, 2006]. На этой ответственной и почетной стезе большую работу осуществляет президент Фонда Гейдара Алиева, посол доброй воли ЮНЕСКО и ИСЕСКО Мехрибан Алиева, вложившая в собственную деятельность всю свою энергию, знания, веру. Обеспечивая политическую преемственность, первая леди посвятила свою жизнь, помыслы и поступки родному народу, республике, процветанию Азербайджана. «В своей работе я всегда стремлюсь опираться на азербайджанские традиционные идеи – это патриотизм, человеколюбие и милосердие», – так определяет свою миссию и предназначение Мехрибан ханум Алиева [www.mehriban-aliyeva.org/ru/article/item/1137/]. В одном из интервью первая леди отмечает: «Считаю своей обязанностью использовать все имеющиеся возможности, чтобы усилить эффективность гуманитарных программ, цель которых – благо азербайджанского народа, имеющего богатое историческое и культурное наследие» [Культура и культурные шедевры Азербайджана – уникальное послание будущим поколениям. Баку, 2009].

«Каждый азербайджанец – это наследник древних государств, которые создавались на территории современного Азербайджана», – так определяет философско-исторический концепт азербайджанства академик Рамиз Мехтиев, специалист в области древней истории Азербайджана, занимающийся глубокими исследованиями этногенеза и территориальной принадлежности азербайджанского народа исконно историческим землям, к коим относится Кавказская Албания, а также проблемами «акцентуации (*термин Р.Мехтиева – И.Г.*) духовного наследия» [Мехтиев Р. Государственный курс модернизации // «Бакинский рабочий». 11.04.2008].

Кавказская Албания, ее история, этническая населенность являются объектами самых разнообразных, часто противоположных и социально заказанных исследований. «Подражательные парадигмы» (*термин принадлежит К.Алиеву «Античная Кавказская Албания», Баку, 1992 – И.Г.*) многих научных и околонучных точек зрения сходятся в одном – албаны являются одним из трех основных народов Южного Кавказа. Однако их автохтонная сущность, оказавшая геногенное

воздействие на становление и развитие последующих этносов, вызывает разночтения в научном сообществе.

Следует привести авторитетные мнения известных ученых-кавказоведов, отражающих максимально объективную позицию, основанную на археологических, антропологических и иных доказательствах. В частности, К.В.Тревер в ряде своих трудов по политической истории и культурной жизни албанов, которые являются реальным мериллом и эталоном албановедческих работ, утверждает, что они являются предками «закавказского Азербайджана» [Тревер К. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. Москва-Ленинград, 1959]. Изучение зон – Гырлартепе, Узунбойлар, Хыныслы, Кюрдуван, Ньюди, Галагах и др., с археологическими культурами грунтовых погребений (кувшинных либо в каменных ящиках), античной керамикой из сырцовых погребений с оригинальным способом обжига и орнаментом, глиняной посудой и зооморфными светильниками, орудиями труда, следами металлического и гончарного производства, многочисленными другими памятниками на территории Кавказской Албании показало и по сей день приводит к обоснованным и доказательным гипотезам о том, что за каждым рисунком, за каждым артефактом скрываются определенные этнические и религиозные особенности, и эти особенности соответствуют предкам азербайджанского этноса. Археологические исследования располагают достаточно обширным собранием мусульманских надгробных памятников Азербайджана, по некоторым из которых четко определяется албанская идентификация покойного, т.е. речь однозначно идет о представителях албанского народа.

В числе культурных памятников, отражающих принадлежность азербайджанским предкам, важное место занимает 12-циклический календарь, в котором названия года связаны с названиями животных. Календарь говорит о тесных контактах Азербайджана с древними народами Азии. Об этом же свидетельствуют обычаи оставлять под подушкой спящего или больного железные ножницы, носить талисманы от сглаза, болезней и других напастей. Все это показывает, что изучение материальной и духовной культуры действительно проливает свет на этнические особенности населения древнего Азербайджана. Описанные древнегреческими и латинскими мыслителями и писателями

(Птолемей, Плиний, Патрокл, Страбон и др.) события происходили именно на азербайджанской земле [Алиев К. Кавказская Албания. Баку, 1974].

Среди обнаруженного археологического материала имеются также предметы, отражающие духовную жизнь албанского населения. Это различные украшения из металла, кости и других материалов. Например, серебряная фибула, очевидно являлась предметом импорта, что свидетельствует о культурных связях Кавказской Албании в II–III вв. Также была обнаружена глиняная статуэтка человека, части тела которого, волосы и одежда выполнены наклепками [Османов Ф. История и культура Кавказской Албании. Баку, 2006].

Многочисленные памятники материальной культуры, выявленные в поселениях и некрополях античного периода Кавказской Албании, позволяют в значительной мере воссоздать картину социально-экономической и культурной жизни Кавказской Албании.

Первые подробные письменные сведения о Кавказской Албании и албанах содержатся в знаменитом труде Страбона «География» [Страбон. География. В 17 кн. В пер. Г.Стратановского. Ленинград-Москва, 1964]. Однако, учитывая тот факт, что сам Страбон в Албании не был и в своем труде использовал в основном сведения из не дошедшего до нашего времени труда Патрокла, совершившего в III в. до н.э. морскую экспедицию из Южного Каспия на берега Кавказской Албании, приведенные им описания были не объективными и не соответствовали действительности. «Рассказ Страбона о примитивном характере культуры албанов, о незнании ими счета далее ста, а также мер и весов, о незнакомстве их с монетами не следует воспринимать ко всему населению в целом; пересказывая сообщения Патрокла, Феофана или другого писателя об определенной группе населения. Страбон обобщает данные, относящиеся, быть может, к обитателям отдаленных горных селений, перенося их на албанов в целом» [А.Сумбатзаде. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа. Баку, 1990]. Убедительным опровержением сказанного является находка большого количества монет на территории Кавказской Албании, относящихся к IV–II вв. до н.э. [Бабаев И., Казиев С. Кабалинский клад монет эллинистической эпохи. // НЭ. Вып.9. 1971].

Археологические раскопки близ современного азербайджанского города Мингячевир привели к обнаружению семи эпиграфических памятников, относящихся к раннему средневековью и имеющих отношение к античной Кавказской Албании. Здесь же, в городище Судагылан обнаружены предметы серебряной посуды (чаши, блюда, кувшины), бронзовые изделия и украшения, ювелирные предметы из золота и серебра.

В албанский период на северных землях Азербайджана еще больше ускорилось развитие материальной и духовной культуры. В этот период был создан азербайджанский (албанский) алфавит, были открыты школы. В стране имелось более 30-ти городов, являвшихся важными торговыми и ремесленными центрами. Несмотря на то, что Кавказскую Албанию населяли и соприкасались различные этносы, религии и культуры, здесь формировалась своеобразная и богатая культура, уже с древнейших времен подверженная принципам толерантности, веротерпимости, взаимоуважения и мирного сосуществования.

В период существования Кавказской Албании сохранялась и развивалась традиционная азербайджанская культура государственного управления. Албанские правители являлись одновременно светскими и духовными главами страны. В то же время они издавали законы, возглавляли вооруженные силы. Во дворце албанских государей функционировало совещательное собрание (совет). Совещательным советом и религиозными собраниями руководили сами албанские правители. Албанское государство имело прочную и совершенную для своего времени систему государственного управления, печатались свои деньги. Страна имела широкие торгово-политические взаимосвязи с другими государствами.

Ценнейшие находки в эллинистических слоях древнего городища Кабалы – столицы Кавказской Албании – свидетельствуют о широком употреблении печатей в стране. Некоторые оттиски сделаны с завезенными из других государств геммами с характерными сюжетами. Такие дорогие геммы-печати могли принадлежать вельможам, представителям местной знати, богатым торговцам. Печати, как и другие завезенные изделия, особенно многочисленные серебряные монеты и украшения, свидетельствуют о тесных контактах Кавказской Албании не

только с сопредельными, но и со всеми странами эллинистического мира – Селевкидским, Парфянским, Греко-Бактрийским царствами, Египтом и многими другими государствами Средиземного моря [Бабаев И. Древние печати Азербайджана. // «Наследие». №1, 2010].

Высокого развития в Кавказской Албании достигло военное дело. Археологические раскопки могильников близ Мингячевира и в Гядабеке показали наличие оружия, которое, помимо своего основного назначения, обладало высокохудожественным исполнением. Это бронзовые мечи и кинжалы, бронзовые наконечники стрел и копий, дротики, мраморные навершия, налобные и нащечные венчики. По классификации, предложенной известным ученым А.Иессеном, это оружие встречается, главным образом, на территории современного Азербайджана и исторической территории Кавказской Албании [Г.Асланов, Р.Ваидов, Г.Ионе. Древний Мингечаур. Баку, 1959].

О развитии таких видов культурной и хозяйственной деятельности на территории Кавказской Албании, как прядение и ткачество, говорят находки глиняных прясел, фрагменты тканей, обрывки ниток, изображения веревок, жгутов. Сырьем для пряжи служили овечья и козья шерсть, лен, причем сам механизм плетения нитей и тканей был достаточно сложным.

Также были развиты кожевенное, портняжное и сапожное ремесла. Знание свойств шкур животных и способов их обработки является одним из ценных видов наследия албанов и свидетельствует о высоком уровне их культурного развития.

Широкомасштабное сооружение гончарных печей доказывает, что в Кавказской Албании керамика имела одно из первостепенных значений и применялась в ритуально-культурных обрядах и хозяйственной жизни [Н.Рзаев. Искусство Кавказской Албании. Баку, 1976].

Древние источники [Ксенофонт. Киропедия, VIII // Из кн. Рзаева Н. «Искусство Кавказской Албании»] утверждают, что персы перенимали у предков азербайджанцев одежду, украшения и ковры. Художественная орнаментация современных азербайджанских ковров содержит изобразительные зооморфические мотивы древнего происхождения.

По найденным в погребениях остаткам одежд можно получить представление о цветах орнаментики и способах украшения тканей.

Например, в катакомбном могильнике близ Мингячевира обнаружены фрагменты черной ткани с крестообразной вышивкой, выполненной желтой ниткой, и разноцветной ткани, орнаментированной золотошвейным способом.

С древних времен по сей день сохранился обычай окрашивать части тела яркими красками – красной и желтой.

В более поздние периоды Кавказской Албании развивается гончарное производство сосудов зооморфной направленности культоритуального характера. Изделия отличаются простотой, точной симметричностью, пропорциональным соотношением всех элементов, конструктивными формами. Даже в отсутствие каких-либо дополнительных орнаментально-декоративных мотивов, они сохраняют красоту и художественное значение. Лепка албанских сосудов пластична и декоративна. Использовался способ «пиктограмм», который и сегодня активно применяется в графике.

Также получило развитие изготовление фигур божественных животных, имеющих космогоническое содержание и служивших усилению магического воздействия на природу и небесные силы. Следует отметить, что фигурная керамика Кавказской Албании имеет характерные особенности и отличается как по технологии, так и по художественным формам от известных керамических изделий, например, Древней Греции.

С точки зрения значения культурного наследия особый интерес представляют сосуды с соединенными конструкциями – так называемые «сообщающиеся сосуды» [Фоменко В. Сообщающиеся сосуды из Мингечаура. Баку, 1957].

Особую керамическую форму, производившуюся в Кавказской Албании, представляли фляги, которые несли как художественное предназначение, так и были связаны с хозяйственной жизнью албан [Рзаев Н. Художественные особенности керамических фляг Кавказской Албании. Баку, 1961]. В соответствии с новыми общественными потребностями керамические изделия перерабатывались гончарами и совершенствовались. Они использовали в своей работе унаследованные художественные традиции предыдущих эпох.

В I–II вв. совершенствуются металлические изделия, о высоком их художественном уровне свидетельствуют памятники того периода,

хранящиеся в Эрмитаже в Санкт-Петербурге. Оформление большинства из них в виде многозернистых ягод и фруктов связывается с культом плодородия, винограда и граната Кавказской Албании. Также часто встречаются вазы со сложным изображением многолепесткового священного дерева.

Известны многочисленные памятники резьбы по камню, кости и дереву. Древнеалбанские мастера и художники имели прекрасные навыки изготовления ювелирных украшений. Уже применялся метод отлива металлических изделий в каменных формах-шаблонах.

Дошедшие до нашего времени памятники свидетельствуют о знакомстве древних албан с искусством глиптики – изготовлением резных печатей (часто в форме перстней), на которые выгравировывались изображения элементов пейзажа, человека, животных, иногда приближенные к реалистичным, несмотря на культовые представления их изготовителей.

Лучшие образцы бронзовой скульптуры Кавказской Албании – фигурки курильницы в виде павлина и водолеев в виде козла и гуся – хранятся в Санкт-Петербургском Эрмитаже. Эти минискульптуры имеют культово-традиционный характер и служили для очищения помещений от нечистых сил при помощи сжигания ароматических растений.

Сохранившиеся памятники древности доказывают мастерство скульпторов этого периода Кавказской Албании, искусно подчинявших металл созданию декоративных произведений, в которых они воплощали дух и стремления своего времени. Также высокого уровня искусства албанские мастера достигли в работе с другим твердым материалом – камнем: скульптурных портретах, архитектурных сооружениях декоративного назначения, надгробных плитах.

Почитание божества оплодотворения и размножения, богини бракосочетания выражалось в изображении на сосудах половой связи людей в виде вырезных рисунков [Сеидов М. По следам оланга. // «Азербайджан». №12, 1965].

Одним из важнейших принципов истории культуры Азербайджана является традиционность, пришедшая из глубины столетий, о чем свидетельствуют древние памятники, в том числе периода Кавказской Албании. Традиции культуры, народных ремесел, обычаи сохрани-

лись и продолжают жить по сей день, передаваясь из поколения в поколение. Мастера Кавказской Албании были знакомы с культурными достижениями соседних государств и имели достаточно широкие художественные горизонты.

Помимо материальных памятников культуры со времени Кавказской Албании до сегодняшнего дня совершенно современными представляются многочисленные духовно-нравственные ценности и характеристики древних предков азербайджанцев.

При наличии титульного, автохтонного населения албан в Кавказской Албании существовал высокий уровень толерантности между населявшими ее этносами. По поводу взаимоуважения в межэтнических отношениях в гораздо более поздний период русский генерал В.Зубов в донесении царю писал: «Ничто столько не делает впечатление о народе, как отношение к чужеземцам, их породе и обычаям. Спокойствие в этом отношении кавказских народов, терпимость и уважение друг к другу усиливают доверие к их мудрости и покоряют разуму силой удивления» [Записка В.Зубова 25.02.1803 г. // Кавказ и Российская империя. Санкт-Петербург, 2005].

Толерантность как обобщающая характеристика народа и важная черта нематериальной культуры определяется специалистами как «равноправное сосуществование различных форм культурной жизни в различных обществах» [Мамедов Ф. Культурология. Баку, 2002]. Очевидно, что свойственная азербайджанскому народу современная толерантная ментальность исходит из глубины столетий. В период существования Кавказской Албании межкультурная и межконфессиональная толерантность была практически государственной политикой. В период формирования азербайджанского народа в нацию, азербайджанство на пути мультикультурализма приобрело максимум позитива, впоследствии обеспечившего последовательность и стабилизацию государственного и общественно-социального развития.

Кавказская Албания – уникальный исторический ареал расселения народов, имеющих долгую историю совместной жизни и обладающих самобытной культурой, устойчивыми традициями, духовным, философским и религиозным мировоззрением. Культурное взаимо-

действие народов Албании развивалось на основе исторически формирующихся общественных и экономических связей.

С самого начала возникшее как мультикультурное, албанское общество представляло собой этномозаичное сосуществование народов, обусловленное историческими условиями и контактами, постоянным и длительным взаимообщением этносов, что способствовало формированию культурной общности, во многом единой и целостной в историко-культурном формате. Природно-географические, общественные, социальные факторы привели к конкретным культурным заимствованиям, регулярным этническим миграциям, возникновению многоязычия, появлению контактов в виде элементов или цельных комплексов образа жизни и хозяйствования, бытовой культуры.

Современный независимый Азербайджан, обладая многогранной историей и самобытной культурой, имея таких предков, как албаны и последующие поколения, внесших свой вклад в формирование азербайджанства, идет и будет идти по пути развития, вобравшим в себя такие общечеловеческие ценности, как историческая память, духовное богатство, преемственность потомков, межкультурный и междивилизационный диалог, взаимопроникновение культур, традициональность и незыблемые принципы толерантности.

Раса ЧЕПАЙТЕНЕ,
*старший научный сотрудник Института истории Литвы,
доктор исторических наук, профессор Вильнюсского университета*

**МОДЕЛИ ИНТЕРПРЕТАЦИИ И ОХРАНЫ
КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ЭТНИЧЕСКИХ
МЕНЬШИНСТВ: МИРОВОЙ ОПЫТ**

Многогранные процессы везде проникающей глобализации очевидно влияют и на культурную политику национальных государств. Тем самым повышается интерес к многокультурному и мультиэтническому наследию, как и к локальным и региональным традициям конкретной страны. Если классическая доктрина охраны исторических памятников, сформировавшаяся в государствах Западной Европы начиная со второй половины XIX в., по сути находилась под влиянием национальной идеологии и сама повлияла на конструирование и сохранение национальной идентичности, которая была скорее склонна к ассимиляции либо игнорированию/запусчению/уничтожению культурных атрибутов, практик, объектов и символов недоминирующих этнических групп, то в постмодернистскую эпоху повсеместно признается право на культурное разнообразие и самовыражение.

В отношении многокультурного наследия мировой опыт национальных практик и систем охраны очень разнообразен – от попыток присвоить и ассимилировать чужое наследие, затушевывая его «инородные» корни, до разнообразных вариантов его интеграции в общее пространство национальной культуры. Специалисты отмечают, что на практике действительно нелегко решать проблемы сосуществования различных этнических и конфессиональных групп, даже если привлечь на помощь исторически сложившийся опыт многовекового сосуществования. Однако ныне появившееся предпосылки для мультиперспективного взгляда на разнообразное материальное и нематериальное наследие открывают новые пути не только для решения внут-

ренных проблем страны, но и для повышения его международного престижа, равно, как и для привлечения международного туризма. Таким образом многокультурное наследие и региональные особенности успешно внедряются в общую панорамму культурных практик, вследствие чего полученная выгода может быть действительно многогранной и долгосрочной.

Опираясь на вышесказанное, в докладе главный интерес направлен на выделение сложившихся основных моделей интерпретации и охраны многокультурного наследия этнических меньшинств, которые утвердились в странах Западной Европы и Северной Америки, и тем самым будет дана попытка критического анализа этих моделей, а также обсуждены возможности их практического применения в странах постсоветского ареала.

Lalə ƏHMƏDOVA,
*AMEA İnsan Hüquqları İnstitutu, elmi işlər üzrə
direktor müavini, filologiya elmləri doktoru, professor*

QAFQAZ ALBANİYASI: HÜQUQİ DÖVLƏT QURUCULUĞU VƏ ANTİK SİVİLİZASİYA TARİXİNDƏ İNSAN HÜQUQLARINA BAXIŞ

Hüquq, dövlət və insan hüquqları anlayışlarının ilk izləri tarixən insanların yaşadıkları cəmiyyətlərdə, ailələrin formalaşmasından başlayaraq dövlətlərin qurulmasına qədər uzun yol qət etmişdir. Hüquqi dövlət quruculuğu və insan hüquqlarının qorunması kimi terminlər dövrümüzdə müasir səslənsə də qədim dünya tarixində, bəşər övladının özünü dərk etməsindən və ilk dövlətlərin qurulmasından sonra belə məsələlər bütün zamanlarda əhəmiyyət kəsb etdiyi kimi XXI əsrdə də aktual olaraq qalır.

Hələ qədim Yunanıstan və Romada filosoflar insan haqlarına xüsusi diqqət ayırsalar da, onların fəlsəfi baxışları yalnız Afina vətəndaşlarına və Roma patrisilərinə şamil olunurdu. Afinada qadınlar və qullar, Romada isə plebeylər bu hüquqdan məhrum edilmişdilər. Avropada renesans dövrü insanın azadlığı və kilsədən asılılığı məsələləri arasındakı fərqi dinin xeyrinə olmayan şəkildə həll etdi. XVII əsrdə Almaniyada kəndli müharibələri və bir sıra üsyanlardan sonra qəbul edilən qərarlar əhalinin müəyyən hüquqlarının təmin olunmasına səbəb oldu. 1789-cu ildə Böyük Fransa burjuva inqilabı zamanı «Azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq!» şüarları ucadan səsləndi. Orta əsrlərdə və yeni dövrdə Tomas Hobbs, Con Lokk, Jan-Jak Russo, Deni Didro, İmmanuel Kant kimi filosoflar insanın təbii hüquqları ideyasını irəli sürmüş və onun bir sıra vasitələrlə təmin olunmasını təklif etmişlər [<http://www.xalqqazeti.com/az/news/social/40755>]. Bu səbəbdən qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun nəşət etdiyi regionlardan sayılan Qafqazda və bu ərazilərdə mövcud olmuş antik Albaniya ərazisində yaşayan tayfalar və onları meydana gətirən xalqların rəhbərləri o

dövr üçün insan hüquqlarının qorunmasına ciddi əhəmiyyət verməsələr də bu dövlətin qanunsuz idarə olunduğunu demək olmaz. Bütün qədim dövlətlərdə olduğu kimi Albaniyada da tədricən dövlətçilik ənənələrinin əsası qoyulurdu ki, bu da öz növbəsində hüquqi prinsiplərin meydana gəlməsi və gələcək inşafının təmin olunmasına geniş şərait yaradırdı.

Bu baxımdan neçə minillikləri geridə qoyan Qafqaz regionunda meydana gəlmiş qədim sivilizasiyalar və mədəni irs müasir dövrdə digər Qafqaz xalqları kimi azərbaycanlı tədqiqatçıların, tarixçi, politoloq və hüquqşünasların maraq göstərdiyi, dərin araşdırmalar apardığı sahələrdəndir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illər Albaniya və ya Qafqaz Albaniyasının tarixinə və mövcud olmuş bu dövlətin hüquq sisteminin öyrənilməsinə maraq artmışdır. İlk orta əsrlərdə Albaniya dövlətinin ərazilərinin müəyyən olunması, təsərrüfat həyatı və mədəniyyətinin inkişaf etməsi paralel olaraq bu dövrdə hüquqi tənzimləmələrin ilk dəfə necə həyata keçirildiyinə dair tədqiqatçılarda müxtəlif təsəvvürlərin yaranmasına səbəb olur və yeni tədqiqatlar aparmaq üçün ideyalar əmələ gəlir.

Dövlətlərin siyasi sərhədlərinin sabit olmamasına və bir çox hallarda dəyişməsinə baxmayaraq, ümumiyyətlə hesab etmək olar ki, alban tayfalarının məskunlaşdığı torpaqlar hellinist - Roma zamanında, yəni Alban dövlətinin meydana gəlməsi dövründə və mövcudluğunun ilk yüzilliklərində müasir Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisini və Dağıstanın cənub bölgələrini əhatə edirdi [Azərbaycan tarixi. VII cildə, I c. Bakı: Elm, 1998, 476 s., s. 328]. Göründüyü kimi, hellinist dövründə siyasi və hüquqi baxımdan sərhədlər yeni təşəkkül dövrünə daxil olmuş və ərazilərin tanınması, sərhədlərin müəyyən olunmasına həssas münasibət yaranmışdır. Müxtəlif ədəbiyyatlarda Albaniya dövlətinin əraziləri əsasən Azərbaycanın şimal-qərb hissəsi kimi göstərilərsə də, bəzən bu ərazilərin bütün Azərbaycanı əhatə etdiyi fikirləri də tədqiqatçıların diqqətindən kənar qalmır. Bəzi hallarda isə buraya Dağıstanı da əlavə edirlər.

Heç şübhəsiz ki, Albaniya dövlətinin varlığı və müqəddəratı haqqında tədqiqatlar aparılırsa, bu araşdırmalara Qafqaz Albaniyası daxilində mövcud olmuş hüquqi dövlət idarəçiliyi və bu dövlətin ərazisində yaşayan xalqların hüquqlarının müdafiə olunması baxımından sadə olsa da müəyyən şəkildə tətbiq olunan qayda və qanunlara diqqət yetiril-

məlidir. Belə tarixi məqamların dərinədən tədqiq edilməsi üçün qədim Alban tarixçisi Musa Kalankatlı və məşhur yunan tarixçi, coğrafiyaşünas və filosofu Strabon kimi antik müəlliflərin əsərlərinin daha dəqiq və kompleks şəkildə araşdırılması və qədim dillərin dərinədən öyrənilməsinə müasir dövrdə ciddi ehtiyac var.

Müasir dövrdə isə Qafqazda yaşayan xalqların əksəriyyəti özlərini albanların varisi hesab edirlər. Bu səbəbdən mövzu ilə bağlı aparılan tədqiqatlar onu deməyə əsas verir ki, hazırda antk Albaniya, yaxud Qafqaz Albaniyası regionunda yaşayan xalqlar bu mədəniyyət və tarixi irsin daşıyıcılarıdır. Lakin bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqaza köçürülmüş ermənilərin albanlarla heç bir əlaqəsi yoxdur. Ən azı onların albanların nəslindən olmadığını anlamaq üçün ermənilərin antropoloji xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək kifayətdir.

Qədim yazıçılar albanlardan danışarkən onların gözəlliyini, hündür boya, sarışın saçlara, boz gözlərə malik olduqlarını qeyd edirlər. Güman olunur ki, bunlar qədim aborigen əhalinin - indi də Azərbaycanın, Dağıstanın və Qafqaz ərazisinin başqa vilayətlərinin dağ və dağətəyi bölgələrində geniş surətdə təmsil olunan kavkasion tipinin səciyyəvi cəhətləridir. Albanların etno-dil mənsubiyyəti haqqında danışarkən qeyd etmək vacibdir ki, tarixi ənənə (və çox vacibdir ki, erməni ənənəsinin özü) hazırda yalnız Qəbələ (keçmiş Qutqaşen) bölgəsində yaşayan, qədim zamanlarda və orta əsrlərdə isə Azərbaycan ərazisində fəvqəladə dərəcədə geniş yayılmış müasir udiləri albanlarla eyniləşdirir. Udilərin özləri son zamanlara qədər mənşəcə alban olduqlarını xatırlayırdılar. Belə ki, onlar I Pyotra ünvanladıkları məktubda yazırdılar: “biz ağvaniq (yəni, albanıq) və milliyətcə utilərik (yəni udilərik)” [məlumat üçün bax: Azərbaycan tarixi. I c., s. 331]. Əslində tarixin qədim qatlarında belə faktlar çoxdur. Yəni belə səpkili tədqiqatlar ermənilərin Cənubi Qafqaza köçmə yox, məhz köçürülmə etnos olduqlarını bir daha sübut etmiş olur.

Digər tərəfdən qeyd etmək lazımdır ki, əgər Qafqaz Albaniyası dövlətinin ərazisində ticarət, sənətkarlıq, sosial-iqtisadi inkişafın nəticəsi kimi alban şəhərlərinin meydana gəlməsi, qoşun və hərbi işi, maddi mədəniyyət nümunələri kimi bu gün müasir Azərbaycanın Şimal rayonlarında (Qəbələ, Şəki, Zaqatala, Qax, Balakən) alban məbədlərinin mövcud olması bu dövlətin hüquqi baxımdan idarə olunduğunu və əha-

li tərəfindən qanunlara riayət olunduğunu göstərir. Qanunların mövcud olması isə hüquqi sənədlərin mövcudiyyətindən xəbər verir [Алиев К.Г. К вопросу об источниках Страбона в описании древней Кавказской Албании // ДАН АзССР, 1960, № 4].

Qafqaz Albaniyasının tarixi və mədəni irsinin öyrənilməsi, bununla yanaşı Albaniyanın bir dövlət kimi siyasi quruluşu və hüquqi baxımdan idarə olunmasının antik mənbələr əsasında tədqiq olunması beynəlxalq konfransın mühüm nəticələrlə yadda qalacağına səbəb yaradır. Tədbirin hüquqi, insan hüquqlarının müdafiə olunması, siyasi-tarixi və elmi baxımdan yüksək əhəmiyyət daşıdığı aydın olur.

Sondan “Qafqaz Albaniyası: hüquqi dövlət quruculuğu və antik sivilizasiya tarixində insan hüquqlarına baxış” mövzusunda beynəlxalq konfransa təqdim etdiyimiz tezis bütünlükdə hüquqi, tarixi və siyasi-elmi məqamlarını aşağıda göstərilən şəkildə konkret müddəalarla ifadə etmək mümkündür:

– Aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, Qafqaz Albaniyası öz dövrünün hüquqi, siyasi və sosial-iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş dövlətlərindən olmuşdur;

– Qafqaz Albaniyası müasir dövrdə Qafqazda yaşayan xalqların ortaq tarixi və mədəni mirasıdır. Lakin burada ermənilərin Cənubi Qafqaz regionuna yad etnos olduğu onların antik alban mədəniyyəti ilə heç bir tarixi bağlılığının olmadığını sübut edir;

– Azərbaycanın Şimal-Qərb rayonlarında aşkar olunmuş alban məbədləri (məsələn, Şəkinin Kiş kəndi) müasir Azərbaycan Respublikasının Qafqaz Albaniyasının varisi kimi bu zəngin irsi qorumaqda haqlı olduğunu göstərir;

– Azərbaycanın Şimal rayonlarında aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunan əşyalar, sənətkarlıq nümunələri, etnoqrafik materiallar Albaniya dövrünü xarakterizə edən ciddi tapıntılardır;

– Albaniya dövlətinin inkişafı haqqında əldə olunan antik müəlliflərin əsərlərində qələmə aldıkları məqamlar Azərbaycan və onun qonşu dövlətlərlə münasibətləri haqqında yazılı, əvəz olunmaz qaynaqlardır. Yəni Qafqaz Albaniyasında mövcud olmuş yüksək inkişaf hüquqi dövlət quruculuğu və insan hüquqlarının qorunmasına göstərilən həssas münasibət dövlətçilik ənənələrinin XXI əsrdə də davam etdiyini sübut edir.

Тургай ГУСЕЙНОВ,

*руководитель юридической клиники, кафедра «Международное частное и европейское право» юридического факультета БГУ,
кандидат юридических наук, доцент*

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОХРАНЫ НЕМАТЕРИАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В РАКУРСЕ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

На фоне глобализации и социальных преобразования перед угрозой серьезной деградации, исчезновения и разрушения нематериального культурного наследия проблема их охрана приобретает международный характер. Несомненно, важную роль в их охране будет играть Конвенция об охране нематериального культурного наследия, принятая 17 октября 2003 года (Азербайджанская Республика присоединилась к данной Конвенции законом от 2 октября 2006 года (№134 – П-ІQ). Как известно, наиболее эффективным является комплексный подход к сохранению и возрождению культурного и исторического наследия, а именно – наличие международно-правового и национального законодательства, регулирующего данную сферу. Однако даже при таком нормативном обеспечении утверждать, что не существует проблем в сфере охраны культурно-исторического наследия, было бы не совсем приемлемым. Проблемы здесь существуют и находятся постоянно в поле зрения государства и общества. В целях наиболее эффективной охраны должно быть обеспечено целенаправленное партнерство государства, бизнеса и структур гражданского общества.

В целом охрана нематериального культурного наследия обеспечивается с одной стороны, посредством соответствующих учреждений, действующих в рамках своих мандатов и через право прав человека, право интеллектуальной собственности и договорные подходы. Что касается первого, то следует говорить о трех уровнях охраны: международном, региональном и национальном. На международном уровне, в первую очередь надо отметить Конвенцию «Об охране не-

материального культурного наследия», которая не только предлагает самое современное юридическое определение нематериального культурного наследия, но и создает механизм, обеспечивающий привлечение внимания к нематериальному наследию и принятие мер для их сохранения. На региональном уровне защита нематериального наследия оправдана не только с точки зрения прав человека, но и их экономического потенциала. Несомненно, в обоих случаях нематериальное наследие помогает продвигать общую идентичность в регионе и быть локомотивом региональной интеграции. Что касается национального уровня охраны, то здесь положение разнится от сильных конституционных форм защиты до пока довольно слабых политических инициатив, направленных, прежде всего, на привлечение иностранной помощи.

Анализ международно-правовой литературы, в частности западной, по вопросу охраны культурных ценностей в целом, позволяет констатировать материальный подход к культурному наследию. Однако следует учитывать, что основу культурного наследия составляет также нематериальная сторона, неизмеримая с экономическими категориями.

Разнообразие объектов, подпадающих под определение понятия «нематериального культурного наследия», вызывает интерес к определению целей, потребностей и средств их охраны. В этом плане представляет интерес работа П.Линдла «Некоторые соображения о защите нематериального культурного наследия: претензии и средства». Особо он останавливается на вопросе охраны фольклора и традиционного образа жизни. Отмечается не статичность фольклора и требования к членам культурной общины самим сохранять и развивать традиции, поскольку некоторые аспекты традиционных культур – например, детские браки, обрезание у женщин и т.д., противоречат сегодня универсальным правам человека и вряд ли могут быть поддержаны в условиях общего международного соглашения о стандартах в области прав человека. Кроме того, некоторые вопросы охраны нематериального культурного наследия рассматриваются в рамках других форумов, например, в Проекте декларации Организации Объединенных Наций о правах коренных народов. Но и здесь могут воз-

никнуть противоречия, например, с институтом права собственности. Следует согласиться с автором, что коммодификация традиционно созданных товаров может быть приемлемой в некоторых культурах, но неприемлемой в других, особенно там, где присутствует религиозный элемент. С другой стороны, признание права общины – как морального права остановит несанкционированное использование или искажение и будет содействовать сохранению традиций. Следует заметить, что для поддержки мирового культурного наследия ЮНЕСКО был создан список «Шедевры устного и нематериального наследия человечества», преследующий цель привлечения внимания к нематериальному культурному наследию.

Что касается охраны нематериального культурного наследия с точки зрения международного права прав человека, то здесь она рассматривается через призму культурной идентичности, поскольку она рассматривается как одно из важных обоснований для охраны культурного наследия, а в определенной степени посредством реализации прав коренных народов, а также национального меньшинства или большинства. В целом охрана нематериального культурного наследия рассматривается не только через призму прав меньшинств, но и культурных прав в целом.

На этом фоне достаточно актуальным выглядит сохранение остатков албанской культуры, просуществовавшей почти 1000 лет, в лице удин, компактно проживающих в деревне Киш по названию первой в Закавказье христианской церкви. Сегодня на повестке дня вопрос включения этой деревни в Список всемирного наследия ЮНЕСКО.

Faiq İSMAYILOV,
*Azərbaycanın İşğal Olunmuş Ərazilərindəki
Tarix və Mədəniyyət Abidələrini Müdafiə Təşkilatı
İctimai Birliyinin sədri, tədqiqatçı-ekspert*

**BEYNƏLXALQ HÜQUQA ZİDD OLARAQ
QAFQAZ ALBANİYASINA MƏXSUS TARİX
VƏ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİNİN
DAĞIDILMASI, MƏNİMSƏNİLMƏSİ VƏ YA
FORMASININ DƏYİŞDİRİLMƏSİ**

Azərbaycanın antik və erkən orta əsrlər dövrü albanlarla bağlıdır. Yüz illərlə dinc yanaşı yaşamış bu xalqların müştərək mədəniyyəti, adət-ənənələri onları biri-birinə çox sıx surətdə bağlamışdır.

Qədim Alban dövlətinin tarixi ərazisi müasir Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanın bir hissəsi, eləcə də Cənubi Dağıstan ərazilərində mövcud olmuşdur. Alban dövləti, eramızdan əvvəl təqribən IV-III əsrlərdə formalaşmış, eramızın VIII əsrində Ərəb xilafəti tərəfindən işğal edilmişdir. Paytaxtı əvvəlcə Qəbələ, sonra isə Bərdə şəhərləri olmuşdur. Eramızın IV əsrində xristian dinini rəsmi dövlət dini elan edən Alban dövləti, mövcudluğunun sonuna qədər bu və ya digər dərəcədə xristian ideologiyasının təsir dairəsində olmuşdur. Sonralar əhalisinin bir hissəsi İslam dinini qəbul etsə də bu amil, alban-xristian ideologiyasının və onların milli-mədəni dəyərlərinin ləğv edilərək sıradan çıxmasına səbəb olmamış, əksinə islamçılıq Azərbaycanda alban tarix və mədəniyyət abidələrinin eləcə də tayfa ənənələrinin qorunub saxlanması və mühafizə edilməsi üçün hər bir müsəlmanın üzərinə ciddi məsuliyyət və öhdəlik qoymuşdur.

Azərbaycanlıların əcdadlarından biri olan albanlar, eyni bir ərazidə formalaşmış və özlərinə məxsus zəngin və təkrarolunmaz mədəniyyət qurmuşdular. Məhz bu baxımdan Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixinin və mədəniyyətinin tədqiq edilməsində, öyrənilməsində yerli alban mənbələrinin əhəmiyyəti xüsusilə vacibdir.

Bəlkə də bu səbəbdən görkəmli qafqazşünas tarixçi Yevgeni İqnatyeviç Krupnov yazırdı: "Albaniya tarixinin öyrənilməsi işində heç bir məhdudiyyət və məcburiyyət olmamalıdır. Albaniya tarixini müxtəlif ölkələrin tarixçiləri öyrənirlər. Lakin bir şey də məlumdur: Qafqaz Albaniyasının tarixi və taleyi ilə hamıdan çox azərbaycanlılar məşğul olmalıdırlar. Bu sahədə onlar dünya elmi qarşısında məsuliyyət daşıyırlar, dünya elminə borcludurlar."

Təqribən min illik tarixi olan Alban dövlətinin mövcud olduğu dövrlərdə Şimali Azərbaycanın bütün bölgələrində və eləcə də Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarda da alban-xristian dininə aid məbədlər, bazilikalar və sövmələr meydana gəlməyə başlamışdı. Öz dövrü üçün xarakterik olan bu cür memarlıq üslubundan aydın olur ki, o dövrdə Albaniyada şərq xristianlığına məxsus memarlığın bütün novləri inkişaf etmişdi. Albaniya Dövləti tərkibində yaşamış etnoslara məxsus mədəni irsin ümumiləşdirilmiş forması kimi tarix mədəniyyət abidələri bir qayda olaraq, bütün tayfa və etnoslar tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul edilir və sevilirdi.

Özündə iyirmidən artıq tayfanı birləşdirən alban tayfa ittifaqının aborijen etnik massivi Qafqaz Albaniyasının ərazisində əsas, üstün massiv olmuşdur. Qədim Albaniya etnik tərkibinə görə kifayət qədər rəngarəng ölkə idi.

Albanlar hal-hazırda Azərbaycanda yaşayan udinlərin, avarların, xınalıqlıların, və digər tayfaların əcdadları idilər. Alban tarixçisi Musa Kalankatlının Alban tarixi əsərində Albaniyanın şimal-qərbində bir əyalət Xeni adlandırılır. Xınalıq kəndinin adı həmin əyalətin adını əks etdirir, lakin xınalıqlıların ulu əcdadları V əsrə aid bir mənbədə albanlarda bir tayfanın adı kimi qeyd etdiyi qat tayfasıdır, xınalıqlılar özlərinə indi də kət deyirlər.

Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, "Alban" adını türkdilli tayfalarla bağlamaq daha uyğun variantdır. Son dövrlərdə aparılan elmi tədqiqatlar nəticəsində Qafqaz albanlarının türk mənşəli və türkdilli tayfa olması birmənalı şəkildə sübut edilmişdir. Prof. Q. Qeybullayev yazır: "Alban etnik adını daşıyanların türkmənşəli olduğunu təsdiqləyən başqa faktlar da vardır. Onların biri qazaxlarda, türkmənlərdə, qırğızlarda və qaraqalpaqlarda Alban adlı tayfanın keçən əsrin sonlarında mövcud olmasıdır".

Hər şeydən öncə Albaniya öz yazısı, mədəniyyəti, ədəbiyyatı olan bir dövlət idi. Albaniya ədəbi və mədəni ənənələrinin yaranması və formalaşmasında aparıcı rol xristian dövrü abidələrinə məxsus idi. Doğrudan da bu abidələr insanlarda xüsusi maraq doğurur.

Alban dövrü abidələrinin memarlıq quruluşunun müxtəlifliyi deməyə imkan verir qədim Albaniyada şərq xristianlığına məxsus memarlığın bütün növləri inkişaf etmişdi. Alban xristianlığının ilk dövrü üçün xarakterik olan kilsə tikintiləri idi. Bu kilsələr, uzunsov ibadət zalı olan birnefli məbədlərdən ibarət olmuşdur. Bu növ məbədlərin üstü ikiqatlı sadə daşla örtülürdü.

Albaniyanın xristianlıq memarlığı üslubunda «dairəvi məbədlər» deyilən xüsusi memarlıq da geniş yayılmışdı. Albaniyada xristianlıq memarlığı üslubunda dairəvi məbədlər deyilən xüsusi memarlıq da yayılmışdı və bu üslub yalnız albanlara aiddir. Bunun da öz səbəbi var. Belə ki, Albaniyada dairəvi məbədlərin tikilməsi erkən xristianlıq dövrünə aiddir və tədqiqatçıların fikrincə, bu məbədlər günəşə ibadət edən albanlar tərəfindən, yəni hələ xristianlığın tam mənimsənilmədiyi və səma cismlərinə ibadətlə qarışdırıldığı dövrlərdə tikilib. Bu cəhət erkən xristianlıq dövrü alban xaclarında da özünü daha qabarıq göstərir.

Albaniyanın xristian memarlığının ən kütləvi forması isə sövmələrdir. Sövmələr, karvan yolları kənarında kiçik ibadətqah rolunu oynasalar da, onlar əslində memorial tikililərdir. Bu ərazilərdə həm mehrabsız, həm də mehrablı sövmələrə təsadüf olunur. Bu sövmələrin divarları bir qayda olaraq, zəif naxışlara malik nişan daşlarıyla bəzədilir. Alban dövrünün ən mürəkkəb quruluşlu tikililəri isə bir qayda olaraq monastırlar hesab olunur. Bu ərazilərdə geniş sahəli, mürəkkəb forma-ya malik, müasir dövrümüzdə qədər daha yaxşı formada gəlib çıxan bazillikaların tikilməsi VI-VIII əsrlərə təsadüf edir. Bazillikaların geniş zalı, sıra sütunları ilə bir neçə nefə (hissəyə) bölünürdü. Ümumi ansamblı uyğun olaraq hər nefin şərqində yarımkümbəz formalı çıxıntılar düzəldilirdi. Oradakı iri çıxıntı mehrab rolunu oynayır. Bazillikaların üst örtüyü də digər tikintilərdən fərqlənirdi. Belə ki, onların orta hissəsinin kümbəzləri çıxıntı ilə tamamlanırdı. Bir qayda olaraq bazillikaların qərb tərəfində, binanın tavanında xüsusi sütunlar üzərində zəng asmaq üçün yer qurulurdu.

Alban dövrü abidələrinin əksəriyyəti Azərbaycanın bir çox ərazilərində öz ümumi formalarını qoruyaraq dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Buna misal olaraq Kəlbəcər rayonunda Xudavəng memarlıq kompleksi, Talış kəndində Urek məbədi, Qozlu kəndində Xudavəng məbədi, Lacin rayonunun Kosalar kəndindəki Ağoğlan məbədi, Xocavənd rayonu Sos kəndindəki Amaras monastırı, Ağdərə rayonundakı müqəddəs Yelisey Məbədi, Vəng kəndində Gəncəsər məbədi, Qoşavəng məbədi, Dədəvəng məbədi, Qubadlı rayonundakı Gavurdərə məbədi, Ağdam rayonu Maqadiz kəndində Yegiş Arakel məbədi, Xocalı rayonunda Xansix və Xacmac məbədləri, Xocavənd rayonu Tuğ kəndində Qırmızı məbəd, Qərbi Azərbaycanda Ağtala məbədi, Ərcivəng məbədi, Tatev məbədi, Uzunlar məbədi, Yenivəng məbədi, Sənain məbədi alban memarlığının dövrümüzdə qədər çatmış ən gözəl nümunələridir.

Cox təəssüf ki, Cənubi Qafqazdakı Alban dövrü abidələri üzərindəki ornamentləri, elementləri və digər yazı nümunələrini Qərbi Azərbaycanda və Dağlıq Qarabağda yaşayan erməni millətindən olanlar mənimsəməyə, yəni erməniləşdirməyə çalışırlar ki, bu da kütləvi şəkildə Alban dövrü abidələrin ilkin gorkəminin itirilməsinə və Alban mədəniyyətinin tədricən məhv edilməsinə səbəb olur.

Rusiyanın regiona müdaxiləsi ermənilərin digər ölkələrdən Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana köçürülüb gətirilməsi burada erməni amilinin gücləndirilməsinə kömək etdi. Bu siyasət Qarabağın dağlıq hissəsinin qriqorianlaşdırılmış albanlarının tarixi taleyində dönüş yaratdı. Onların erməniləşdirilməsi son mərhələyə qədəm qoydu.

Rus-İran müharibələri dövründə, xüsusilə 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra İran və Osmanlı dövlətlərindən Şimali Azərbaycanın digər bölgələri ilə birgə Qarabağa köçürülən ermənilər, alban əhalisinin erməniləşməsinə başa çatdırmışdı. 1836-cı ildə Çar Rusiyasının qərarı ilə Alban katalikosluğu ləğv edilərək erməni qriqoryan kilsəsinə tabe etdirildi. Məhz bundan sonra ermənilər özlərini əsl ev sahibi kimi apararaq alban dövrü abidələrinin erməniləşdirilməsinə başladılar. Bununla da Alban tarixində və mədəniyyətində problemlər yaşanmağa başladı.

Hazırda tarix elmində Albaniya problemi qalmaqdadır. Buna səbəb dövrümüzdə gəlib çatmış alban mənbələrinin erməni dilinə çevrilə-

rək originallarının məhv edilməsi və saxtalaşdırılmasıdır. Ümumilikdə isə ermənilər qədim Azərbaycan dövləti olan Albaniyaya məxsus bütün tarixi faktları saxtalaşdıraraq öz adlarına yazırlar. Bununla da ermənilər özlərinə saxta qədim sivilizasiya, mədəniyyət, ədəbiyyat, yazı, əlifba, dövlətçilik ənənələri və tarix yaratmağa çalışırlar.

Azərbaycanın xristianlıq dövrü abidələrinin ermənilər tərəfindən mənimsənilməsi faktlarını gürcü tarixçisi A. Çavcavadze “Ermənilər və qan ağlayan daşlar” əsərində dolğun şəkildə əks etdirmişdi. O yazır: “... Ermənilər aborigen albanları süni şəkildə qriqoryanlaşdıraraq vaxtilə sığındıqları Azərbaycan torpaqlarını “Hay ölkəsi” adlandırırlar. Bunun hamısı yalandır. Öz işğalçı siyasətlərindən əl çəkməyən ermənilər vaxtı ilə gəlib sığındıqları Azərbaycan torpaqlarını «Şərqi Ermənistan» adlandıraraq, həmin əraziləri tarixi vətənləri, doğma mədəniyyət mərkəzləri kimi uydurmalarla mənimsəmək fikrinə düşüblər”.

Məlumdur ki, ermənilər xristian amilindən istifadə edərək, bu ərazilərdəki abidələri erməniləşdirməklə bu tipli abidələrə sahib çıxmaq istəyirlər. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, hətta xristianlıq dövrü abidələri belə nə erməni dininə, nə də erməni əxlaqına uyğun gəlir. Belə ki, Azərbaycan ərazilərindəki Alban xristian abidələrinin tarixi-arxeoloji və memarlıq baxımından tədqiqi xristianlığın bir çox xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa imkan verir. Alban dövrünün xristianlıqla əlaqədar maddi mədəniyyət nümunələri, memarlıq abidələrini, nişan daşlarını, qəbirüstü abidələri, kilsə avadanlığını, epiqrafik abidələri və s. bu kimi müxtəlif qruplara bölünərək yaşayır və bunun tədqiqatçılar tərəfindən erməni qriqoryan dininə heç bir aidiyyəti olmadığı bildirilir.

Bu baxımdan Alban dövrü xaçlarının tədqiqi daha çox maraq doğurur. Bu da ondan irəli gəlir ki, Alban dövrü xaçları daha çox klassik ənənələrə uyğunlaşdırılmışdır. Çünki, Alban xaçları xristianlığa qədərki elementlər və dini ayinlərlə bağlıdır və ağacınxaçın təsvirinə daha yaxındır.

Xaç obrazı, Alban xaçdaşlarında sanki müxtəlif, biri-birinə aidiyyəti olmayan dekorativ tərtibatları qovuşdurur. Alban xaçı bəlkədə dünyada yeganə xaçdır ki, xristianlığa qədərki inamların, etiqadların və kainatı dərkətmənin əlamətlərini özündə cəmləşdirən işarələrə malikdir. Bu xaçların bütün kompozisiyaları göylə yerin əlaqəsi, günəş, işıq, nur və məhsuldarlıq simvolu kimi əks olunmuşdur.

Tədqiqatlar sübut edir ki, Qafqaz Albaniyasının erkən xristianlıq incəsənətinin meydana çıxması və inkişafı tamamilə orjinal, yəni özünəməxsus yolla getmişdir. Burada söhbət eyni zamanda xristianlığa qədər mövcud olmuş dini-ayinlərin simvolikası əks olunan və müsəlman qəbirlərinin müqayisəsi və Qafqaz Albaniyasının yazılı daşlarından gedir. Bütün Alban yazılı daşların üzərindəki xristianlığaqədərki inamların və kainat qüvvələrinin qanunauyğun şəkildə yerləşdirilməsi ilə dini-bədii qanunlara tabe edilmiş özünəməxsus təsvirlər təşkil edir ki, bu da başqa xalqların xaç təsvirlərində yoxdur. Alban dövrünün sonlarında yaranan alban xaç daşlarının üzərindəki obrazların çoxlu yüzilliklər keçdiyinə görə, əvvəlcə iki sonralar üç din hakimiyyəti altında toplanmış, harmonik olaraq yüzlərlə mümkün yazılı daşların üzərində əks olunmuş ayin simvolikasıdır. Odur ki, Alban daş yazı nümunələrinin (xaçdaşlarının, başdaşlarının və nişandaşlarının) bax bu cür orjinallığı və özünəməxsusluğu onu digər xalqların daş yazı nümunələrindən köklü surətdə fərqləndirir.

XIX əsrin əvvəllərindən Cənubi Qafqazda kütləvi şəkildə kök salan ermənilər, Alban mədəniyyətinin bu nümunələrindən dərhal yararlanmağa başladılar. Onlar özlərini «böyük fəlsəfi təfəkkürə malik» olan bir xalq obrazı yaratmaq, bununla da ermənilərin digər xalq və millətlərdən daha üstün olduqlarını nümayiş etdirmək üçün, öz mədəniyyətlərinin, dini rəmzlərinin və xaçlarının təkmilləşdirilməsi ilə məşğul olmağa başladılar. Bununla da erməni «xaçkarları» meydana gəlməyə başladı.

Ermənilər, çoxlu sayda Alban xaçdaşlarının dekorativ tərtibatı ilə eyni olan (yalnız bu daşların ornament və bəzəklərində dəyişiklik edərək) oyma və qabartma üsulu ilə xaçdaşları, başdaşları və nişandaşları yonaraq Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinin müxtəlif yerlərində, bir zamanlar regionun istirahət mərkəzləri olmuş ərazilərində, yol kənarlarında, bulaqların ətraflarında, ictimai yaşayış mərkəzlərinin baxımlı yerlərində, bağlarda, parklarda, memarlıq abidələrinin üzərində, qəbristanlıqlarda və eləcə də müxtəlif yaşayış ərazilərində kütləvi şəkildə yerləşdirdilər.

Burada qeyd etmək yerinə düşərdi ki, klassik erməni xaç daşları, erməni dini simvolları və rəmzləri, xüsusən də xaç təsvirlərinin özləri sadə formada olduqlarından, özünün bədii üslubuna və xarakterinə görə heç

bir mənə və əhəmiyyət kəsb etmir. Çünki erməni-qriqoryan xaçları hazırlanarkən onların təsvirlərində, dekorativ sənət nümunələrindən, müxtəlif ornamentlərdən və digər bəzək nümunələrindən istifadə edilməmişdir. Ona görə də erməni-qriqoryan xaçlarının dövrümüzə qədər olan bütün nümunələri, sadə formada olub, öz xüsusiyyətlərinə görə bədii sənət əsərləri sayılmır, bu xaçlar sadəcə olaraq kilsələrdə dini ayinlərin icrasında istifadə olunan adi bir dini vasitələrdən başqa bir şey deyildir.

Məlumdur ki, SSRİ Hakimiyyəti dövrü Azərbaycan ərazilərində daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin qeydiyyatına alınması və mühafizəsi işləri səthi aparıldığından, o dövrdə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və ətraf ərazilərində xeyli sayda tarix və mədəniyyət abidələri dövlət qeydiyyatdan kənarda qalmasına səbəb olmuşdu. Bu isə Azərbaycanın işğal altında qalan ərazilərindəki abidələrə işğal dövrü ermənilər tədərindən dəyən zərərlərin müəyyənləşdirilməsində böyük çətinliklər yaradır.

Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindəki tarix və mədəniyyət abidələri haqqında məlumatlar isə bir qayda olaraq Azərbaycanın və Gürcüstanın Dövlət Arxivlərindən eləcə də Ermənistanın rəsmi dövlət saytlarından və erməni mətbuatından əldə edilmişdir. Ermənistanın işğal altında olan Azərbaycan ərazilərindəki tarix və mədəniyyət abidələri; tarixi abidələr, incəsənət abidələri, memarlıq abidələri, arxeoloji abidələri kimi qruplara bölünür. Bu qruplara üzrə 903-ü rəsmi Dövlət qeydiyyatında olmaqla Azərbaycanın bizə məlum olan 2550 adda tarix və mədəniyyət abidəsi ermənilərin işğal altındadır. Bu abidələrdən: 609-u yerli əhəmiyyətli, 285-i ölkə əhəmiyyətli, 13 ədədi beynəlxalq əhəmiyyətli, 1647 abidə isə hələlik dövlət qeydiyyatında olmayan abidələrdir.

Ermənistan Azərbaycan ərazilərini işğal etdikdən sonra məhz işğal edilmiş ərazilərdə 1450 monumental heykəl, qurğular və xaç daşları, 15 erməni kilsəsi inşa ediblər. Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonların ərazilərindəki bütün toponimləri və yer adlarını dəyişdiriblər. 200 - dən çox alban dövrü abidələrin divar yazıları və ornamentləri dəyişdirilib, 500-dən çox arxeoloji abidələr, 600-dən çox islam dini abidələri, 200-ə yaxın monumental heykəltəraşlıq nümunələri dağıdılaraq məhv edilib. Ərazidəki bütün qəbristanlıqlar ya qismən və ya tamamilə dağıdılıb. Kəlbəcər rayonu ərazisindəki Gəncəsər məbədinin ətraf divarları üzlük

daşlarla örtülüb. Buna etiraz olaraq 24 iyun 2013-cü il tarixdə “168 Hours” saytında Ermənistanın 350 nəfər mədəniyyət və elm xadimi Ermənistanın Prezidenti S.Sarkisyanaya müraciət edərək onu bu qanunsuz əməllərin qarşısını almağa çağırıblar.

Bizim son hesablamalarımıza əsasən Ermənistanın işğalı nəticəsində Azərbaycanın işğal altındakı ərazilərdə təkcə Daşınmaz Tarix və Mədəniyyət Abidələrinə 177 015 898 000 manat zərər dəymişdir. Hesab edirik ki işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsinə çox ciddi ehtiyac var.

Abidələrin mühafizə edilməsinə nəzarət işləri, daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında dövlət qanunvericiliyinin və beynəlxalq hüququn yaratdığı şərait çərçivəsində, beynəlxalq qurumların gündəlik vəzifələrinə çevrilmişdir. Bu cür qanunsuz hərəkətlər beynəlxalq qanunlar və konvensiyalarda yolverilməz hesab edilir. Bu barədə “Hərbi münaqişələr zamanı mədəni dəyərlərin qorunması haqqında” 1954-cü ildə qəbul edilmiş Haaqa konvensiyası öz üzvləri qarşısında:

- hərbi münaqişələr zamanı hər bir dövlətin öz ərazisində və rəqib tərəfin ərazisində yerləşən mədəni dəyərlərin qorunması, memarlıq, incəsənət, tarixi abidələr, arxeoloji qazıntılar kimi daşınan və daşınmaz mədəni dəyərlərin müdafiə edilməsini iştirakçı dövlətlərin qarşısında vəzifə kimi qoyur. Konvensiyanın iştirakçısı olan bütün dövlətlər özlərinin qanunvericiliyində elə qanunlar qəbul etməlidir ki, bu konvensiya onun şərtlərini pozan və pozmağa göstəriş verənləri cəzalandıra bilsin.

Bundan başqa Haaqa konvensiyasında konvensiyanın tətbiq edilməsi qaydalarını müəyyən edən icraedici rəqlament və işğal edilmiş ərazilərdən mədəni dəyərlərin çıxarılmasını qadağan edən protokol da qəbul edilmişdir.

2012-ci ildə Parisdə keçirilən YUNESKO-nun Silahlı münaqişələr zamanı mədəni mülkiyyətin qorunması üzrə Komitəsinin 8-ci sessiyası çərçivəsində işğal edilmiş ərazilərdə mədəni mülkiyyətin qorunması haqqında daha bir sənəd qəbul edilib. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin mətbuat xidmətinə istinadən verdiyi məlumata görə, işğal edilmiş ərazilərdə mədəni mülkiyyətin qorunması məsələsinin Komitə tərəfindən müzakirə edilməsi 2012-ci ildə Azərbaycan tərəfindən təşəbbüs edilib və 2012-ci ilin qərarına əsasən, Katiblik tərəfindən işğal edilmiş əra-

zilərədə mədəni mülkiyyətin qorunmasına aid müvafiq sənədin hazırlanması tələb edilib.

Katiblik tərəfindən hazırlanan sənəddə Silahlı münaqişələr zamanı mədəni mülkiyyətin qorunması haqqında 1954-cü il Haaqa Konvensiyası və onun iki protokolunda işğal edilmiş ərazilərə aid müddəaların hüquqi təhlili, həmin müddəaların həyata keçirilməsi mexanizmləri və digər aspektlər yer alıb.

Sənədin nəticələr hissəsində işğal edilmiş ərazilərdə mədəni abidələrin qorunması ilə bağlı vəziyyətin monitorinq edilməsi məqsədilə YUNESKO texniki missiyalarının göndərilməsinin mümkünlüyü qeyd edilib. Sənəddə, həmçinin YUNESKO-nun baş direktoru tərəfindən BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası (TŞ) və Baş Assambleyasında (BA) qəbul ediləcək qətnamələrdə işğal edilmiş ərazilərdə mədəni mülkiyyətin qorunması məsələsinin diqqətə çatdırılması əksini tapıb.

Ermənistanın azərbaycanlılara qarşı törətdiyi cinayətlər yalnız Azərbaycan tarix və mədəniyyət abidələrini əhatə etmir, eyni zamanda böyük insan itkiləri ilə müşayiət olunan humanitar fəlakət səviyyəsində ciddi problemlər yaradır. Ermənistanın təcavüzü nəticəsində Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı 20 minə yaxın azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, 100 min nəfər yaralanmış, 50 mindən çox insan əlil olmuş, 5 minə yaxın insan isə əsir və itkin düşmüşdür. Azərbaycanlıların əsrlər boyu yaşadıkları Ermənistan ərazisindən və işğal edilmiş torpaqlardan 1 milyondan artıq insan qovulmuş, qaçqın və məcburi köçkün həyatı yaşamağa məhkum edilmişdir.

Bütün bunlar Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü nəticəsində vurulan ziyanın və təhlükələrin miqyaslarının nə qədər böyük olduğunu əyani şəkildə nümayiş etdirir. İlk hesablamalara görə işğal nəticəsində Azərbaycan öz iqtisadi potensialının 20 faizini itirmiş və ölkəyə 500 milyard ABŞ dollarından artıq ziyan dəymişdir. Ermənilər tərəfindən oğurlanmış və məhv edilmiş tarixi-mədəni sərvətlərimizin dəyərini isə pulla qiymətləndirmək mümkün deyildir. Ermənistan “Hərbi münaqişələr zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında” Haaqa Konvensiyasının və “Mədəni sərvətlərin qeyri-qanuni dövriyyəsi haqqında” Paris Konvensiyasının müddəalarını kobudcasına pozaraq Azərbaycanın mədəni sərvətlərini talamaqla məşğuldur.

BMT Baş Assambleyasının “Beynəlxalq hüquqazidd əməllərə görə dövlətlərin məsuliyyəti” qətnaməsinə əlavənin 35-ci maddəsində göstərilir ki, beynəlxalq hüquqazidd əməllərə görə məsuliyyət daşıyan dövlət restitusiyanı həyata keçirməlidir. Belə ki, restitusiya hüquqazidd əməlin törədilməsinə qədər mövcud olan vəziyyətin bərpa edilməsini özündə ehtiva edir. Bu isə restitusiya vasitəsilə əvvəlki maddi vəziyyətin və qeyri-maddi hüquqların bərpa edilməsi deməkdir.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı Ermənistanın hüquqazidd əməli nəticəsində Azərbaycana vurulmuş zərərin restitusiya formasında ödənilməsi bütün işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərinin qaytarılması, Ermənistan əsirliyində saxlanılan azərbaycanlıların azad edilməsi, onların insan hüquqlarından istifadə edə bilməsi, məcburi köçkünlərin əvvəlki yaşayış yerlərinə qayıda bilməsi, əmlakının qaytarılması və s. deməkdir. Bundan əlavə, restitusiya Ermənistan tərəfinin Dağlıq Qarabağın bu ölkəyə birləşdirilməsi ilə bağlı Ali Sovetin qəbul etdiyi qərarın, Ermənistanın dövlət müstəqilliyi aktında Dağlıq Qarabağın bu dövlətin ərazisi elan edilməsi və digər qanunsuz qəbul edilmiş bütün normativ aktlarının ləğv edilməsini də özündə ehtiva edir. Eyni zamanda, işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarında işğalçı Ermənistan tərəfi ilə bağlanmış müqavilələr əsasında xarici şirkətlərin təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olunmasına qadağan qoyulması tələbinin yerinə yetirilməsi də restitusiya çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlərdən olmalıdır.

Aqil ƏHMƏDOV,
*AMEA İnsan Hüquqları İnstitutu, böyük elmi işçi,
Gənc alim və mütəxəssislər şurasının sədri*

ANTİK AZƏRBAYCANIN İZİ İLƏ: HÜQUQİ, TARİXİ-SİYASİ, MƏDƏNİ ASPEKTLƏR VƏ BEYNƏLXALQ TƏDBİRLƏR

“...Azərbaycan dövləti möhkəm təməl üzərində qurulubdur. Bu təməl tarixə, xalqımızın əsrlər boyu yaratdığı dəyərlərə söykənir”

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Azərbaycan tarixən antik mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların qovuşduğu məkan kimi, müasir beynəlxalq münasibətlərin formalaşmasında yaxından iştirak etməklə bərabər mədəni irsini və tarixin qədim qatlarından süzülüb gələn multikulturalizm ənənələrini yaşatmaqda davam edir. Bu səbəbdən “İnsan hüquqları kontekstində Qafqaz Albaniyası etnoslarının tarixi və mədəni irsi” beynəlxalq konfransının elmi-tarixi və hüquqi-siyasi əhəmiyyəti ilə yanaşı qədim Azərbaycanın Şimal vilayətlərində yaşamış etnosların dil, din və sosial həyatının qədim mənbələr əsasında öyrənilməsi bu ərazilərin tarixi Azərbaycan torpağı olduğunu bir daha sübut edir.

Antik zamanın bir qismini və erkən orta çağların bir neçə yüzilliyini əhatə etmiş Albaniya dövrü Vətənimizin tarixində böyük və çox mühüm mərhələdir. Albanlar orta əsrlərdə onların torpaqlarına gətirilmiş türk dilini qəbul etmiş və yeni türkdilli xalqa çevrilmiş müasir azərbaycanlıların bilavasitə əcdadlarından biridir. Şübhəsizdir ki, azərbaycanlılar Alban mədəniyyətinin, albanlar tərəfindən yaradılmış və akkumulyasiya edilmiş bütün dəyərlərin varisləridir [Azərbaycan tarixi. VII c., I c. Bakı: Elm, 1998, 476 s., s. 328]. Albaniya və ya elmi ədəbiyyatlarda Qafqaz Albaniyası kimi tanınan qədim Azərbaycan torpaqlarında mövcud olmuş bu ölkənin hüquq sistemi, müasir səsənsə də burada

yaşayan etnosların insan hüquqları kontekstində həyat tərzlərinin, təsərrüfat, incəsənət və mədəniyyət kimi sahələrdə fəaliyyətinin öyrənilməsi, daha sonra onların türkləşməsi tezislərinin yaranmasının elmi və hüquqi əsaslarda tədqiq və təhlil olunması müasir dövrün tədqiqatçıları, albanşünaslar qarşısında yeni araşdırma istiqamətlərini müəyyən etməkdədir. Qədim yunan və roma tarixçilərinin əsərlərinin tədqiqi nəticəsində Azərbaycanın qədim əhalisi, onun məşğuliyyəti, etnik tərkibi, təsərrüfatı, sərhədləri, digər ölkələrlə ticarət əlaqələri, mədəni səviyyəsi, siyasi tarixi haqqında müəyyən təsəvvür əldə etmək mümkündür. Strabon, Korneli Tatsit, Polibi, Arrian, Yuli Solin, Kvint Kursi Ruf, Klavdi Elian, Dion Kassi, Ptolemey və digərləri antik dövrdə Azərbaycan dövlətləri ilə bağlı məlumat vermişlər [Əliyeva F. Azərbaycan antik mənbələrdə // “Bakı Universitetinin Xəbərləri” № 4, 2009, s. 111]. Müasir dövrdə Qafqaz Albaniyası haqqında yazan azərbaycanlı alimlərdən Z.M.Bünyadov, T.A.Bünyadov, R.M.Vahidov, Z.İ.Yampolski, S.Əliyərli, F.C.Məmmədova, T.M.Məmmədov və s. müəlliflərin adlarını çəkmək olar. Göründüyü kimi, Albaniya tarixi haqqında kifayət qədər yazmış antik və müasir dövr müəlliflərinin adları bugünkü gündə tədqiqatçılar tərəfindən araşdırmalarda qeyd olunmaqdadır. Xüsusilə yuxarıda adları çəkilən qədim dövr müəlliflər bəlli olsa da onların əksəriyyətinin əsərləri yüksək səviyyədə tədqiq olunmamış qalır. Antik dövr Alban yazılı abidələrinin oxunması üzrə qədim dilləri bilən mütəxəssislərin məhdud olması və yaxud əksər əsərlərin dövrümüzə qədər yetişməməsi digər qədim dövlətlər kimi Qafqaz Albaniyası haqqında da fikir yürütmək və onların hansı etnosa aid olduqlarını birmənalı şəkildə iddia etməkdə çətinliklər yaradır.

Antik dövr Azərbaycanın dolğun şəkildə ilk təsvirini tanınmış yunan coğrafiyaçısı və tarixçisi Strabon (e.ə. 64 - b.e. 24) vermişdir. Qafqaz, o cümlədən Azərbaycanın qədim dövlətləri Albaniya və Atropatena haqqında tarixi-coğrafi arayışlar onun “Coğrafiya” əsərinin XI kitabındadır. [Əliyərli S. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Çıraq, 2007, 400 s., s. 17-18]. Yunan coğrafiyaçısı və tarixçisi kimi tanınan Strabonun məlum əsərində Albaniya dövləti haqqında verdiyi məlumatlar dəyərli qədim mənbələrdəndir. Əsərdə albanların sosial və mədəni həyatı, yaşayış tərz, qonşu dövlətlərlə münasibətlərinə toxunul-

muşdur. İlk orta əsr yazılı qaynağı Musa Kalankaytuklunun “Alban tarixi” əsərinə əsaslanaraq F.Məmmədova Albaniyanın ilk orta əsrlər dövrünün sosial-iqtisadi və siyasi-ictimai məsələlərini araşdırmağa cəhd göstərmişdir [Məmmədov T.M. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. Bakı: Təhsil, 2006, 400 s., s. 9-101]. Əsər sırf tarixi və ictimai-siyasi baxımdan tədqiq olunsada burada Albaniya dövlətində mövcud olmuş hüquq sistemi, insanların hüquqlarının qorunması, məhkəmə sistemi haqqında məlumatlara rast gəlinmir. Bu səbəbdən beynəlxalq konfransın mövzusunda çıxış edərək qeyd etmək lazımdır ki, Albaniyanı qüdrətli dövlət edən hüquqi idarəetmə sisteminin və siyasi idarəçiliyinin daha aydın tədqiq edilməsi bu dövrü araşdıran alimlər tərəfindən öyrənilməsi zərurətini məyyən etmiş olur.

Son illər Qafqaz Albaniyasının tarixinə, xüsusilə Qafqazda xristianlığın yayılması və burada yaşamış müxtəlif etnosların həyat və mədəni irsinin öyrənilməsinə maraq artmışdır. Bu məqsədlə Qafqaz Albaniyası ilə bağlı konfrans və beynəlxalq tədbirlərin əhəmiyyəti də artmışdır. 13 may 2008-ci ildə Rusiyanın regional inkişaf nazirliyi və ləzgilərin federal milli-mədəni muxtariyyətinin təşkilatçılığı ilə Moskvada “Qafqaz Albaniyası və ləzgi xalqları: tarixi-mədəni irs və müasir dövr” adlı iki-günlük beynəlxalq konfrans keçirilmişdir [Moskvada “Qafqaz Albaniyası” müzakirə olunur / <<http://www.bbc.co.uk/azeri/news/story/2008/05/08>>]. Qeyd etmək lazımdır ki, konfrans Azərbaycan mətbuatı tərəfindən də izlənməmişdir. Bütün hallarda konfranslarda qoyulmuş elmi problemlərin siyasiləşdirilməsinə diqqət yetirilməsi vacibdir. Qədim Qafqaz Albaniyası ərazisində yaşamış bütün etnosların müasir dövrdə də bir arada və ya qonşuluqda yaşaması üçün heç bir ciddi maneə yoxdur. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasında yaşayan digər xalqların nümayəndələrinə göstərilən hörmət və diqqət Prezident İlham Əliyevin çıxışlarında hər zaman vurğulanan tolerantlıq və multikulturalizmin mümkünlüyünü təsdiq edir. Bu baxımdan Azərbaycan həm region, həm də bütün dünya üçün mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqa həssas yanaşma və sadiqlik nüsnəsi təşkil etməkdədir.

Bakıda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, Memarlıq və İnşaat Universiteti və Milli Aviasiya Akademiyasının birgə təşkilatçılığı ilə 1 dekabr 2011-ci ildə “Qafqaz Alba-

niyasının Azərbaycanın və Qafqazın tarixində yeri və rolu” mövzusunda yüksək səviyyəli konfrans keçirilmişdir [Zeynalqızı S. / http://az.apa.az/xeber_Bakida_“Qafqa_<http://az.apa.az/xeber_Bakida_>z”]. Tədbirin tanınmış tarixçi alimlərin iştirakı ilə baş tutması və Azərbaycanla bağlı əsaslandırılan elmi mülahizələr bir daha sübut edir ki, qədim Albaniya dövləti tarixi Azərbaycan ərazisində mövcud olmuşdur. 3 avqust 2013-cü ildə isə Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin dəstəyi və Azərbaycan Respublikası Alban-udi xristian icmasının təşkilatçılığı ilə Qəbələ rayonunun Nic qəsəbəsində “On il dirçəlişdə” adlı bayram tədbiri keçirilib. Tədbir Alban-udi kilsəsinin dirçəlişinin 10 illiyinə və Qafqaz Albaniyasında xristianlığın rəsmi dövlət dini kimi qəbul edilməsinin 1700 illiyinə həsr olunub [Qafqaz Alban kilsəsinin dünyada tanınması erməni saxtakarlığının qarşısını alacaq / <http://www.scwra.gov.az/vnews/134/>?>]. Bundan əlavə 15 noyabr 2013-cü ildə Dərbənddə “Qafqaz Albaniyasında dövlət dini kimi xristianlığın qəbulunun 1700 illiyi” mövzusunda ümumrusiya elmi-təcrübi konfransı keçirilmiş və təşkilatçılar Dərbənd şəhər dairəsinin administrasiyası, Mahaçqala və Qroznı yeparxiyası, həmçinin Dağıstan Dövlət Universitetinin Dərbənd filialı olmuşdur [Hüseynov R. “Tanrının məbədini qorumaq lazımdır” / <http://regionplus.az/az/articles/view /1747 >>]. Konfransda Azərbaycan nümayəndə heyətinin Alban mədəni irsinin Qafqazda yaşayan bütün xalqlara məxsusluğu fikri bütün iştirakçılar tərəfindən ciddi dəstəklənsə də bizimlə qonşuluqda yaşamağa məhkum edilmiş bəd-xahlarımız Dağıstanın antik xristian irsini öz adlarına yazmağa cəhd etmişlər. Lakin ermənilərin bu canfəşanlığı növbəti dəfə uğursuzluqla nəticələnmiş və azərbaycanlı məruzəçilərin qeyd etdiyi kimi - Qafqaz Albaniyası regionda yaşayan bütün xalqların ümumi-tarixi xəzinəsidir.

Cənubi Qafqazda Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsini süni bufer kimi saxlamağa çalışan Ermənistan iqtidarı bütövlükdə Qafqazla bağlı digər tarixi-mədəni məsələlərdə də öz tədqiqatçılarını saxtakarlığa sövq edir. Qafqazın hər tərəfində qriqoryan kilsəsi axtarışında olan ermənilər anlamalıdırlar ki, onlar buralara köçürülmə etnos olduqları üçün xristian mədəniyyətindən də çox-çox uzaqda qalmaqdadırlar [məlumat üçün bax: Величко В. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку: Элм, 1990, 224 с., с. 64]. Bu səbəbdən

Qafqaz Albaniyasının dərin tarixi qatlarının saxtalaşdırılmasına qarşı beynəlxalq tədbirlərin keçirilməsi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələlərə daha ciddi adekvat reaksiya verilməsi üçün Albaniyanın tarixi Azərbaycan torpaqlarında yarandığını daha tutarlı elmi tərzdə tədqiq edilməsi vacibdir. Qafqaz Albaniyası tarixinin təbliğ olunması məqsədilə beynəlxalq təşkilatların mədəni qurumları ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsinin müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində mühüm istiqamət kimi müəyyən olunması ciddi siyasi-elmi əhəmiyyət daşıyır və bu istiqamətdə araşdırmaların genişləndirilməsi Vətən tarixşünaslığı qarşısında mühüm vəzifələr qoymaqladır.

Эльдар НАДИРАДЗЕ,
*главный куратор Национального Музея Грузии,
доктор исторических наук, профессор*

В ПОИСКАХ ПРАВОВЫХ АСПЕКТОВ ЗАЩИТЫ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ НАРОДОВ ИСТОРИЧЕСКОЙ КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ

Культурное и историческое наследие народов исторической Кавказской Албании – это часть мирового наследия, христианской культуры и истории Кавказа в целом. Все мы солидарны в том, что Азербайджан является кладезем культурного и исторического наследия разных народов. Азербайджан всегда был и является гарантом сохранения культурного и исторического наследия, самобытности народов Кавказа. Сохранение уникальных исторических памятников, среды обитания и культурно-конфессиональной принадлежности, которая обеспечивает преемственность поколений и сплочение азербайджанцев перед вызовами глобализации – неотъемлемое право народов Азербайджана.

Сегодня существует потребность в разработке правовых инструментов, методов влияния для защиты культурного наследия народов Южного Кавказа. У нас есть масса материалов и фактов, которые, к примеру, дают основание говорить, что мы стоим на пороге исчезновения исторического пласта коренных народов в Армении. Мы стали свидетелями, как оккупационными армянскими вооруженными силами разрушаются памятники культуры и истории на захваченных территориях Азербайджана.

В Грузии есть потребность в информировании грузинской общественности о культуре Азербайджана. Мы надеемся, что в будущем в более широком спектре и на более высоком уровне сможем представлять азербайджанскую культуру в Грузии. Министерство культуры Грузии и Национальный музей Грузии подтверждают свое большое

уважение к азербайджанскому народу и к его культуре, изданием каталога. Мы надеемся, что такая форма диалога культур всегда найдет своих сторонников и ценителей. Подобные региональные проекты можно также осуществлять на международном уровне при содействии и поддержке ЮНЕСКО, а защищать культурные права на уровне ООН и в Совете Европы.

Zamiq ASLANOV,
AMEA İnsan Hüquqları İnstitutu,
böyük elmi işçi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

MİLLİ AZLIQLARIN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏ MEXANİZMLƏRİNİN İNKİŞAFI TARİXİNDƏN

Milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi tarixi XVI əsrdən başlanır. Məsələn, 1555-ci il Auqsburq sülh müqaviləsində dini azlıqların hüquqlarının müdafiəsi nəzərdə tutulurdu. Millətlər Liqasının yaradılmasına qədərki dövrdə bağlanan bir sıra beynəlxalq müqavilələrdə milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı normalar öz əksini tapmışdı. Belə müqavilələrə 1648-ci il Vestfal sülh müqaviləsi, 1878-ci il Berlin konqresi aktı və s. aiddir. Həm bu dövrdə, həm də Millətlər Liqasının fəaliyyət göstərdiyi dövrdə milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi problemi böyük dövlətlərin siyasi maraqlarına xidmət edən bir vasitə kimi çıxış edirdi.

Statutun layihəsində milli azlıqlarla bağlı məsələləri təsbit edən müddəalar mövcud olsa da, dövlətlər bu məsələlərlə bağlı razılığa gələ bilmədiyindən Millətlər Liqasının Statutuna milli azlıqlarla bağlı müddəalar daxil edilməmişdi. Orada milli, dini və irqi bərabərlik prinsipi də öz əksini tapmamışdı. Lakin Versal sülh konfransında Millətlər Liqasının təsisçiləri yeni dövlətlər və milli azlıqlar üzrə xüsusi Komitə yaratdılar. Həmin Komitənin tövsiyəsi ilə o dövrdə bağlanan bütün sülh müqavilələrinə milli azlıqların hüquqlarına hörmət öhdəliyi daxil edildi. Məsələn, 1919-1920-ci illərdə Avstriya, Bolqarıstan, Macarıstan və Türkiyə ilə bağlanan sülh müqavilələrində milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı xüsusi bölmələr var idi. Göründüyü kimi, Millətlər Liqası çərçivəsində milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsinin özünəməxsus müdafiə mexanizmi formalaşmışdı.

Millətlər Liqası sistemində milli azlıqların hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi 16 dövlətin ərazisində yaşayan, 36 dildə danışan təxminən 30 milyon insana şamil edilirdi.

Müasir dövrdə milli azlıqların hüquqlarının əsas müdafiə mexanizmləri kimi BMT və ATƏT çıxış edir. BMT yarandıqdan sonra milli azlıqlar problemi Şərqlə Qərb arasında soyuq müharibənin başlıca faktorlarından birinə çevrilir. Ona görə də Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinə (1948-ci il) milli azlıqların hüquqları ilə bağlı müddəalar daxil edilmir. Lakin İqtisadi və Sosial Şura çərçivəsində ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması və azlıqların müdafiəsi üzrə alt-komissiya yaradılır. 1966-cı ildə qəbul edilən Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Paktın 27-ci maddəsi milli azlıqlara həsr olunur. Belə ki, həmin maddəyə görə etnik, din və dil azlıqlarının mövcud olduğu ölkələrdə belə azlıqlara mənsub olan şəxslər həmin qrupun digər üzvləri ilə birlikdə öz mədəniyyətindən bəhrələnmək, öz dininə etiqad bəsləmək və onun ayinlərini icra etmək, eləcə də öz doğma dilindən istifadə etmək hüququndan məhrum edilə bilməz.

Milli azlıqların hüquqlarının müdafiə mexanizmlərinin inkişafı istiqamətində növbəti mühüm addım və mərhələ 1 fevral 1995-ci il tarixdə Strasburqda milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyasının imzalanması olmuşdur.

Çərçivə Konvensiyasında göstərilir ki, milli azlıqların və onlara aid şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi insan hüquq və azadlıqlarının beynəlxalq müdafiəsinin ayrılmaz tərkib hissəsidir və bu kontekstdə beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsi kimi çıxış edir.

Avropa Şurasına üzv olan və digər dövlətlər Çərçivə Konvensiyasını imzalamaqla bir daha elan etmiş oldular ki, plüralist və həqiqi demokratik cəmiyyət yalnız milli azlığa məxsus istənilən şəxslərin etnik, mədəni, dil və dini xüsusiyyətlərinə hörmət etməklə kifayətlənməməli, həm də bu xüsusiyyətlərin qorunub saxlanılmasına və daha da inkişaf etdirilməsinə imkan verən lazımi şəraiti yaratmalıdır.

Fikrimizcə, dövlətlərarası münasibətlərdə milli azlıqların hüquqlarının beynəlxalq səviyyədə tanınması məsələsinə həssaslıqla yanaşılmalıdır və bundan milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi pərdəsi altında digər dövlətin daxili işlərinə qarışmaq və ya onun siyasətinə təsir göstərmək vasitəsi kimi istifadə edilməməlidir.

Rövşən VƏLİZADƏ,
AMEA İnsan Hüquqları İnstitutu,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

ALBANIYA: AQUEN QANUNLARI HAQQINDA

Azərbaycanda Alban tarixini araşdıran tarixçilər qrupu formalaşmadığından bu istiqamətdə ziddiyyət təşkil edən məsələlər dolaşmaqdadır. Bu ziddiyyətlər müstəvisində maraqlı paradokslar var; məsələn, Şimali Azərbaycana - Albaniya ərazilərinə məxsus yaşayış məntəqələrində əldə olunan çox qiymətli arxeoloji materiallar - Sankt-Peterburqun Dövlət Ermitajının (Azərbaycan bölməsi) kolleksiyasında saxlanılan sənət nümunələri 2007-ci ildə oğurlanaraq erməni separatçılarının işğal etdikləri, Şuşa şəhərində təşkil etdikləri Beynəlxalq Qarabağ Muzeyində yerləşdirilib. Azərbaycan ərazisində (söhbət Albaniyadan gedir) arxeoloji qazıntılar zamanı çoxlu şüşə qab aşkar edilmişdir. Onların çoxu ticarət yolu ilə Finikiya, Suriya və Fələstindən gətirilmişdi. Erkən orta əsrlər dövründə Albaniyada da şüşə məmulatının istehsalına başlandı. Bu şüşə qablar Şimali Qafqaz və xüsusilə Dağıstan ərazisində daha çox aşkara çıxarılmışdı. Bütün bunlar ermənilər tərəfindən oğurlanaraq, beynəlxalq miqyasda erməni dəyərləri kimi təqdim və tədqiq olunur.

Maraqlıdır ki, Albaniyaya məxsus ilk hüquqi sənəd olan - Aquen (sərhəd məntəqəsində yaşayış ərazisi) kilsə məclisinin qanun - qərarlarında belə oğurluqlar ədəbsiz və təhqir sayılır.

Qeyd edək ki, işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ ərazilərində bu gün işlədilən erməni separatçılarının pul vahidlərinin üstündə də Alban kilsələri, qədim yurd yerlərimizə məxsus milli ornamentlər təsvir olunur. İlk dəfə olaraq həmin pul vahidləri nümayiş etdirilir. Burada da qədim Aquen qanunları pozulur.

Aquen qanunları 21 maddədən ibarətdir.

Qanunların təhlili onları dörd qrupa bölür:

1. Ruhanilərə aid olan (ruhanilər-kilsə münasibətləri, hüquq və vəzifələri);
2. Ruhanilərlə dünyəvi əyanlar arasındakı münasibətləri tənzimləyən qanunlar;
3. Ruhanilərlə əhali arasındakı münasibətləri tənzimləyən qanunlar;
4. Hüquqi səciyyə daşıyan qanunlar.

I, II, VI, IX, XV, XVI maddələr qanunların birinci qrupuna aiddir. (Burada kənd keşişləri və yepiskop münasibətləri, ətraflı təhlil edilir)

II qanunda keşiş və ondan aşağıdakı vəzifələr təhlil edilir.

I və II qanunlar kilsə iyerarxiyasını möhkəmləndirir.

VI, XV, XVI qanunlar kilsə vəzifəsindən məhrum etmə, torpaq payının əlindən alınması, tövbə üçün başqa yerə sürgünü nəzərdə tutur.

XV və XVI qanunlar həm cinayət hüququ normasını (böhtan haqqında), həm də məhkəmə hüququ normasını (məhkəmə sübutları) özündə ehtiva edir.

VII və IX qanunlar bir kilsəyə mənsub olan dindarları müəyyənləşdirir.

Aquen kilsə məclisinin XX maddəsi ruhanilərin, xüsusən yepiskopların hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə həsr olunur.

XVII, XX və XXI maddələr iqtisadi və siyasi məsələləri yoluna qoyur.

III, IV, V, XVII, XVIII, XIV qanunlar Aquen qanunlarının üçüncü qrupunu təşkil edir. Ruhanilərlə dindarlar arasındakı məsələləri tənzimləyir.

VIII qanunda deyilir: «Hər bir xaçpərəst dava salıb qan tökərsə, həmin adamı yepiskopun yanına gətirib qanunlara əsasən cəzalandırmaq lazımdır.

X və XI qanunlar ailə-nikah münasibətlərini tənzimləyir.

X qanunda yazılır: «Heç kəs ona üçüncü dərəcəli qohum olan qadınla evlənmə bilməz, qardaşının da arvadını ala bilməz».

XI qanunda cadugərliyə müraciət olunması qadağan olunur.

Məlumatla görə bu qanunlar Alban dövlətinin bütün etnikləri arasında birlik və vahidlik yaradır. Aquen qanunlar külliyyəti dövrü və zamanı üçün çox ciddi bir sənəd idi. Bu qanunlar Bərdə, Şəki, Qəbələ, Şəmkir, Naxçıvan, Girdiman, Beyləqan və s. yaşayış məntəqələrində geniş təbliğ olunurdu. Digər tərəfdən bu qanunların öz xüsusiyyətləri var idi. Məsələn, adları qeyd olunan şəhərlərin hərbi qalalarında da bu qanunlara hörmət və ehtiramla yanaşılırdı.

Eldəniz RƏCƏBOV,
*AMEA İnsan Hüquqları İnstitutu, böyük elmi işçi,
ilahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru*
Aytən QURBANOVA,
AMEA İnsan Hüquqları İnstitutu, elmi işçi

MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASI ÜZRƏ BEYNƏLXALQ HÜQUQİ MEXANİZMLƏR

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT), II Dünya Müharibəsindən sonra dünyada sülh mühitinin yaradılması və qorunması məqsədi ilə ortaya atılmış ən böyük qlobal təşəbbüs idi. Təşkilatın fəaliyyəti uzun müddət bu missiyanın iqtisadi, sosial və siyasi anlaşmalar vasitəsi ilə reallaşdırılmasına istiqamətlənmişdi. Lakin yarım əsr sonra qarşılıqlı münasibətlərin getdikcə daha intensiv xarakter aldığı yeni bir qlobal müstəvi formalaşdı. Bu yeni müstəvi davamlı sülhün və inkişafın təminatı üçün iqtisadiyyata, cəmiyyətə və ətraf mühitə münasibətimizin yenidən ələ alınmasını prioritet hala gətirdi. Daha əvvəllər inkişaf balansında təmsil olunmayan mədəniyyətlərin getdikcə davamlı sülh və inkişafın güclü bir tərkib hissəsi, hər bir fərdin koqnitiv və emosional qabiliyyətlərinin konseptual və normativ çərçivəsi olaraq görülməsinə başlandı.

Artıq bu yeni dünyada yaşamaq üçün yeni bir qavrayışın və yeni bir “zehin xəritəsi”nin inkişaf etdirilməsi istiqamətində şüur və iradəmizin genişləndirilməsi tələbi yaranmışdır. Yeni münasibətə görə, sülh sadəcə müharibənin yoxluğu deyil, o, eyni zamanda, fərqliliklərimizlə birlikdə yaşamaqdır. Bu isə sülhün hər bir halda gündəlik həyatda verilən bir qərar olaraq görülməsini zəruri etməkdədir. Bu məsələdə həmrəylik, mədəniyyətləri və cəmiyyətləri bir-birləri ilə “bağlayan” sülh mədəniyyətinin formalaşması üçün əsas şərt olaraq qəbul edilir.

Maddi və qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin bütövlükdə milli və beynəlxalq çərçivədə bir-birinə paralel olaraq mühafizə olunmasını hədəfləyən əməkdaşlığın formalaşdırılması ideyası ilk dəfə olaraq, XX

əsrin əvvəllərində, I dünya müharibəsi ərəfəsində ortaya çıxmışdır və bu ideya iki dünya müharibəsi arasındakı dövrdə formalaşaraq sonda BMT nəzdində YUNESKO-nun yaradılması ilə rəsmi status qazanmışdır.

Birləşmiş Millətlər sisteminin ixtisaslaşmış alt qurumlarından biri olan YUNESKO “müharibələr insanların zehmində başladığı üçün, sülhün qorunması da insanların zehmində inşa edilməlidir” prinsipinə əsaslanaraq, öz nizamnaməsində, hökumətlərin tamamilə siyasi və iqtisadi tənzimləmələrinə dayanmış bir sülhün dünya xalqlarının yekdil, davamlı və səmimi dəstəyini təmin edə biləcək bir sülh ola bilməyəcəyi və nəticədə uğursuz olacağı üçün, onun bəşəriyyətin intellektual və mədəni həmrəyliyinə əsaslanması zəruriliyi vurğulanmaqdadır.

Müasir dövrdə mədəniyyətin cəmiyyətləri transformasiya gücü daşınmazdır. Onun tarixi abidələr, muzeylər, qədim ənənələr və müasir incəsənət nümunələri kimi müxtəlif təzahürləri bəşəriyyətin mədəni irsini formalaşdırır. Bu mədəni irs xaoslu dəyişiklik və qeyri-iqtisadi sabitlik nəticəsində parçalanmış cəmiyyətlər üçün identiklik və birlik mənbəyidir. Ayrıca bilik cəmiyyətlərinin quruculuğunda da mədəni irsin dəstəklənməsi və inkişaf etdirilməsi prioritet təşkil edir.

YUNESKO mədəniyyətlərin inkişaf strategiyalarında və proseslərində doğru yer tutmaq üçün dünya miqyasında mədəniyyət və inkişafın himayəsini yayma istiqamətində fəaliyyətini getdikcə genişləndirmişdir. Qurum mədəni irsin qorunması, yaradıcılıq təşəbbüslərinin gücləndirilməsi və mədəni plüralizmin cəsarətləndirilməsi üçün şəffaf siyasi kursların və hüquqi çərçivələrin müəyyənləşdirilməsi işində hökumətləri dəstəkləməkdə və bu məsələyə beynəlxalq ictimaiyyəti də cəlb etməkdədir. Bu missiyanın reallaşdırılmasında YUNESKO-nun mədəniyyətlə bağlı konvensiyaları beynəlxalq əməkdaşlıq, insan hüquqları və ortaq dəyərlərə əsaslanan vahid mədəni idarəetmə sisteminin yaradılması üçün unikal global platforma təmin edir. Bu beynəlxalq müqavilələr, qədim arxeoloji yerlər, qeyri-maddi və sualtı mədəni irs, muzey kolleksiyaları, şifahi ənənələr və mədəni irsin digər formaları da daxil olmaqla, dünyanın mədəni və təbii irsinin qorunması və dəstəklənməsi, eləcə də yaradıcılıq, innovasiya və dinamik mədəniyyət sektorlarının inkişafının dəstəklənməsi üçün səy göstərir. Bu baxımdan YUNESKO tərəfindən qəbul edilmiş aşağıdakı konvensiya və bəyannamələr xüsusi əhəmiyyətə malikdir:

“Mədəni müxtəliflik üzrə beynəlxalq Bəyannamə” - 2001-ci ildə YUNESKO tərəfindən hazırlanan və irəli sürülən bu bəyannaməyə əsasən, hər bir mədəniyyət cəmiyyətinin maddi və mənəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Belə ki, hər bir cəmiyyət fərqli həyat tərzinə və ənənələrə sahib olmaqla mədəni müxtəliflik mühitini formalaşdırır. Bu bəyannamə ilk dəfə olaraq mədəni müxtəlifliyi bəşəriyyətin mədəni irsi olaraq dəyərləndirmişdir.

“Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında Konvensiya” - 17 oktyabr 2003-cü il tarixində qəbul edilmiş konvensiyanın əsas məqsədi bəşəriyyətin minilliklər boyu formalaşdırdığı mədəni irsin və ənənələrinin qorunub saxlanılmasıdır. Konvensiyanın müddəalarına əsasən dövlətlər qeyri-maddi mədəni irsin qorunması, bu sahədə məlumatlılığın artırılması və fərdlərin, qrupların və ümumilikdə xalqların qeyri-maddi mədəni irsinə hörmət göstərilməsinin təbliği ilə bağlı beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində həmrəylik nümayiş etdirməlidirlər.

“Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqinə dair Konvensiya” - YUNESKO-nun Baş Konfransı tərəfindən 20 oktyabr 2005-ci il tarixində qəbul edilən bu konvensiya qeyri-maddi mədəni irsin qorunmasına dair ikinci mühüm sənəd olmaqla, mövcud mədəni zənginliklərdən yararlanaraq yeni mədəni fəaliyyətlərin və ənənələrin yaradılmasının təşviq edilməsinə istiqamətlənmişdir.

“Sualtı mədəni irsin qorunması haqqında Konvensiya” - 2001-ci ildə YUNESKO-nun Baş Konfransı tərəfindən qəbul edilən bu Konvensiyanın əsas məqsədi dövlətlərin su altındakı irsinin daha fəal şəkildə qorunmasını təmin etməkdir. Konvensiyaya qoşulmuş ölkələr bu sahədə məlumatlılığın artırılması sahəsində də fəallıq nümayiş etdirməlidirlər.

“Ümumdünya mədəni və təbii irsinin mühafizəsi haqqında Konvensiya” - 1972-ci ildə qəbul edilmiş bu Konvensiyaya əsasən hər bir dövlət öz ərazisində yerləşən və Dünya İrsinə daxil edilmiş abidələrlə yanaşı, öz təbii irsini də qorumaq öhdəliyini qəbul edir.

Tarixi, arxeoloji və ya mədəni abidələr, adət-ənənələr, dini mərasimlər, fərqli baxışlar, bacarıqlar və həyat təzi daşdıqları maddi və mənəvi dəyərlə yanaşı, keçmişlə gələcək arasında körpü rolunu oynamaqla da xüsusi bir əhəmiyyətə malikdir. Mədəni irs olaraq dəyərləndirdiyimiz bu əsərlər şahid olduqları dövr və ya təmsil etdikləri dəyərlər

lər baxımından həm bizə geniş informasiya əldə etmək imkanı yaradır, həm də müxtəlif adət-ənənələrə, həyat tərzinə, inanclara fərqli baxa bil-m  qabiliyy timizi inkişaf etdirməyə kömək edir.

Mədəni irs nümunələrinin bəşəriyyət  c n əhəmiyyətini nəzərə alsaq, onların qorunub saxlanılaraq gələcək nəsillərə ötürülməsi vəzifəsi irqindən, dilindən, dinindən, cinsindən, siyasi mövqeyindən və sosial mənsubiyyətin-dən asılı olmayaraq hər bir insan  c n cavabdehlik daşıdığı v  özündə h -quqi məsuliyyət ehtiva edən bir öhdəlikdir. Bu vəzifənin icrasında x susı diqqət yetirilməsi vacib olan bir digər məqam isə mədəni abidələrin yalnız qorunması yox, onların aid olduqları tarixi ərazilər c rçiv sində qorunma-sıdır. Ancaq çox t ss fl r olsun ki, dünya irsini formalaşdıran mədəni abi-d lərin bir çoxu müxtəlif tarixi inkişaf mərhələlərində istər qanuni, istərsə də qeyri-qanuni yollarla aid olduqları ərazilərdən k c r lm ş, talan edil-miş və onlara dair informasiyalar ciddi şəkildə təhrif olunmuşdur. Məhz ona görə də, tarixi və mədəni abidələrin qorunub saxlanması  c n ilkin olaraq həmin nümunələrin təkrar olunmayan v  t k n n sərvətlər olması reallığı hər kəs tərəfindən qəbul edilməlidir. Belə ki, bu növ abidələr daha çox hərbi münaqişələr v  işğallar zamanı talan edilmiş və edilməkdədir. Münaqişə tərəfləri bu istiqamətdə qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq norma-larına v  dünyanın əksər ölkələrinin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq konvensi-yalara məhəl qoymadan qarşı tərəfin tarixi və mədəni irsinə qarşı x susı amansızlıq nümayiş etdirir k onlara ziyan vurmaqdan  ekinmirl r. Məhz bu məqamda insanlığın ortaq mirası olaraq qəbul edilən mədəni irsin qo-runması məsələsi birbaşa olaraq beynəlxalq hüququn v  beynəlxalq cina-y t hüququnun tətbiq dairəsinə daxildir.

1954-c  ildə “Silahlı münaqişələr zamanı mədəni mülkiyyətin qo-runması haqqında Haaqa Konvensiyası” və ona əlavələr, 1970-ci ildə “Mədəniyyət sərvətlərinin qanunsuz olaraq gətirilməsinin, çıxarılma-sının və onların üzərində mülkiyyət hüququnun başqasına verilməsinin qadağan edilməsinə və qarşısının alınmasına yönəldilmiş tədbirlər haq-qında Konvensiya” və 1972-ci ildə “Dünya mədəni və təbii irsinin qo-runmasına dair Konvensiya”nın qəbul edilməsi ilə YUNESKO c rçiv -sində görüləcək işlərin hüquqi bazası formalaşdırılmışdır.

Regional müstəvidə daha güclü təsir dairəsinə malik olan Avropa Şurası tərəfindən də mədəni mülkiyyətin qorunmasına dair bir çox üzv

dövlətlər tərəfindən təsdiqlənmiş beynəlxalq sənədlər qəbul edilmişdir. Bunlara misal olaraq, 1954-cü il tarixli və 18 sayılı “Avropa Mədəniyyət Konvensiyası”nı, 1969-cu il “Arxeoloji irsin mühafizəsi haqqında Konvensiya”nı və bu qorumanın cəza hüququ çərçivəsini müəyyənləşdirən 1985-ci il və 119 sayılı “Mədəni mülkiyyətlə bağlı cinayətlər haqqında Avropa Konvensiyası”nı göstərə bilərik. Bu nöqtəyi-nəzərdən, Avropa Şurası bir növ mədəni irsin qorunmasına dair YUNESKO prinsiplərinin Avropa məkanında üzv və müşahidəçi dövlətlər tərəfindən tətbiq edilməsinə nəzarət funksiyasını həyata keçirən regional orqan rolunda çıxış etmiş olur.

İrqi, dini, dili, cinsi, siyasi mövqeyi və sosial mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər bir xalqın tarixi və mədəni irsinin, insan əməyinin nəticəsi olan və bütün bəşəriyyətin ortaq mirası olaraq dəyərləndirdiyimiz abidələrin qorunub saxlanması beynəlxalq ictimaiyyətin ortaq məsuliyyətində olmaqla bərabər, hər bir insan üçün də yerinə yetirilməsi vacib olan vəzifədir.

Rahib ƏKBƏROV,
*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası, Dövlət idarəçiliyinin
hüquqi təminatı kafedrası, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

ALBANIYA YOXSAN “ÖZGƏNİNKİLƏŞDİRİLMİŞ” ALBAN QANUNNAMƏSİ?

Otra əsr Albaniyasının ictimai və hüquqi münasibətlərinin öyrənilməsində Mixtar Qoşun 1184-cü ildə hazırladığı “Alban qanunnaməsi”nin böyük əhəmiyyəti vardır. Albaniyalı mütəfəkkir və hüquqşünas olan Mixtar Qoş “Alban salnaməsi” və “Alban qanunnaməsi” kimi tanınan tarixi və hüquqi məzmunlu külliyyatların müəllifidir. Mütəfəkkir “Alban qanunnaməsi”ni Qafqaz Albaniyasının yerli xristian əhalisinin istifadə etməsi üçün tərtib etmişdir. Maraqlıdır ki, ermənilər Qafqaz Albaniyasının mövcudluğunu birmənalı şəkildə qəbul edən dünya albanşünas alimlərin yekdil fikirlərinə zidd olaraq, Albaniyanın mühüm hüquq külliyyatı olan “Alban qanunnaməsi”nin əvvəlinə “hayos” sözünü daxil etməklə onu erməni qanunnaməsi, erməni hüquq abidəsi kimi təqdim etmişdilər (bax: История государства и права СССР. М., 1988; Мнатсаканян С. С. О литературе Кавказской Албаний, Ереван, 1967)

“Alban qanunnaməsi”ni saxtalaşdıran erməni mənbələri bir həqiqətə dana bilməzlər ki, bu hüquq abidəsi tamamilə Albaniyanın xristian əhalisi üçün tərtib edilmişdir. Belə ki:

- nəyə görə Mixtar Qoşun hazırladığı kifayət qədər mükəmməl qanunnamədən 81 il sonra, yəni 1265-ci ildə Kilikiyada Smbat Sparapet (Qundstabl) tərəfindən yeni erməni hüquq qanunnaməsi hazırlanmışdır?

- nəyə görə albanşünaslar tərəfindən şərtsiz olaraq qəbul edilmiş Mixtar Qoşun digər mühüm əsərinin adını “erməni salnaməsi” yox, məhz “Alban salnaməsi” adlandırmışdır və bu fakt həqiqətən qanunnamənin Albaniya və Arranın yerli xristian əhalisi üçün hazırlanmasını bir daha təsdiq edir?

- nəyə görə M.Qoş qanunnaməsinin ədalətlə icra olunması üçün erməni knyazlarına deyil, albaniyalı “knyazlar knyazı” mömin Həsən oğlu Vaxtanqa müraciət edir? Qoş öz qanunnaməsində gələcəkdə Alban dövlətinin (məhz alban, erməni yox!) yaranmasını arzu edir və buna ümidini bildirir?

- digər tərəfdən, həmin dövrdə bəzi kiçik erməni knyazlıqları (Leri, Suti, Vanand həmçinin Kilikiya erməni qurumu) artıq mövcud idi və qanunnaməni M.Qoş erməni knyazlıqlarında daha əlverişli şəraitdə hazırlaya bilərdi. Ələlxüsus da tarixdən məlumdur ki, artıq 1184-cü ildə albanların bir qismi İslam dinini qəbul etmiş, digər qismi isə xristian olaraq qalırdılar.

- məlumdur ki, M.Qoş qanunnamədə həmin dövrdə müasiri olduğu hökmdarların və nüfuzlu knyazların adlarını çəkir. Məsələn, alban Xaçın diyarından Həsən oğlu Vaxtanqın, Kilikiyada Rubenilərin, Gürcüstanda Georqinin (çariça Tamaranın atası), Ermənistanda patriarxlıq edən Qriqorini xatırlasa da, Səlcuqilərə qarşı mübarizə aparan erməni tayfalarından olan Zaxariya və İvan Dolqorukilərin adlarını çəkmir.

- albaniyalı M.Qoşun öz hüquq abidəsini qədim erməni (qrabar) dilində tərtib etməsi isə heç də qanunnamənin ermənilərə məxsus olmasını söyləməyə əsas vermir. Əgər belədirsə, onda bu nəticəyə gəlmək olur ki, qədim və orta əsrlərdə Qafqazın və Asiyanın ayrı-ayrı xalqlarına məxsus elmi və digər əsərlərin bir çoxunun ərəb və ya farsca yazıldığı üçün bu əsərlərin də yalnız ərəb və fars xalqlarına mənsub olduğunu deməliyik?!

- M.Qoş qanunnaməsinin erməni koloniyalarında (Polşa, Gürcüstan, Kilikiya və s.) istifadə olunmasına gəldikdə isə burada adət hüququndan, xristian xalqlarının hüquq normalarından, yəhudi Musa qanunlarından, Talmud və İncildən, Ümumdünya kilsə qanunlarından, Alban kilsə kanonlarından və erməni kilsə məclislərinin kanonlarından istifadə edilməklə kifayət qədər mükəmməl qanunnamə hazırlanması ilə izah olunmalıdır. Beləliklə, ermənilərin M.Qoşun “Alban qanunnaməsi”ni mənimsəyərək “Hayos Dastanqrik” kimi təqdim etmələrinin heç bir elmi əsası yoxdur.

M.Qoş Qanunnaməsində hüquq sahələri kifayət qədər ətraflı təsbit edilmişdir. Mülkiyyət hüququ münasibətləri iri feodalların təbii sər-

vətlər, tapıntılar üzərində mülkiyyət hüququnu təsbit edirdi. Alban knyazlarının və hökmdarın torpaqlar üzərində qeyd-şərtsiz mülkiyyət hüququna əsasən təbii sərvətlər - mis, qalay, dəmir filizi, duz, neft və torpaqdan çıxarılan digər faydalı qazıntılar onlara məxsus idi. Yalnız tapılmış əşya hazırlanma müddətinə görə qədim olardısı, onun onda birinin əşyanı tapana verilməsi nəzərdə tutulurdu. Qanunnamədə alqı-satqı, girov, icarə, dəyişmə və s. müqavilə növlərindən bəhs edilirdi. Alqı-satqı müqaviləsi zamanı tərəflərin razılığından əlavə satıcının varislərinin də razılığı olmalı və müqavilə aktı kilsədə təsdiq olunmalı idi. Göstərilən şərtlərə əməl edilmədikdə müqavilə etibarsız sayılırdı. Mal-qara, arı pətəyi, xalça, qab-qacaq və məhsul satanlar onların keyfiyyətli və qüsurlu olmamaları üçün and içməli idilər. Dəyirman icarəyə götürülərkən şahidlərin iştirakı ilə ödənc pulu verilir və sonrakı illərdə yaranacaq nöqsanlardan asılı olaraq məsuliyyət müəyyən edilirdi. Alqı-satqı müqavilələrinin təmin olunmasında girovdan geniş istifadə olunurdu. Girov qoyulmuş əmlak (əşya) borc qaytarıldıqdan sonra tam halda sahibinə verilirdi. Əgər borc tam qaytarılmasa, əmlakın bir hissəsi satılmış borc əvəzinə götürülürdü.

Alban qanunnaməsində ailə-nikah hüququ kifayət qədər geniş şərh olunmuşdur. Nikah müqaviləsini bir sıra hallarda, o cümlədən yaxın qohumlar, azyaşlılar, başqa dindən olanlar, ağır xəstələr, bir anadan süd əmənlər arasında bağlamaq qeyri-qanuni sayılırdı. Nikaha daxil olma yaşı göstərilməsə də, kişinin qadından böyük olması təsbit edilirdi. Kişinin cinsi taqətsizliyi səbəbindən nikah baş tutmazsa, müqavilə pozulur və qız gətirdiyi cehiz və əmlakı geri qaytarmalı idi. Lakin qız yenidən ərə getmək istəsə birinci ərinin razılığını almalı idi. Xəstə və əsir düşmüş ər və ya arvad bir-birlərini 7 il gözləməlidir. Ancaq qız ata evində xəstə olub və bunu gizlədərdisə, kişi sağalma müddətini gözləməyib evlənmə bilərdi. Əri əxlaqsızlıq etmiş qadını boşamağa haqlı idi. Lakin qadın təqsirini etiraf edib əxlaqsızlıqdan qayıdarsa, əri onu yenidən qəbul edə bilərdi. Uşaq doğmayan arvadı kişi boşaya bilər, lakin arvadın arzusu ilə onu evdə kənz kimi də saxlaya bilərdi. Qadın ərini o zaman atıb gedə bilərdi ki, əri uşaqbazlığa və dinsizlərlə cinsi əlaqəyə (qeyri-xristian) meyl etsin. Xristian olmayan kişilərlə əlaqə yaradan qadını da sərt cəzalar gözləyirdi. Qanunnamə bu kimi əməllərə görə

qeyri-xristianların cinsiyyət üzvünün kəsilməsini, xristianların isə yalnız cərimə ödəncinin verilməsini nəzərdə tuturdu. Bakirə olmayan qızı kişi boşamağa haqlıdır, lakin istəsə saxlaya da bilər. Dindar möminlərin arvadları əxlaqsızlıq etdikdə həmin qadınlar boşanılır və ömürlərinin axırına qədər ərə gedə bilməzdi. Qanunnamədə birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü dərəcəli qohumlarla evlənməyə icazə verilmirdi. Buraya ana, ata, bacı, qardaşı, əmi, dayı, həmçinin ögey ata, ögey ananın uşaqları daxil edilirdi. Göstərilən qaydaları pozaraq nikah müqaviləsini bağlayan kilsə xadimi rütbələrdən məhrum edilirdi.

Qanunnamədə qanun üzrə və vəsiyyət üzrə vərəsəlik fərqləndirilirdi. Vərəsəlik hüququnda müsəlman hüquq normalarından geniş istifadə edilmişdi. Qanun üzrə vərəsəliyə görə mərhumun oğlu varis olmaqla mirasa sahib olurdu. Evdə olan qız tam varis, ərə getmiş qız isə yarı pay alırdı. Vəfat etmiş şəxsin övladı yox idisə, ölənin qardaşı, daha sonra isə ata, o da olmazsa atanın qardaşı tam varis hesab olunurdu. Ana, arvad, bacı isə müəyyən qədər pay almaq hüququna malikdirlər. Əgər bütün qohumlar olmasa, miras dördüncü dərəcəli qohumlara çatmalıdır. Qanunnaməyə görə, mərhum şifahi (şahidlərin iştirakı ilə) və ya yazılı vəsiyyətnamə tərtib edə bilər. Xəstələnmiş şəxs üç gün ərzində kilsə xadimini çağıraraq üç nəfər şahidin iştirakı ilə öz əmlakı, evi, dəfn xərcləri barədə vəsiyyətini elan edə bilərdi. Əgər xəstə sağalarsa, vəsiyyətini tam ləğv etmək və ya onu dəyişdirmək hüququna malik idi.

Qanunnamədə cinayət hüquq normalarına da geniş şərh verilmişdi. Qəsdən və qəsdən olmadan törədilən cinayətlər fərqləndirilirdi. Adam öldürmək üçün məsuliyyət 12 yaşdan başlayırdı. Azyaşlılar qanbahasının (diyə) üçdə biri qədər cərimə olunurdular. 10-11 yaşlılar isə qanbahasının yarısını verirdilər. Dövlət və din əleyhinə olan cinayətlər ciddi cəzalandırılırdı. Vassal knyazlar hökmdara (çara) qarşı cinayət etdikdə ölüm cəzasına məruz qalırdılar. Maraqlıdır ki, onların övladları nəinki məsuliyyətə cəlb edilmir, hətta mirasa sahib olmaqdan belə məhrum edilmirdilər. Kilsə möminlərinin, hökmdar və knyazların təhqir olunması ağır cəzalara səbəb olurdu. Əgər hökmdar və knyaz kilsə xadimini təhqir edərsə, rütbədən məhrum edilirdi. Valideynlərini təhqir edənlərlə valideynin istədiyi cəzanı təyin edirdilər. Sərxoş halda ölüm və ya xəsarət yetirmiş şəxs tam məsuliyyət daşımaqla tam həcmdə qanba-

hası verir və ya ölüm cəzasına məruz qalırdı. Lakin göstərilən cinayət əməlinə görə əllərin kəsilməsi və cərimə ödəmək də nəzərdə tutulurdu. Ev yandırmaqla ölümə və ya xəsarətə səbəb olmuş cinayət əməli qanbahası, əllərin kəsilməsi və dəymiş ziyanın 2 və ya 4 dəfə ödənilməsi ilə nəticələnirdi. Oğurluq və ya quldurluq etmiş şəxslər ölüm cəzasına məruz qalırdılar. Xristianın oğurlanıb satılması da ölümə nəticələnirdi.

Qanunnamədə prosesual hüquq da təsbit edilmişdir. Məhkəmə hakimləri hökmlər çıxararkən şəraiti tam öyrənməli və sonra hökm verməli idi. Məhkəmənin tərkibi hakim və katibdən ibarət müəyyən edilirdi. Qanunnamə vəfat etmiş və varis olmayan şəxslərin əmlakının, həmçinin kilsəyə verilmiş nəzirlərin müəyyən hissəsinin məhkəmələrə verilməsini nəzərdə tuturdu. Qanunnamədə, çar əmlakı və mülkiyyəti ilə bağlı cinayət işlərinin araşdırılıb hökm çıxarmaq səlahiyyəti adı məhkəmələrə deyil, hökmdara məxsus olması təsbit olunurdu. Knyazlar hökmdarın razılığı olmadan ölüm cəzası müəyyən edə bilməzdilər. M.Qoş Qanunnaməsi kilsə mühakiməsinə üstünlük verirdi. Məhkəmə prosesində şahid ifadələrinə xüsusi diqqət verilirdi. Şahidlər kişi cinsindən, ən azı iki-üç nəfər əxlaqlı şəxslərdən, həddi-buluğa çatmış (25 yaş) xristianlardan olmalı idi. Mürtədlər, kafirlər şahid ola bilməzdilər. Qadınlar sərbəst şahid kimi deyil, köməkçi şahid olaraq prosesə çağırılırdılar. İki qadının şahidliyi bir kişinin şahidliyinə bərabər idi. Qadın şahidin 4-6 nəfər əxlaqlı, həddi-buluğa çatmış şəxslərdən olması nəzərdə tutulurdu. Prosesdə and içməkdən istifadə olunurdu. Yalan and içənlərə cəza verilirdi. Əhəmiyyətli işlərə görə yalandan and içmək 5 il, az əhəmiyyətli işlərə görə isə 3 il kilsə xeyrinə işləmək cəzası verilirdi. Mömin və müqəddəs şəxslərin and içməsi qadağan edilirdi.

Роберт МОБИЛИ,
*старший научный сотрудник Бакинского
Государственного Университета, председатель
Албано-удинской христианской
общины Азербайджана*

УДИНЫ И СТАТУС-КВО АЛБАНСКОЙ ЦЕРКВИ

Азербайджан стал центром не только в межкультурном пространстве и конфессиональном дискурсе, но и в межрелигиозном диалоге. Для современного Азербайджана необходимая база материальных и духовных наследий в рамках восточной (ортодоксальной) модели ренессанса Албанской церкви, где общие тенденции постмодерна переплелись с величайшей внутренней трансформацией и сформировали принципиально новую этнонациональную и конфессиональную ситуацию, уже получена. Удины – предки кавказских албан, на своей исторической Родине, расселившиеся на самом стыке Европы и Азии, сумели сохранить язык, христианство, старинные традиции, обычаи, представляющие огромную ценность для науки. Небольшая, но конфессионально богатая удинская христианская община, являющаяся правопреемником Албанской апостольской церкви, рассматривается в модели языково-культурно-религиозного многообразия и терпимости – как феномен сохранения этноса через различные исторические аспекты, факты и условия. Мы же в настоящей работе представим обзор существующих исторических и религиозных реалий, предпосылок и фактов к конструированию и возрождению (де-факто и де-юре) статуса Албанской церкви в модели современного общества на основе Албано-удинской общины как правопреемства этого христианского наследия.

Многонациональный и поликонфессиональный состав населения Азербайджана есть исторически сложившаяся реальность, которая сформировалась в силу объективных этнодемографических и эт-

нокультурных процессов. Совместное проживание носителей различных культур и языков в пределах и в составе одного государства было характерно для нашей страны на протяжении всей истории. Интерес к удинскому языку, культуре, религии и этнографии возродился в последнее время благодаря научной дискуссии об языковых, религиозных и этнических истоках этого народа.

Удины – самоназвание уди, ути, аборигенный народ в Азербайджане, один из древнейших коренных этносов Кавказа. В нынешних же условиях, в век глобализации, интеграции и расселения удин по другим странам, увеличивается опасность его отчуждения от исторического целого, то есть от материнского пространства. Удинская нематериальная и духовная культура, сохраненный родной язык и религиозная восточно-христианская традиция веками составляли и составляют основу своего рода, доминирующую и объединяющую форму для всех удин. Они остаются таковыми и поныне. Однако христианство у удин и их церковь немыслимы без его носителей и паствы.

Общепринятое условное название удинского (утийского, удийского) этноса с небольшой серией эпиграфических, петроглифических, палимпсестовых и ряда других памятников нематериально-культурного наследия, так называемой Кавказской Албании, восходит к обозначениям его носителей и населявшейся ими исторической области, все они известны из трудов греческих, римских, армянских, арабских и русских авторов. Наиболее ранние упоминания о них встречаются в древнегреческих и римских источниках II–III вв. до н.э.

История христианства в Кавказской Албании насчитывает почти две тысячи лет. Древнейшее пестрое население Албании, в том числе удины, было подчинено в различное время великими империями и ее территория разделялась на провинции. Христианские общины стали складываться здесь вскоре после начала апостольской проповеди и мученической смерти апостола Варфоломея, – что дает возможность предположить, как апостол лично или через своих ближайших помощников первым насадил семена Евангелия на территории Албании. Его пребывание в Албанополе (совр. Баку) неоспоримо, как и равноапостольская деятельность Елисея, начатая в Кише, затем Чолле (Дербенте), а затем в области Ути (правобережье Куры). Древнее

предание считает апостолом этого региона именно Елисея, – одного из 70 равноапостолов. Апостол Варфоломей поставил Елисея первым епископом в Гисе (совр. Шеки). Более ясное свидетельство о наличии первой христианской удинской общины в Албании дает история мученичества равноапостольского Св. Елисея и его ученика Власа.

Во времена правления царя Урнайра, принявшего крещение и христианство в 313 г. – синхронно с Римской империей, как государственную религию Кавказской Албании, ее территория была разделена на провинции, которым соответствовали христианские епархии. После распада Кавказской Албании часть удин, как и другие народы этой страны, начала двигаться на запад, к границам Римской империи. Удины дошли до берегов Азовского моря и там разделились – одни пошли на север, другие – на запад. В ходе этих передвижений и переселений албанских племен на Балканский полуостров и Скандинавию уже в конце VI века происходили значительные изменения в составе населения Албании. В то же время из-за военной и политической обстановки албанские города (Чола, Партав, Кабалака и др.) переживали упадок, и многие епископские кафедры были перенесены в другие города или вовсе упразднены. Дополнительные свидетельства о жизни христиан на территории Кавказской Албании дают имена раннехристианских святых епископов. Известны мученики первых веков христианства: святые Варфоломей, Фаддей, равноапостольский Елисей, его ученики и др. Христианские захоронения на территории компактного проживания удин, памятники христианского наследия, древние археологические находки являются ярким свидетельством наличия христианской общины в регионе современного Азербайджана. В различных районах страны фиксированы и найдены христианские базилики V–VI вв., а из актов Вселенских и Поместных соборов известны епископы в Албании. Сохранился полный список албанских католиков. Существуют различия в архитектуре храмов, символах креста, элементах христианства, в одеянии представителей духовных глав и католико-сатской линии. Приведенные данные показывают довольно развитую церковную организацию богослужения, а также возникновение новых епископств при сохранении старых. Также сохранились имена иерархов, которые были представлены на Вселенских Соборах и мощи которых сохранились в одноименных монастырях.

В период арабского владычества на территории Кавказской Албании, самым серьезным испытанием для церкви было массовое принятие албанцами ислама. Исламизация населения способствовало и отсутствие христианской литературы на родном языке, хотя в то же время в этих регионах параллельно действовали различные миссии для укрепления христианства. С распадом халифата во многих районах возводились новые монастыри, которые превращались в центры духовного обогащения, противостояния иноверию и воспитанию. Со строительством храмов и организацией духовных школ – усиливалось возрождение христианства. В числе наиболее важных центров был равнинный Партав и Чола, построенный в труднодоступной гористой местности. Население их было достаточно однородно в религиозном и социальном отношении – это были христианские купцы и ремесленники. Экономическое благосостояние и городское самоуправление определили и высокий культурный уровень жизни в городах. Большую славу стяжали городские библиотека и типография. В этих городах было более 20 храмов, которые непосредственно подчинялись архиепископу Албанскому, а затем – митрополии.

Упадок этих городов начался после разграбления монголо-татарскими воинами, которые в условиях феодальной анархии несколько раз подвергли их сожжению. Чтобы избежать и сохранить свою веру, отдельные группы удин-христиан в период как арабского, так и монголо-татарского и персидского завоеваний предпочитали становиться «криптохристианами». Они имели имена и внешнее поведение мусульман, однако в быту сохраняли и чтити христианские обычаи и традиции. Наиболее типичные случаи криптохристианства – предгорный и горный регионы южного склона Большого Кавказа. Данное явление продолжалось и усилилось именно в конце XVII и продолжилось до середины XIX в. Появились в регионе и новомученики. В этот период реорганизуются митрополия и епископство, строятся новые храмы и предпринимаются систематические усилия по духовному пробуждению восточного христианства.

Колониальная политика царской России в Закавказье в начале XIX века привела к разделению территории исторического расселения удин, то есть, она была включена в состав империи. Начались по-

пытки подчинения христианского населения восточной конфессии армяно-григорианской церкви через Эчмиадзин. Свидетельством тому является рескрипт царя Николая I от 11 марта 1836 года, подписавшего «Положения об армяно-григорианской церкви». Нарастающее с IX века противостояние между албанской и армянской церквями привело к тому, что после 1836 года фактически и юридически была упразднена Албанская церковь, а ее имущество было передано армянской. После упразднения Албанской церкви целенаправленная политика, проводимая Эчмиадзином с помощью царской России, привела к тому, что все албанское этнокультурное наследие было присвоено, а ее паства деэтнизирована в армянскую. Такая политика деэтизации по отношению к удиам осуществлялась прежде всего, строительством новых – григорианских, и демонтажем албанских церквей для албан-христиан. В период подчинения удин Эчмиадзину большая часть удин в знак протеста перестала посещать эти церкви, – предпочитав молиться дома, этим и сохранив национальную идентичность.

Удины долгое время сопротивлялись этому, – произошло нарушение определенного иерархического соотношения церквей. Все албанские церкви и их имущество с того момента стали именоваться армянскими, все христианское население, в том числе и удины, этой земли автоматически были приписаны к армянам. Многие церкви были закрыты, в оставшихся богослужение велось только на армянском языке, так же как и обучение в удинских семинариях. В итоге исходом этой политики для удин явился тот факт, что часть населения, приняла ислам, а часть, посещая армянские церкви, – арменизировалась; небольшая часть населения приняла православие как русское, так и грузинское. После Октябрьской революции в России к власти в стране пришли атеисты-коммунисты. Начались политические репрессии, преследование верующих, появились документы, запрещающие любое отправление культа. Гонения приняли массовый характер. Были разрушены сотни храмов, большинство монастырей, уцелевшие церкви и монастыри превращены в мастерские, склады и т.п. Священники были лишены сана, заключены в тюрьму или отправлены в ссылку, многие из них приняли мученическую смерть. Это было гонение в отношении всех религиозных общин, в том числе и удин. Но несмотря

на все эти исторические пережитки и катаклизмы, удины выжили, сохранив свой язык, обычаи, традиции и верность христианству Кавказской Албании. Сегодня Удинская церковь является составной и неотъемлемой частью Албанской церкви, а удины единственными и прямыми правопреемниками этого христианского наследия.

С момента приобретения независимости Азербайджана в рамках демократических преобразований в стране начинается новый период истории воссоздания статуса Албанской церкви. Распад коммунистического режима стал толчком в процессе реставрации удинских церквей и культовых храмов в Азербайджане. Началось восстановление удинской церкви и всей религиозной жизни удинского этноса в целом. Возникла настоятельная необходимость в самостоятельности удинских религиозных общин. В решении этого вопроса важную роль сыграли удины на своей исторической Родине и удинская диаспора (община) в странах СНГ, выступавшие за автокефалию, то есть самостоятельность Албанской церкви на основе сохранившихся христианских традиций, культуры и богатого конфессионального наследия. Представители удинской интеллигенции совместно с учеными-лингвистами и теологами перевели многие церковные тексты и основные главы из Библии на удинский язык. Введен удинский язык в начальных классах средних школ, в богослужение и литургию. Поскольку епископат и метрополия Албанской церкви во второй половине XIX века были полностью упразднены, удинам практически с нуля приходится восстанавливать храмы, институты богослужения, рукоположения и канонов церковной догматики. За 10 лет восстановлено четыре храма как памятники культуры, три церкви отреставрированы и отремонтированы.

Сегодня удины с религиозно-языковой и относительно изолированной средой в местах компактного проживания – Нидж, Огуз, в Азербайджане являются первичным стимулом сохранения этноса, его возрождения и решающим фактором воздействия на национального самосознания для всех удин в целом. Долгое время у удин не было доказательств о своей письменности и Библии на родном языке. Недавняя находка албанского палимпсеста с литургическими письмами на Синае доказала наличие у удин письменности и создала

прочную основу для утверждения о том, что удины-албаны уже в V–VII вв. имели свой алфавит и духовную литературу. Это доказало, что удины прошли многовековой путь в эволюционном развитии как в устной речи, так и в христианстве для его дальнейшего существования вплоть до настоящего времени. Сохранение и возрождение Албанской церкви на основе удинской общины является одной из основных задач Албано-удинской христианской общины Азербайджана. Об этом было сказано многими ораторами на различных международных форумах и на праздничном мероприятии «Десятая годовщина возрождения Албано-удинской христианской общины», посвященном 1700-летию принятия христианства как государственной религии Кавказской Албании в начале августа 2013 года. Ближайшие и отдаленные, культурные, политические последствия и результаты этого события неоченимы.

Во имя воссоздания исторической справедливости и с гуманистических критериев восстановления нарушенных или подвергшихся деформации национально-религиозных отношений, сегодня остро стоит вопрос о возрождении статуса Албанской церкви на основе удинской паствы – как единственного правопреемника этого богатого конфессионального наследия. Деятельность двух Албано-удинских общин, полный перевод основных глав Библии и литургии на родной язык, реставрация церквей и подготовка священнослужителей – это первый шаг к возрождению Албанской автокефальной церкви. Сегодня удины-христиане являются одним из феноменов в сохранении этого наследия в модели мультикультурализма и сотрудничества различных конфессий и культур, а Нидж – место компактного проживания удин, является ярким образцом этого, что дает предпосылку и реальную правовую основу статус-кво Албанской церкви в Азербайджане.

Моисей БЕККЕР,
*научный сотрудник Института
по правам человека НАНА*

ЭТНИЧЕСКОЕ САМОСОЗНАНИЕ И ГЕНЕТИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ

В свое время И.В.Сталин дал марксистское определение нации, которое включало в себя такие понятия, как общность языка, территории и психического склада. Возможно, что на том уровне научного знания, это определение и могло считаться правильным. Но в таком случае десятки народов, которые в силу исторических причин оказались за пределами своих национальных государств оказывались, как бы лишенными собственного происхождения. Рассмотрим по пунктам каждое из приведенных выше положений.

Итак, *общность языка*. До определенного момента это положение можно принимать в качестве косвенного показателя принадлежности к той или иной общности. Но вот к этносу оно зачастую не имеет никакого отношения. Человек может овладеть в совершенстве несколькими языками, однако от этого его генетическая составляющая не станет раздваиваться или мимикрировать в нечто неопределенное. Язык не передается на уровне генетической информации, а приобретается в процессе общения с окружающим миром. Поляки, живущие во Франции, говорят на французском языке, но при этом все они чувствуют себя поляками. То же самое относится и к выходцам из стран Магриба, и евреям, и русским и т.д. Евреи как этническая группа меняли языки неоднократно. В древности они перешли с иврита – диалект арамейского языка, на арамейский, который освоили, будучи в вавилонском плену. Затем, неплохо выучили язык эллинских завоевателей, латинский, горские евреи сделали «своим» татский диалект фарсидского языка, сефарды «придумали» ладино, ашкенази «идиш», затем в годы советской власти все прекрасно овладели русским языком,

на котором писали романы, создавали поэмы, сочиняли песни и снимали лучшие фильмы. В США вся еврейская община заговорила на английском и именно на этом языке прославила Голливуд. В Израиле возродили иврит. И опять не язык сделал француза французом, а именно его генетическая составляющая, которая и формировала характерные черты нации.

Общность территории. Тоже весьма расплывчатое понятие. Достаточно сказать, что очень часто тот или иной этнос или часть его оказывается в пределах иного государства. В этой связи мы становимся свидетелями нескончаемых конфликтов, возникающих между различными этническими группами, которые никак не могут мирно сосуществовать в рамках единой страны. Даже при наличии общего языка трения между различными народами тлеют долгие века. Большинство этносов, живущих за пределами национальных границ, стараются сохранить свои особенности, селятся вместе, создают полузакрытые анклавов. Причем это наблюдается как в обществах, где до сих пор сохранились патриархальные обычаи, так и в постиндустриальных, экономически сильных и технологически продвинутых государствах. К примеру, в Нью-Йорке до сих пор итальянцы живут в «своих» кварталах, афроамериканцы населяют Гарлем, китайцы живут в Чайнатауне и мало кому приходит в голову идея поселиться в местах их обитания. Так что тот плавильный котел, о котором так много говорят, до сих пор плохо справляется с задачей создания особого американского этноса. Это так же точно, как и тот факт, что, несмотря на десятилетия советской власти и пропаганду пролетарского интернационализма, новая общность – советский народ так и не состоялась, и после распада СССР все вернулось «на круги своя». Хочу особо отметить, что те этнические процессы, которые мы наблюдаем сегодня, происходили всегда с одинаковым результатом. Завоеватели приходили и уходили, но те этносы, которые жили на данной конкретной территории, продолжали оставаться, частично переняв обычаи, а иногда и языки завоевателей, сохранив при этом практически неизменным свой генотип. В свое время Римская империя правила практически всей Европой, значительной частью Северной Африки и Малой Азией. После ее распада на основе латинского языка возник румынский, испанский,

итальянский и французский языки. Во всем остальном населявшие Румынию даки, Францию галлы и т.д. остались теми, кем они были прежде. Известно, что после завоевания Индии англичанами в 1757 году ею управляли всего несколько тысяч британских чиновников. В начале XX века их число достигло 40 тысяч и это при сотнях миллионов индусов! Тем не менее спустя всего лишь 190 лет вторым государственным языком этой бывшей Британской колонии стал английский. Алжир, Тунис и Марокко, обретя независимость, тем не менее, не отказались полностью от французского языка. То же самое наблюдается и во многих других бывших колониях Африканского континента. Цыгане, не имеющие своей территории, продолжают осознавать себя отдельным народом. То же самое относится и к евреям, которые на протяжении 2000 лет изгнания всегда ощущали себя единой нацией.

Что касается *общности психического склада*, то и здесь не все так просто, как кажется. На протяжении веков главной скрепой при определении принципа «свой» – «чужой» являлась религия. В Древнем Египте после создания единого государства более 5 тысяч лет тому назад боги различных номов (провинций) стали достоянием всей страны. Это уже потом спустя столетия фараон Эхнатон решил с целью укрепления государственного единства дать египтянам единого бога. Правда, в итоге из этого ничего не вышло. На заре христианства новосозданное вероучение претендовало на то, чтобы быть единой и единственной религией на всем пространстве Римской империи. Однако после ее распада на Западную и Восточную части, а затем исчезновения в 476 году Западной Римской империи наметился раскол церкви на католическую и православную. Причем главным признаком этого стал фактор преобладания эллинского начала на востоке. Когда в Византийскую империю вторглись славянские народы, раскол продолжился вплоть до создания национальных епархий с собственными патриархами и молитвами на родном, для всех понятном языке. В Западной Европе господство римского папы было достаточно долгим, но и оно постепенно стало разрушаться и Вселенская церковь стала превращаться в национальную с собственной спецификой. В Германии, Швеции, Дании и ряде других стран распространилось лютеранство, во Франции шла долгая война с гугенотами, в Англии возникла собс-

твенная англиканская церковь и т.д. Все это было связано с появлением национальных государств, ростом этнического самосознания, которое пыталось соединить прежние верования с христианством. Ведь и победа нового вероучения была связана с разрывом с прежними иудейскими догмами, которые были чужды и непонятны греко-римскому миру. Вот, когда вместо Афродиты или Венеры появился культ девы Марии, а на месте Зевса или Юпитера распятие с изображением Христа – тут победа христианства стала неминуема. То же самое касается и ислама, который также приспособивался под местную специфику. Кроме того, очень часто автохтонное население, помимо языка завоевателя, перенимало и его вероучение, как это было с исламом и христианством. Смена религии, тем не менее, никак не влияла на генетическую составляющую коренного населения конкретной территории. Человек в любом случае оставался тем, кем он родился. Переход из одной религиозной конфессии в другую никак не сказывался на ДНК конкретного индивидуума. Достаточно сказать, что на территории Кавказской Албании на протяжении ее многовековой истории наблюдалась неоднократная смена религиозных воззрений. Наиболее крупной по охвату населения и длительными во временном измерении следует считать такую древнюю дуалистическую религию, как зороастризм. Ее элементы в ряде случаев сохранились по настоящее время. Затем здесь распространилось христианство, а с приходом арабских завоевателей победу одержал ислам, который стал ведущей религией для большей части населения страны. Тем не менее, несмотря на изменение религиозного мировоззрения, народ, населявший албанское государство, оставался таким же, каким он был на протяжении тысячелетий.

Об этом же говорит и современная наука. Так, в статье «Стволовые клетки не могут скрыть свою национальность» А.Тимошенко пишет: «существует заложенный природой некий генетический паспорт, доказывающий различия в устойчивости представителей разных народов к болезням, их разный облик и биохимические особенности. Все это – следствие отличий генома. Например, характерный светлый цвет кожи жителей Северной Европы или способность усваивать молочный сахар лактозу – результат генетического отбора, идущего сотни поколений».

Очень подробно вопросы наследственности освещает американский исследователь Обри Милунский. В монографии «Знайте, свои гены» он приводит перечень болезней, которыми страдают различные народы. Как отмечает вышеуказанный автор, «Шансы вашего ребенка заболеть наследственной болезнью или быть ее носителем в значительной мере», если не решающей, «связаны с вашим этническим происхождением. Так, у евреев чаще всего встречаются только им свойственные недуги, такие как амавротическая идиотия и семейная дизавтономия. Американские негры, носители гена серповидно-клеточной анемии, привезли его из Африки. В настоящее время примерно каждый десятый из чернокожих американцев – носитель этой болезни, а дети, страдающие от серповидно-клеточной анемии, встречаются с частотой 1 на 400 новорожденных. Кистозный фиброз поджелудочной железы – наиболее часто встречающийся «генетический убийца» белых детей. С этой болезнью рождается один ребенок из 2500 и один на 25 новорожденных оказывается ее носителем. У чернокожих же, равно как и у лиц восточного происхождения, эта болезнь встречается очень редко. Если такие случаи все же бывают, то практически всегда они оказываются связанными с примесью крови белых в истории данной семьи».

И еще. В связи с возникшими в научной среде спорами, относительно того являются ли евреи народом или это всего лишь религиозная община, доктор Гиль Ацмон и профессора Эдвард Бернс из Медицинского колледжа имени Альберта Эйнштейна, Гарри Остер – медицинский факультет Нью-Йоркского университета, Эйтан Фридман из израильского медицинского центра «Тель а-Шомер» провели полномасштабный анализ трех наиболее многочисленных еврейских популяций: ашкеназов (евреи Восточной и Центральной Европы), сефардов (итальянские, греческие и турецкие евреи), мизрахи (евреи Ирана, Ирака и Сирии). Генетический материал для исследования предоставили 237 человек, проживающие в Нью-Йорке, Сиэтле, Афинах, Риме и Израиле. Каждый из них является чистокровным потомком какой-либо одной из вышеупомянутых групп. Результаты анализа геномов этих людей сравнивались с генетическими картами 418 представителей нееврейских популяций из разных уголков Земного шара. Как показало исследование, евреи из разных групп диаспоры имеют мно-

жество общих генетических черт, отличающих их от нееврейского населения, причем эти различия появились еще в древности. Каждая из групп диаспоры сформировала собственную относительно замкнутую в генетическом отношении группу (кластер) в рамках общеврейской популяции. Каждая из групп - и ашкеназы, и сефарды, и мизрахи - продемонстрировала ближневосточное происхождение. Генетический анализ показал, что европейские и восточные евреи разделились на две замкнутые группы примерно 2,5 тысячи лет назад. «Наше исследование подтверждает истинность концепции единого еврейского народа, связанного общей генетической историей, – говорит профессор Гарри Острер». Далее вышеупомянутые исследователи приводят датировку начала формирования каждой из основных еврейских популяций как отдельной общности. Иранские и иракские евреи сформировались в Вавилоне и Персидской империи в VI и IV веках до н.э. соответственно. Еврейские популяции на Балканах, в Италии, Северной Африке и Сирии возникли в эпоху античности. Впоследствии они смешались с сефардами, поселившимися в этих регионах после их изгнания из Испании и Португалии в конце XV в. Евреи-ашкеназы отличаются невероятной генетической однородностью, что говорит об их происхождении от крайне немногочисленной исходной популяции. Основным выводом, к которому пришли ученые, таков: хотя еврейское население мира разделяется на несколько популяций, оно, с генетической точки зрения, связано общностью происхождения.

Не менее интересным явились и исследования, проведенные российскими учеными. Они применили новые методы ДНК-анализа, среди которых наиболее передовыми считаются секвенирование (прочтение по буквам генетического кода) митохондриальной ДНК и ДНК Y-хромосомы человека. Митохондриальная ДНК передается по женской линии из поколения в поколение практически остается неизменной с тех времен, когда прародительница человечества Ева появилась в Восточной Африке. А Y-хромосома имеется только у мужчин, и поэтому тоже практически без изменений передается мужскому потомству, тогда как все остальные хромосомы при передаче от отца и матери их детям тасуются природой, как колода карт перед раздачей.

Таким образом, в отличие от косвенных признаков – внешний вид, пропорции тела, секвенирование митохондриальной ДНК и ДНК Y-хромосомы бесспорно и прямо свидетельствуют о степени родства людей.

Кроме того, ученые дополнили свои молекулярно-генетические исследования анализом частотного распределения русских фамилий в стране. Такой метод был очень дешевым, но его информативность превзошла все ожидания: сравнение географии фамилий с географией генетических ДНК-маркеров показало практически полное их совпадение.

В результате проведенных исследований оказалось, что русские – это никакие не «восточные славяне», а финны. Кстати, эти исследования в пух и прах разгромили пресловутый миф о «восточных славянах» – о том, что якобы белорусы, украинцы и русские «составляют группу восточных славян». Единственными славянами из этих трех народов оказались только белорусы, но при этом выяснилось, что белорусы – это вовсе не «восточные славяне», а западные – ибо они генетически практически не отличаются от поляков. Так что миф о «родственной крови белорусов и русских» оказался полностью разрушен: белорусы оказались фактически идентичны полякам, очень далеки генетически от русских, но зато очень близки чехам и словакам.

А вот финны Финляндии оказались для русских куда генетически ближе, чем белорусы. Так, по Y-хромосоме генетическое расстояние между русскими и финнами Финляндии составляет всего 30 условных единиц (близкое родство). А генетическое расстояние между русским человеком и так называемыми финно-угорскими народностями (мари-йцами, вепсами, мордвой и пр.), проживающими на территории РФ, равно 2-3 единицам. Проще говоря, генетически они идентичны. Раз ближайшей родней для русских являются финно-угры и эстонцы (фактически это тот же самый народ, ибо различие в 2-3 единицы присуще только одному народу), то странны анекдоты русских о «заторможенных эстонцах», когда русские сами этими эстонцами и являются. Огромная проблема возникает для России и в самоидентификации себя как якобы «славян», ибо генетически русский народ к славянам никакого отношения не имеет. В мифе о «славянских корнях русских» учеными России поставлена жирная точка: ничего от славян в русских нет. Есть только околославянский русский язык, но и в нем 60-70%

неславянской лексики, поэтому русский человек не способен понимать языки славян, хотя настоящий славянин понимает из-за схожести славянский языков – любой, кроме русского.

Результаты анализа митохондриальной ДНК показали, что еще одна ближайшая родня русских, кроме финнов Финляндии, - это татары: русские от татар находятся на том же генетическом расстоянии в 30 условных единиц, которые отделяют их от финнов.

Не менее сенсационным оказались и данные по Украине. Оказалось, что генетически население Восточной Украины – это финно-угры: восточные украинцы практически ничем не отличаются от русских, коми, мордвы, марийцев. Это один финский народ, некогда имевший и свой общий финский язык. А вот с украинцами Западной Украины все оказалось еще неожиданнее. Это вовсе не славяне, как и не «руссо-финны» России и Восточной Украины, а совершенно иной этнос: между украинцами из Львова и татарами генетическое расстояние составляет всего 10 единиц.

Такое ближайшее родство западных украинцев с татарами, возможно, объясняется сарматскими корнями древних жителей Киевской Руси. Конечно, определенная славянская составная в крови западных украинцев есть – они генетически более близки славянам, чем русские, но это все равно не славяне, а сарматы.

В свете вышеизложенного становится понятной причина перманентного конфликта между «западом» и «востоком» Украины.

Открытие, сделанное учеными России, позволяет по-новому взглянуть и на всю политику средневековой Московии, в том числе на ее концепцию «Руси». Оказывается, что «перетягивание русского одеяла на себя» Москвой объясняется чисто этнически, генетически. Так называемая «Святая Русь» в концепции РПЦ Москвы и российских историков сложилась по факту возвышения Москвы в Орде, и, как писал, например, Лев Гумилев в книге «От Руси до России», по этому же факту украинцы и белорусы перестали быть русинами, перестали быть Русью.

Ясно, что было две совершенно разные Руси. Одна, Западная, жила своей жизнью славян, объединилась в Великое княжество Литовское и Русское. Другая Русь – Восточная (точнее Московия – ибо ее тогда и Русью не считали) – вошла на 300 лет в этнически близкую ей Ор-

ду, в которой затем захватила власть и сделала ее «Россией» еще до завоевания в Орду-Россию Новгорода и Пскова. Вот эту вторую Русь – Русь финского этноса – и называют РПЦ Москвы и российские историки «Святой Русью», лишая при этом права Западной Руси на что-то «русское» (заставив даже весь народ Киевской Руси называть себя не русинами, а «окраинцами»). Смысл понятен: сие финское русское – мало чего общего имело с исконным славянским русским.

Таким образом, многовековое противостояние Великого княжества Литовского и Московии – это противоборство стран разных этносов: Княжества собрало славян, а Московия – финнов. В итоге многие века друг другу противостояли две Руси – славянская Великого Княжества и финская Московии.

Это объясняет и тот вопиющий факт, что Московия никогда за время пребывания в Орде не изъявляла желания вернуться в Русь, обрести свободу от татар, войти в состав Княжества. А ее захват Новгорода был вызван именно переговорами Новгорода о вхождении в состав Княжества.

Именно этой генетической разницей со славянами объясняется неприятие Московией европейского образа жизни, ненависть к Великому Княжеству и полякам (то есть вообще к славянам), огромная любовь к Востоку и азиатским традициям. Данные исследования российских ученых обязательно должны отразиться и в пересмотре историками своих концепций. В том числе давно нужно внести в историческую науку тот факт, что была не одна Русь, а две совершенно разных: Русь славянская и Русь финская. Это уточнение позволяет понять и объяснить многие процессы нашей средневековой истории, которые в нынешней трактовке пока кажутся лишенными какого-либо смысла.

Исследования российских генетиков позволяют вообще иначе взглянуть на всю мировую историю, ибо многие политические события и политические предпочтения народов Европы во многом объясняются именно генетикой их этноса – что до сих пор оставалось скрытым от историков. Именно генетика и генетическое родство этносов были важнейшими силами в политических процессах средневековой Европы. Генетическая карта народов, созданная российскими уче-

ными, позволяет совершенно под другим углом взглянуть на войны и союзы средневековья.

Приведенные исследования, как нам представляется, еще раз подтверждают, что язык, как и религия не являются факторами, определяющими происхождение. Именно поэтому, по нашему мнению, все народы, населяющие в настоящее время территорию исторической Кавказской Албании, являются ее прямыми потомками и правопреемниками.

Svetlana KARASSYOVA,
Belarusian State University, Associate Professor

MODELS OF STUDYING RELIGIOSITY IN POLYCONFESSIONAL ENVIRONMENT

After a long period of prevailing atheism, the population's rapid return to religion took place in 1990-2000s. The process was not authentic though: the post-Soviet traditional religiosity was formal and combined with wide spreading of non-traditional for Belarus and new religious movements. In the mid-2000s the quantitative growth of religiosity has slowed and its qualitative changes have begun. To define its common trends, as well as the typical for the Belarusians degree of involvement into religion of its traditional and new forms, such model for studying religiosity is needed that could provide the all-sided view of the situation in the country and allow to compare the data on different confessions. Such model demands a broadened definition of religion and the generalized (cross-confessional) indicators of religious involvement.

In religious sphere of the post-Soviet Belarus, various religious traditions are represented: the Christian confessions are significant-Orthodoxy and Catholicism; the traditional for the country Lutheranism remains; the Evangelical Churches widen their influence; Islam and Judaism remain traditionally significant; traces of Slavic polytheism are noticeable; new religious movements appear, etc. And though Belarus does not have a particularly highly religious population, religion still has a stable and significant place in the country's life. This was identified by several wide-scale sociological surveys of the Belarusians' values held during the post-Soviet 20 years. However, today the detailed study of the very religious sphere is necessary.

Since there is no practice of regular and complex scientific study of religiosity in Belarus, a group of scholars from BSU has initiated the work on (in 2010) and started (in 2012) the perspective programme of studying

the religious situation. The programme's aim is to create a currently updating complex map of the country's religious life through creating a typology of religiosity of the population.

To identify the degree of religiosity of the Belarusians, the model of research was elaborated based on: the mixed qualitative-quantitative methodology; a wide (cross-confessional) concept of religion; a multi-dimensional model of religiosity; a flexible scaling of parameters of individual religiosity in each dimension.

Religion is defined in the programme as a sphere of society (individual) being an institutionally formed symbolical system of beliefs and activity focused on the sense of the transcendent contents. The source and the channel of transmitting the transcendent sense is religious experience understood in its both narrow (the condition in which a person finds him/herself in a living and straight unity with the transcendent) and broad (any act of a person's participation in the life of religious tradition) sense. The transcendent is also understood broadly-as the idea of self-sufficient and self-acting reality outstanding the actual world in its essence but appearing in it through actions symbolised as powers, spirits, demons, gods, God, world soul, etc. Thus, in the research, religion is modelled as a two-aspect phenomenon including religious experience (the inner, latent aspect) and a system of articulating and transmitting the contents of experience (the outer, measurable aspect). The outer system creates a unity of beliefs (expressing the idea of religion), activity (performs the religious ideal), institutes (fixes statuses and functions in the tradition of reconstructing the ideal). These dimensions may have different degrees of spreading in various religions, that's why religions are traditions or movements.

Religiosity is understood as the combination of degrees of involvement into each of the named dimensions of religion. For each dimension the empirical parameters of involvement are set. The sum of the parameters of each dimension gives the corresponding characteristic: the certainty of religious position; the degree of religious activity; the level of integration into community. The combination of intensity of each of the named characteristics gives the integral characteristic of religiosity for each respondent. The hypothesis is that the degrees of religiosity of the respondents form a range from declarative through weak and moderate to deep involvement.

Гульмира МУХТАРОВА,
*директор Государственного историко-культурного
заповедника-музея «Иссык» (Казахстан),
кандидат исторических наук*

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЭТНОНИМА «АЛБАН» В КОНТЕКСТЕ КАЗАХСКОЙ ИСТОРИИ

В процессе подготовки доклада выяснилось, что сведения об этнониме «албан» довольно скудны. Тем не менее автором сделаны попытки свести воедино найденные сведения и воссоздать приблизительную картину истории рода «албан» по нижеследующим направлениям:

- происхождение рода албан;
- этимология этнонима «албан»;
- территория распространения рода албан.

Первые сведения о роде «албан» можно встретить в источниках V-VI вв., в том числе и китайских, о чем упоминает в своих трудах Н.Аристов. В русских источниках албаны известны с 1748 г. (М.Тевкелев), а также сведения о роде албан имеются в трудах казахстанских ученых Ч.Ч.Валиханова, С.Ж.Асфендиярова, М.Тынашпаева, Н.Э.Масанова, В.В. Вострова, М.С.Муканова и мн. др.

По родословной Старшего жуза род албан является 37 поколением уйсун (II до н.э.), уйсуну же в свою очередь являются четвертым поколением одного из сыновей Тобей-бия – Бактрия (Бахтияр) (III до н.э.), потомки которого вошли в историю как «бактрийцы». По известному поверью, 3 казахских рода Албан, Суан и Дулат произошли от внуков Нурилы Али Сыланкызы, в народе известной как Домалак Ана, младшей жены Байдебек, предводителя рода уйсун, жившей по одной из версий в VI в., по другой в XIII в. Она славилась своим незаурядным умом и мудростью, по сей день ее почитают как символ материнства и добра. В честь нее в Южно-Казахстанской области, на

южном склоне Каратау, в долине реки Балабоген возведен архитектурный памятник – мавзоль «Домалак Ана».

Н.Масанов считает, что появление родовой группы под названием «албан» скорее всего относится к более позднему, чисто казахскому, периоду истории.

Относительно этнонима «албан» среди ученых нет единой точки зрения. Надо сказать, что при полярности решений все они основаны на доводах логического или эмоционального характера, поскольку никаких данных, могущих пролить свет на поставленный вопрос, по существу не имеется. Некоторые ученые считают, что в основе этнонима лежит древнетюркское слово «алп» («алып») – страна и «ан» – гора, т.е. «горная страна» или «алп» («алып») – богатырь и «ан» – место. По мнению других ученых этноним албан восходит к монгольскому «албан» – дань, подать. На основании чего, современные ученые считают, что этническую основу албанов составили племена чигиль (одно из карлукских подразделений), населявших Семиречье восточнее р. Талас в период государства Караханидов (VIII–XII в.в.), позже их территория вошла в государство Кара-китаев, найманов (нач. XIII в.) и монголов (с 1218 г.). В Чагатайском (Джагатайском) улусе и в Могулистане (XIV–XVI в.в.) албаны были в зависимости у монгольских эмиров, тогда же, очевидно, потомков чигилей объединили с частью подчиненных монголами кыпчаков. По версии В.Я.Владимирцева, слово 'алба[н]' по-монгольски означает «служба», «повинность», а производное от него 'аббату' – 'обязанный службой', 'повинностью'.

В третьем вопросе мнения ученых сходятся. Ю.Звуев считает, что западными районами проживания усуней была долина реки Или. На западе они граничили с государством Канцзюй (долина реки Сырдарья). Ч.Валиханов в своей статье «О киргиз-кайсацкой Большой Орде», написанной во второй половине XIX в. пишет: «Заилийский край занят двумя главными родами Большой орды: албанами и дулатами...». На сегодняшний день албаны занимают территорию Семиречья Южного Казахстана и часть современной территории Западного Китая и Узбекистана (Ташкентская область).

Таким образом, можно сделать вывод, что албаны проживали на территории Семиречья с глубокой древности и имели тесные этнические корни с тюрками.

Гюльчохра СЕЙИДОВА,
*заместитель директора по учебно-воспитательной и социальной
работе филиала Дагестанского государственного университета
Дербента, заведующая кафедрой гуманитарных дисциплин,
культуролог, кандидат философских наук, доцент*

ИЗ ИСТОРИИ ХРИСТИАНСТВА В ДЕРБЕНТЕ, КАК ЧАСТИ КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ

В докладе дается краткий обзор истории христианства периода Кавказской Албании в одном из древнейших городов мира – Дербенте. Иеромонах Алексей (Никоноров) пишет: «Кавказ – колыбель древних цивилизаций, созданных народами-автохтонами, сохранил память о христианском прошлом древнего государственного образования на исторической территории нынешнего Азербайджана – Кавказской Албании». Вне всякого сомнения, именно народы Азербайджана являются главными преемниками наследия государства Кавказская Албания, одним из крупнейших христианских центров которого был Дербент, в котором находилась резиденция католикоса (патриарха) страны, перенесенная позднее в Партав (552 г.). Академик В.В.Бартольд полагал, что патриарший двор оставался здесь вплоть до 733 г.

Тема изучения наследия древней Кавказской Албании в наши дни приобретает особую значимость, чем и было обусловлено проведение Всероссийской научно-практической конференции «1700-летие принятия христианства в Дербенте как государственной религии Кавказской Албании» 14–15 ноября 2013 года. В ее работе приняли участие ученые из Москвы, Санкт-Петербурга, Баку, Омска, Ставрополя, Махачкалы, Краснодар, Владикавказа и других городов. В частности, состоялась презентация кафедры ЮНЕСКО по компаративным исследованиям духовных традиций, специфики их культур и межрелигиозного диалога, действующей на базе Санкт-Петербургского отделения РИКа. Особый интерес вызвали доклады г-на Р.Мобили «Удины и Ал-

банская церковь» и Р.Гусейнова «Гандзасар – жемчужина Кавказской Албании», написанного совместно с Ф.Ахундовым. Хочется выразить огромную благодарность профессору З.Кули-заде, Р.Г.Фатуллаеву-Фигарову, А.Салимовой, Р. Алиевой и другим бакинским участникам, чьи материалы стали несомненным украшением сборника, вышедшего по материалам этой конференции. Христианство на Северном Кавказе имеет давнюю и богатую историю. Согласно церковному преданию, уже в I в. н. э. в округе Чога (Дербент) выступал с проповедями Елисей – ученик одного из числа двенадцати апостолов – Фаддея. Место гибели св. Григориса «...локализуется недалеко от Дербента...здесь была сооружена часовня для многочисленных паломников». Даже беглый обзор затронутых вопросов позволяет прийти к выводу, что тема конференции представляется весьма актуальной, так как назрела необходимость проследить многовековые корни и последовательность развития культуры данного региона и населяющих его народов во взаимосвязи с общечеловеческой культурой. Это важно для понимания непрерывности исторического процесса и осознания права народов на культурное наследие их предков.

Валерий НОВОСЕЛЬСКИЙ,
*создатель и редактор Цыганской виртуальной сети
(Roma Virtual Network)*

ЭЛЕКТРОННЫЕ КОММУНИКАЦИИ НА СЛУЖБЕ МИРА И НАРОДНОЙ ДИПЛОМАТИИ

Будучи создателем и редактором Сети Народной Дипломатии, медиаканала, соединяющего русскоязычные, еврейские и мусульманские общины мира, хочу поделиться опытом, который будет полезен для популяризации культурно-исторического наследия и защиты прав народов исторической Кавказской Албании.

Созданная и возглавляемая мною Roma Virtual Network состоит из нескольких десятков рассылок на 20 языках, с более чем 11 000 индивидуальных и коллективных подписчиков. Также нами создана также и Сеть Народной Дипломатии, включающая в себя серию рассылок на английском и русском языках по темам: русскоязычная диаспора, еврейский мир, взаимоотношения исламского и еврейского сообществ.

Активно и регулярно участвую в различных международных мероприятиях, связанных с тематикой защиты и пропаганды культуры малых этносов. В дополнение к этому – участвую в общественных инициативах русскоязычных диаспор, а также организаций, чьей целью является укрепление дружественных связей между мусульманскими и еврейскими общинами.

Мотивация участия в конференции:

- поиск наиболее эффективных методов по ознакомлению международной общественности с культурно-историческим наследием Азербайджана;
- популяризация академических знаний по истории Кавказской Албании и истории распространения христианства в регионе Южного Кавказа;

- сравнительный анализ конфликтных точек зрения историков по вышеуказанным темам;
- организация освещения научных конференций в формате фоторепортажа с использованием современных электронных социальных сетей и рассылок;
- как пример удачного проекта по созданию позитивного имиджа Азербайджан и популяризации его культурно-исторического наследия фотоочерк «Очарование Азербайджана» в пяти частях / <http://www.valery-novoselsky.org/articles-ru.html>

АРТЕМ КУРАНОВ,

*региональная общественная организация содействия
в сохранении удинского языка, культуры и традиций
«Община удин», кандидат филологических наук*

ЯЗЫКОВЫЕ ПАРАЛЛЕЛИ КАК ИСТОЧНИК ДЛЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ВЗАИМОСВЯЗЕЙ И ВЗАИМОВЛИЯНИЯ ЭТНОСОВ И РЕЛИГИЙ

Удины – одно из 26 племен, входивших в состав древнего государства Кавказская Албания. Первые научные исследования по удинскому языку начали появляться 180 лет назад. Сам факт того, что удины, не имея письменности и письменных памятников, литературы на родном языке, сумели сохранить и пронести сквозь тысячелетия свой язык и самобытную культуру, обычаи, нравы, традиции – уже уникальное явление. Этот малочисленный народ, его материальная и духовная культура, язык, фольклор на протяжении многих веков формировались и развивались во взаимодействии и тесном контакте с другими племенами и народами – автохтонами Закавказья и Передней Азии, в ареале распространения кавказских, тюркских, индоевропейских, семитских и других языков.

К сожалению, дошедшие до наших дней немногочисленные письменные памятники не раскрывают во всей полноте исторического прошлого удин. Поэтому одним из источников информации служит удинский язык, исследование которого в сравнительно-историческом и генетическом аспекте может сообщить нам много интересного. Так, «если учесть, что первая фрагментарная документация нахско-дагестанских языков восходит в большинстве случаев к позднему средневековью, то нетрудно увидеть, какое значение имела бы для нахско-дагестанского языкознания дешифровка памятников агванского («кавказско-албанского») письма, относящихся к VI–VIII столетиям и отражающих, как принято считать, древнее состояние удинского языка». По-

добно тому, как черепки глиняной посуды в руках археолога становятся одним из основных «маркеров» этнической принадлежности и эпохи, лексика языка может сказать лингвисту очень многое об истории и этногенезе народа – носителя этого языка.

Взаимоотношения удинского и азербайджанского языков очень многогранны, подробно исследованы (в том числе на древнетюркском уровне) и изложены в многочисленных научных трудах, главным образом ныне покойного Ворошила Гукасяна, а также на общекавказском языковом уровне многими лингвистами-кавказоведами. Хотелось бы только еще раз подчеркнуть, что удинский язык в ходе своего исторического развития не только обогатил свою лексику многочисленными заимствованиями из азербайджанского, но и сохранил в себе целый ряд древних лексических элементов, которые в азербайджанском языке вышли из употребления.

Весьма показательным представляется в этом аспекте эволюция удинской антропонимической системы в связи с воздействием на него языкового окружения. Удинский язык заимствовал большое количество личных имен из азербайджанского, а азербайджанский именник подвергся значительному изменению под влиянием ислама. В результате в удинском языке сохранились азербайджанские личные имена древнетюркского происхождения, которые не встречаются в современном азербайджанском именнике. И каждый такой факт представляет большой интерес не только с точки зрения этимологии этих лексем, но и как источник информации по истории, культуре, обычаям племен и народов, населявших территорию современного Азербайджана в глубоком прошлом.

Другая весьма интересная, но, на наш взгляд, слабо исследованная область для анализа взаимоотношений между азербайджанским и кавказскими в целом и удинским в частности языками являются диалекты и говоры азербайджанского языка. Даже поверхностное знакомство с их лексикой дает представление об их богатстве и разнообразии. Вот несколько примеров лексических параллелей между удинским языком и шекинским диалектом азербайджанского языка: афар - пирожок из молодой крапивы с грецким орехом (популярное у удинов весеннее национальное блюдо), клада – старший брат, кьарзагъ –

скорлупа, к1от1ман – стог, кьуда – сват, кьижьаь – папоротник, т1оп1и – небольшой кувшин, аьнгуйшт1аьн – наперсток, когъа – длинная палка с крюком, кукьукь – яичница, гимгаь – место сбора людей, лаьмбаь – колючий кустарник, мишоол – крыса, пор – плесень, пота – поросенок, тап – мятый (о фруктах), тилишк1аь – заноза, щепка, уруф – дух, память, джурдаьк1 – кувшин, шакъкъа – квартал, хаьраьй – куча.

Взаимоотношения кавказских языков, в том числе удинского, с индоевропейскими и хурритско-урартскими языками имеют очень древнюю историю. Об этом ясно свидетельствуют лексические параллели между этими языками, которые затрагивают самый древний пласт лексики удинского языка. Приведем в качестве примера удинские лексические единицы, имеющие индоевропейские параллели: бурух – гора, т1ирик1ал – веретено, тоьфт1есун – пухнуть, вздуться, к1уьйин – дым, паькъст1ун – варить, парить, фупсун – дуть, надувать, к1аьнкъаьл, к1аьнк1уьл – ком, уьше – ночь, усен – год, к1ори – кривой, кьари – сухой, кьарзагъ – скорлупа ореха, ул – волк, ус – бык, уьхъ – шесть, оькъ – ярмо, еьбсун – шить, маьх – желудь, беьгъ – солнце, таст1ун – давать, дурут1 – бревно, к1алпсун – звать, нец1 – вошь, к1овал – палка, ц1ил – раскаленный уголь, ц1алдесун – сверкать, блестеть, ц1аькъ – молния и др.. Примеры хурритско-урартских и удинских лексических параллелей (зачастую они переключаются с индоевропейскими) : шаьин – мокрый, влажный, т1ет1ийа – там, кул – рука, тур – нога, ч1аьлаьй – лес, ма (отрицательная частица) – не, ц1и – имя и др..

Как известно, в Кавказскую Албанию христианство начало проникать во II веке, стало государственной религией в первой половине IV века и «господствовало в стране до VIII в., т.е., до того времени, когда основная часть территории Албании была завоевана халифатом, и часть населения уже начинала подвергаться исламизации. Однако албанский католикосат, хотя и номинально, продолжал свое существование вплоть до 30-х годов XIX в. в тех районах страны, которые по разным причинам не подвергались исламизации».

Но при всем при этом религиозная терминология слабо представлена в лексике удинского языка. Следует подчеркнуть, что даже в Словаре Старчевского 1891 года представлено всего около 4 десятков слов религиозного характера, большинство из которых к таковым можно от-

нести весьма условно и значительная часть которых является заимствованиями, в основном из азербайджанского: бухаджугъ – бог, гергецI – церковь, храм, даьфтIаьр – Евангелие, ахцIима – Святая неделя, беъиъншI – священник, хач – крест, хачбесун – креститься, хачбаба – крестный отец, Иисус – Иисус, дуабесун – молиться, Иъвель – Святой, догъри – истинный, горохегъа – милосердный, фъаьриштIаь – ангел, кала фъаьриштIаь – архангел, аркер – архипастырь, гуьнах – грех, елмух – дух, джан – душа, неъиъшI – жертва, Паъраьнгаьнаь – Масленица, пIагIаракI – обедня, гурух – пост, чираг – свеча, кIуллуг – служба и т.д.

Сегодня удины имеют все возможности для свободного проживания в составе демократического Азербайджана. Во всех сферах жизни они ощущают по отношению к себе толерантность и поддержку властей. За последние годы в п. Нидж построена прекрасная школа, отреставрированы церкви в Нидже и Огузе, в них проходят религиозные обряды и отмечаются религиозные праздники. Свободно и беспрепятственно функционируют религиозная община и национальное общество. На удинском языке издаются книги, учебники для начальных классов, готовится перевод Библии.

Возрождение забытых религиозных обычаев, традиций и праздников возвращает удинов к истокам своей культуры, духовным ценностям, служит большим стимулом для морального и духовного подъема, для понимания ими того, что удины, хоть и являются совсем малочисленным этносом, но в истории Азербайджана с самых древнейших времен – со времен Кавказской Албании – у них есть свое достойное место.

Elşad ƏLİLİ,
AMEA İnsan Hüquqları İnstitutu, elmi işçi

İLK QRİQORIAN KİLSƏSİ VƏ EÇMİƏDZİNİN GERÇƏK TARİXİ

Dəyərli dostlar, ilk qriqorian kilsəsi və Eçmiədzinin gerçək tarixi mövzusunı araşdırarkən, məsələyə üç müstəvidə yanaşmaq lazımdır. Çünki qarşımıza şaxələnmiş halda ayrı-ayrı cavablara malik üç önəmli məsələ çıxır:

1. Eçmiədzinin təqdim olunan rəsmi tarixi;
2. Eçmiədzinin gizlədilən gerçək tarixi;
3. İlk Qriqorian kilsəsinin coğrafi lokalizasiyası.

Qeyd etdiyim kimi bu üç məsələnin hər birinin cavabı bir-birindən fərqlidir. Halbuki, rəsmi erməni kilsəsi və tarixşünaslığı Eçmiədzini təsis olunmuş ilk erməni-qriqorian kilsəsi kimi təqdim edir. Bu paradigma da hay-erməni xalqının kollektiv düşüncəsində möhkəm kök salmışdır. Bu paradigmanı, həmçinin dünya kilsələr birliyi, dünyanın bir çox akademik tarix mərkəzləri də tarixi bir gerçək kimi qəbul edirlər. Hazırladığım məruzədə bu üç məsələnin hər birinə tarixi faktlar işığında baxacağıq. Onu da qeyd edirəm ki, tarixi dəlillər baxımından bu mövzuda mən, əsasən hay-erməni tarixi qaynaqlarına istinad edəcəm. Sırf bu hay-erməni tarixi qaynaqları işığında Eçmiədzinin gerçək tarixini və ilk ana erməni-qriqorian kilsəsinin başqa coğrafiyada təsis olunduğunu dəlillərlə ortaya qoyacam. Əski tarixə nəzərən isə termin olaraq Ermənistan deyil, yunan qaynaqlarında keçən Armeniya coğrafi adını işlədəcəm. Çünki Ermənistan və Armeniya terminləri arasında mənə baxımından böyük fərq vardır.

Bu tarixə nəzər yetirməzdən əvvəl Eçmiədzin barədə rəsmi tezisi azacıq da olsa toxunmaq və oradakı xristian məbədlər barədə bir az məlumat vermək lazımdır. Eçmiədzində erməni-hay ənənəsi baxımından müqəddəs sayılan 4 kilsə vardır ki, rəsmi hay tarixə görə bu kilsə-

lər eramızın 300-cü illərin əvvəllərində kral Tiridatın hakimiyyəti zamanı əziz Qriqori tərəfindən inşa və təsis olunmuşlar. Eçmiədzin, hay-erməni tarix tezisində görə haylar ölkəsinin paytaxtı Valarşabad (Vaqrşapat) şəhərində yerləşir. İnanışa görə məhz burada əziz Qriqori hay ölkəsinin kralı, əyan-əşrəfi və xalqını vəftiz etmişdir. Bu rəsmi hay-erməni tarix-tezisi əsasən salnaməçi və kral Tiridatın katibi sayılan romalı Agatangelə, daha doğrusu müəllifliyi ona ithaf olunan kitaba dayanır. Qərribə budur ki, ona ithaf olunan bu kitabın adı «Əziz Kırkorun yaşama» olduğu halda, «Ermənistan tarixi» adıyla təqdim olunur.

Bu kilsələrdən birincisi Eçmiədzin monastırındır. Erməni-Qriqorian məzhəbinin əsas kafedrasıdır və ana kilsəsi hesab olunur. Yəni, rəsmi hay-erməni tarix- tezisində görə, təsis olunmuş ilk erməni kilsəsidir. Rəvayətə görə bu yerdə əziz Qriqoriyə İsa Məsih nazil olmuş və bu yeri əlamət olaraq göstərmişdir. Bu səbəbdəndir ki, Qriqori tərəfindən burada inşa olunan ilk kilsənin adı Eçmiədzin adlandırılmışdır. Bu sözü hay-erməni xadimləri «vahid övlad endi» kimi yozaraq Tanrının yeganə övladı saydıqları İsa Məsihlə əlaqələndirirlər. İkincisi, Əzizə Qayane kilsəsidir. Rəvayətə görə zalım Roma imperatoru Diokletindən qaçıb Arməniya ölkəsində gizlənən 70 nəfər bakirə xristian rahibələr olmuşdur. Bunların başında duran ağbirçəkləri Qayane isimli fəzilətli rahibə imiş. Agatangelə ithaf olunan kitaba görə zalım erməni kralı Tiridatın əmrilə Qayaneylə birgə iki rahibə bu kilsə inşa olunmuş yerdə işgəncə verilərək qətl olunmuşlar. Qətdən sonra bu yerdə Qriqorinin buyuruğuyla Əzizə Qayane kilsəsi inşa və təsis olunur. Üçüncüsü, Əzizə Ripsime kilsəsidir. Ripsime, digər söylənişlə Hripsime də bu 70 bakirə rahibələr arasında yer almış və inanılmaz gözəlliyi, üstün fəziləti ilə seçilmiş. Onu və onunla birgə 35 bakirə rahibəni də kral Tiridatın əmri ilə daş-qalaq edərək işgəncə ilə qətlə yetirirlər. Ripsimenin qətl olduğu yerdə də guya Qriqori digər bir kilsə inşa etdirir. Ən nəhayət də dördüncüsü, Şokaqat kilsəsidir. İnanışa görə bu kilsəni də Qriqori inşa etmişdir. Şokaqat sözünü də hay-erməni xadimləri «ışığın endiyi yer» kimi yozurlar. Rəvayətə görə bu yerdə Qriqoriyə Tanrı tərəfindən işıq şüası endirilmiş və bu əlamətə görə də Qriqori burada kilsə qurdurmuşdur. Bu 4 kilsə bu gün Erməni-Qriqorian kilsəsinin əsas müqəddəs və ilkin məbədləri sayılır. Təqdim olunan paradıqmaya görə 303-305-ci illər arasında, yəni hay ölkəsi xris-

tianlığı Qriqorinin əlindən qəbul etdikdən sonra inşa olunmuşlar, xristian hay-erməni xalqının ən müqəddəs məbədləri sayılırlar. Demək ki, bundan dolayı da tarixi erməni torpaqlarında yerləşirlər. Bu da Eçmiədzinin rəsmi şəkildə təqdim olunan tarixidir. Bu tarixi də bütün dünya kilsələri və bir çox dünya ictimai və elmi xadimləri qəbul etmişlər. Bu səbəbdən də guya bu ərazilər tarixi baxımdan hay-erməni xalqına məxsusdur. Türklər isə XI əsr səlcuq axınlarından sonra buralarda məskunlaşmış, bu əraziləri İsa Məsihin izindən gedən zavallı, əzabkeş erməni xalqından alaraq buraları zəbt etmişlər.

Amma digər tərəfdən tarix təhlil olunduqda görürük ki, etnik baxımdan nə Qriqori, nə də kral Tiridat hay-erməni soyundan deyil, part (parfyan) soyundan gələn Arsaki kral nəslindən gəlirlər. Hər ikisi Bizansda tərbiyə olunmuşlar və təbii ki, heç biri hay-erməni dilini bilmirdilər. Demək ki, Qriqori də hay-erməni dilində Eçmiədzin, Şokaqat adlı kilsələr təsis edə bilməzdi, romalılar arasında da Gayane, Hripsime kimi xanım adları təsbit olunmayıbdır. Bu adlar sırf hay-erməni dilinin fonologiyasına uyğun şəkildə yaranmışlar. Kral Tiridatın katibi sayılan Aqatangelin isə hay-ermənicə bilməyi imkansızdı. Və əgər tarixdə ona aid bir kitab olmuşsa da, böyük ehtimalla latın, ya da yunanca yazılmışdır. Onu da qeyd edək ki, Tiridat, Qriqori və Aqatangelin dövründə hələ erməni yazısı ortaya çıxmamışdır. Hətta rəsmi hay-erməni tezisinə görə erməni yazısı Maştos tərəfindən V əsrin əvvəllərində icad olunmuşdur. Yəni təxminən Qriqori və Tiridatdan 100 il sonra. O dövrə qədər isə, tarixdə heç bir hay-erməni yazısı, ya da mətni olmamışdır. Hay xalqı isə yunanca, süryanicə, ya da perscə yazıb oxuyurmuşlar. Demək ki, kral Tiridatın katibi Agatangel ona ithaf olunan hay-ermənicə mövcud kitabın müəllifi deyildir. Birdə ki, bu kitabın üslubundan bəlli olur ki, onun müəllifi bir kralın katibi deyil, orta əsrlərdə yaşamış yarısavadlı xristian rahibləridir, çünki bu əsərdə mövhumatçı xristian rahiblərin təsəvvürünə geniş yer ayrılmışdır. Agatangelə ithaf olunan bu kitab böyük ehtimalla 1441-ci ildən sonra uydurulmuşdur. Çünki sırf bu tarixdə Qaraqoyunlu sultanı və Azərbaycan hökmdarı Cahən Şah Həqiqinin əmri ilə, indiki Eçmiədzində erməni katolikosluğu təsis olunmuşdur.

Bu barədə erməni qaynaqlarında bəzi bilgilər vardır. Buna bir az sonra toxunacağıq.

İlk ana erməni kilsəsinə gəldikdə isə digər bir Armeniya salnaməçisi Bizanslı Fausta (Favstos Buzandatsi, IV ə.) ithaf olunan «Buzandın Tarixi» kitabında (Фавстос Бузандаци. ИСТОРИЯ АРМЯН (ПОВЕСТИ БУЗАНДА) Академия Наук Армянской ССР Ереван, 1953. Перевод с древнеармянского М. А. Геворгяна) bu barədə konkret məlumatlar vardır. Faust kitabının 3-cü və 4-cü bölümlərində bir neçə dəfə Armeniyanın Qriqori tərəfindən təsis olunmuş ilk ana xristian kilsəsinin Van gölündən qərbdə, Türkiyənin indiki Muş vilayəti ərazisində mövcud olmuş Aştışat şəhərində yerləşdiyini vurğulamışdır. Bu şəhər Mamikonlu nəslinin idarəçiliyi altındakı Taron (Turuberan) vilayətində, Fərat çayının qolu olan Murad-Su (Aratsani) çayının sahilinə yaxın bir yerdə yerləşirdi. Faustun verdiyi bilgilərə görə xristianlıqdan əvvəlki dövrdə Armeniyanın mərkəzi məbədi burada yerləşirmiş, Armeniyadakı ənənəyə görə bütün krallar, əyan-əşrəf, din xadimləri ən vacib dövlət, dini bayramları, qurultayları bu dini mərkəzdə icra edərtilər. Sadəcə xristianlıq qəbul olunduqdan sonra əski dinin izləri silinmiş, buradakı məbədlər isə kilsə halına gətirilmişdir. Yəni salnaməçi Faustun verdiyi məlumatlardan görünür ki, Qriqoriyə nə İsa Məsih görünmüş, nə də Tanrı tərəfindən işıq endirilərək kilsə inşa etmə əlamətləri göstərilməmişdir. Buradakı məbədlər əski zamanlardan mövcud olmuş, daha sonra isə kilsə şəklinə döndərilmişdir.

Faustun 3-cü bölümün XIV fəslində verdiyi bilgiyə görə isə Xristian Armeniyasının şəhid olmuş ilk əzizləri Qayane, Ripsime və digər rahibələrin qətl olunduğu yer isə Van gölündən Cənubda, tarixi Ararat vilayətində yerləşirdi. Yəni, əsl Ararat vilayəti də Arazdan Şimalda deyil, Van gölündən Cənubda yerləşirdi. Qayane, Ripsime adına təsis olunan kilsələr də Van gölündən Cənubda inşa olunmuşlar. Maraqlı burasıdır ki, nə xristian Armeniyanın zərdüşti Sasanilərlə müharibəsini qələmə alan erməni salnaməçisi Elisey (Yegişe, VI ə.), nə də digər erməni müəllifi və «Xəlifələrin Tarixi» adlı salnamənin yazarı Levond (Gevond, VIII ə.) öz əsərlərində Eçmiədzin barədə məlumat vermişlər. Onlar bu coğrafiyada cərəyan edən bir çox hadisələri qələmə almış, xristianlığın zərdüştlüklə mübarizəsini şərh etmiş, bir çox kilsələri xatırlatmışlar. Amma Araz çayından şimalda guya mövcud olmuş bu dörd əsas kilsə barədə isə nədənsə susmağı üstün tutmuşlar. Hətta XIII-XIV

ə. yaşamış və «Sisakan Ölkəsinin Tarixi» əsərinin müəllifi Stepanos Orbeli də bu bölgədə, yəni Eçmiədzində yerləşməli olan 4 əsas müqəddəs erməni kilsəsi barədə heç bir məlumat vermir. Stepanos Orbeli öz kitabında Ordubad-Zəngəzur bölgəsində və ətrafında mövcud olmuş irilixırdalı bir çox kilsə və monastırların adını çəkir. Amma heç bir yerdə Valarşabad ərazisində guya erməni xristianlığının ən müqəddəs məbədləri kimi mövcud olan Eçmiədzin, Qayane, Ripsime, Şokaqat kilsələrinin adını çəkmir. Bununla, bir səbəbi vardır. Demək ki, hələ XIV əsrdə bu adda kilsələr mövcud olmamışdı. Bölgənin xristian mərkəzi isə Zəngəzurdakı Tatev monastırı olmuşdur. Bundan başqa S. Orbeli də Faustun verdiyi məlumatı təsdiqləyərək Armeniya kralı, əyan-əşrəfi və xalqının Qriqori tərəfindən Fərat çayı sahilində vəftiz olunduğunu vurğulamışdır (Step'annos Orbelan's: HISTORY OF THE STATE OF SISAKAN, V-10; ingiliscəyə tərc. Robert Bedrosyan). Maraqlı budur ki, Faust kitabının IV bölümünün LV fəslində Valarşabad şəhərinin sasanilər tərəfindən tamamilən yerlə bir edildiyini, bütün tikililərin məhv olduğunu, sağ qalan əhalinin isə əsir olaraq perslər ölkəsinə götürüldüyünü qeyd etmişdir. Yəni Fausta görə artıq V əsrin ilk dönəmində Valarşabad şəhəri yer üzündən silinmiş və orada kimsə qalmamışdır. Halbuki Eçmiədzin barədə bütün arayışlarda orada Qriqori tərəfindən dörd əsas kilsə təsis edildiyi, o kilsələrin əsasən ağac materialından inşa olunduğu və V-VI əsrlərdə isə daş divarlarla əvəz edildikləri qeyd olunmuşdur. Lakin Faustun verdiyi bilgilərə görə orada artıq V əsrdə daş üstündə daş qalmamışdır. Birdə ki, türkcə adı Üçkilisə olan, sonra Eçmiədzin adlandırılan və yeni tarixdə Vaqarşapat olaraq adı dəyişdirilən bu məntəqənin gerçək tarixinin Valarşabadla eyni olması barədə nəinki bir tarixi fakt, hətta ipucu belə yoxdur.

Yəni Armeniyanın nə ilk ana kilsəsi, nə də mərkəzi kafedrası, nə də işkəncə ilə qətl olunmuş rahibələrin coğrafiyası Araz çayından şimalda yerləşən və indiki İrəvan dairəsinin nəzarətində olan qondarma Ararat bölgəsiylə əlaqəli deyildir. İndiki erməni Eçmiədzinin, türk-islam sənədlərində adı Üçkilisə kimi keçən məntəqənin hay-erməni xadimləri tərəfindən təqdim olunan rəsmi şəcərəsi əslində tarixin saxtalaşdırılmasıdır və təəssüf ki, hay-erməni xadimləri bu tarixi saxtakarlıqda özlərinə İsa Məsihi və hətta Tanrını belə ortaq etmişlər.

Hörmətli dinləyicilər, qeyd etmişdim ki, nə kral Tiridat, nə də əziz Qriqori etnik olaraq hay-erməni soyundan gəlmirlər. Və o dövrdə ümumiyyətlə hay-erməni adlı bir etnik vahidin mövcudluğu sual altındadır. Ən azından tarixi qaynaqlarda bunun bir dəlili, nə də gerçək faktı mövcud deyildir. Bütün hay-erməni xalqının tarixi hipotetik fərziyələr üzərində qurulmuşdur. Bunu qısa da olsa diqqətinizə çatdırmaq üçün Qriqori və Tiridatın şəcərəsi və mövcud olduqları nəslin söyközü barədə tarixi qeydləri göstərmək istəyirəm.

Əvvəla bilinən və şəksiz qəbul olunan tarixi gerçək budur ki, Qriqori və Tiridat kral sülaləsi olan Arsakilər soyundan gəlirlər. Bu Arsaki nəslin tarixin müəyyən dövründə part (parfyan) dövlətinə aid bütün ölkələrin hakimiyyətini idarə altına aldılar. Bütün tarixi qaynaqların verdiyi bilgiyə görə part Arsakilər köçəri sak boylarına mənsub idilər. Sak boylarının etnik kökü barədə çağımızın tarixçiləri arasında fikir ixtilafı vardır. Bugünkü hind-avropa təmayüllü tarixçilərin elan etdikləri tarixi tezisə görə saklar və o cümlədən partlar irani kökənli xalq kimi təqdim olunurlar. Lakin bunun heç bir tarixi ispatı mövcud deyildir. Çünki, Roma-Bizans salnaməçiləri və əski hind yazılarına görə saklar, və o cümlədən partlar Turani, konkret olaraq isə türk kökənli idilər. Roma-Bizans qaynaqlarda onlar «türk», hind yazılarında isə «turukha», ya da «turuşka» adlandırılırlar. Tarixi qaynaqlara nəzər yetirdikdə sak və ümumən skit (skif) boylarının İrani kökdən gəlmələri barədə heç bit tutarlı fakta rast gəlmirik. Bundan başqa bu tayfa və boy birliklərinin Turani, ya da türk olmaları barədə isə tarixi qaynaqlarda məlumatlar az deyildir. Buna rəğmən indo-iran tezislərinə dayanan hind-avropa təmayüllü tarixçilərin sak-skit boylarının İrani kökdən gəlmələri barədə israrla tələp etdikləri tarixi paradigmalara heyrət etməmək mümkün deyil.

Sak boylarına aid olan part Arsakilərə dönərsək, onların ana yurdlarının indiki Türkmənistan və tarixi Xorasan vilayətləri olduğunu vurğulamalıyıq. M. ö. III əsrin ikinci yarısında part Arsaki nəslinin banisi sayılan qəhrəman I Arsak digər sak boylarının yardımıyla bölgədə makedoniyalıların hakimiyyətini devirir. Daha sonra qısa bir dövr ərzində Arsakilər sülaləsi öz hakimiyyətlərini Hindistandan Fərat çayına qədər genişləndirirlər. Romalı sənaməçi Pompey Troqun (m. ö. I ə. - m.

s. I ə.) verdiyi bilgilərə görə artıq Arsaki kralı I Mitridat zamanı partların hakimiyyəti m. ö. II ə. Fərat çayı ilə Qafqaz sıra dağları arasında əhatə edirdi. Daha sonrakı yürüşlərində partlar bəzən orta Anadoluya, yəni Kappadokiyaya qədər də təsir dairələrini genişləndirirlər. Əslində qısa bir dövr ərzində sak Arsakilərin Hindistandan Qafqazlara və bəzən Qrta Anadoluya qədər hakimiyyətlərini əhatə etmələri təəccüblü deyil. Çünki əski zamanlardan Hindistanın quzeyi, İranın bir çox bölgələrini, Qafqazları və orta Anadolunu turani sak boyları məskun etmişdilər. Qüney Qafqazlar və o cümlədən indiki Ermənistan bölgəsi hələ Urartu yazılarında Sak-İşkuqulu ölkəsi kimi tanınır. Eyni zamanda indiki Kür-Araz hövzəsi və Güney Azərbaycan coğrafiyası da Assur və Urartu yazılarında köçəri sak-kimmer boylarının məskun olduğu bölgələr kimi tanınır (Nədənsə bizim albanoloqlar bu tarixi gerçəyi görmək istəmirlər.)

Bu səbəblərdən sak boylarından gələn part Arsakilər çox qısa dövr ərzində öz hakimiyyətlərini Hindistandan Anadoluya qədər bərqərar etdilər. O dövrdə Bəlx, Midiya, Atropatena, Albaniya, Armeniya, İberiya ölkələrinin taxtlarında Arsaki sülaləsindən olan krallar bərqərar olmuşdular. Yəni bu ölkələrin taxtları sak boylarından olan part Arsakilərin əlində idi. Anadolu və Quzey Mesopotamiyada isə, partlarla romalıların neçə yüz il sürən savaşları davam etmişdir. Bu dövrlər ərzində Van gölü ətrafında yerləşən Armeniya adlı coğrafi bölgə də zaman-zaman partlarla romalıların arasında əldən-ələ keçmişdir. Ən nəhayət eramızın əvvəlində Arsaklıların bir qolu Armeniya üzərində taxta çıxmış və Kiçik Arsaklılar adlı bu hakimiyyət sülaləsi 428-ci ilə qədər mövcud olmuşdur. Yəni, bu günkü hay-erməni xadimlərinin car çəkərək, bar-bar bağırtdıqları Armeniya krallığı əslində köçəri sak boylarının idarə etdiyi ölkə idi.

Erməni səlnaməçi Musa Xorenlinin verdiyi bilgiyə görə bu Kiçik Arsaklılar xanədanı bütün part ölkələri arasında ikinci taxta sahib idilər. Halbuki, ondan neçə yüz il öncə yaşamış yəhudi səlnaməçisi İosif Flavinin verdiyi məlumata görə, Arsakilərin birinci taxtı Raqa (Rey) şəhərində, ikinci taxtı Midiya-Atropatenada və yalnız üçüncü taxtları Armeniyada yerləşirdi. Valarş-abad (Vaqarşapat) adlı şəhər isə Valarş adlı part hökmdarının adından yaranmışdır.

224-225-ci illərdə Raqada yerləşən mərkəzi part Arsaki xanədanının son nümayəndəsi Artabanın hakimiyyəti üsyan nəticəsində devrilir və İran coğrafiyasında Arsakilərin hakimiyyətinə son qoyulur. Onların yerini isə pers soylu Sasanilər alır. Erməni səlnaməçilərin verdiyi məlumatlara görə, o dövrdə Armeniyada hakim olan Kiçik Arsaklı kralı Xosrov Albaniya, İberiyadan Arsakiləri və Qafqazdakı hun ordularını toplayaraq, onlarla bərabər bir neçə dəfə sasanilərin bölgələrinə hücum edərək persləri məğlubiyətə uğradır.

Bu hal on ildən artıq sürür və Xosrov Sasanilərin hüdudlarına hücumlar edir. Rəvayətə görə onun məqsədi İran bölgəsində mərkəzi part Arsaki xanədanının hakimiyyətini bərpa etmək imiş. Amma İran və Bəlx coğrafiyasında yaşayan part əyanları onun çağırışlarını cavabsız qoyur və sasanilərə qarşı müharibələrdə iştirak etmirlər. Sasanı şahı Ərdəşir Babəkan isə Xosrova qarşı sui-qəsd planı hazırlayır. Bu sui-qəsd icra etmək üçün isə part Arsaki soyundan gələn Anak adlı bir əyan razılıq verir (qeyd edək ki, indiki dövrdə qədər Türkmənistanda Anak adı mövcuddur). Bunun üçün Anak bütün qohum-əqrəbası, tayfasıyla birgə Armeniya hüdudlarına tərəf üz tutur və onları da sanki Sasani süvariləri təqib edirlər. Yəni Anak, onun tayfası və Sasani süvariləri bir qaçışı, qovalamanı imitasiya edirlər. Nəticədə, Anak öz məyyəti ilə Xosrovun krallığına sanki pənah gətirir və Xosrov onları pers zülmündən pənah gətirən part qaçqınları kimi qəbul edir.

Aqatangelə ithaf olunan kitaba görə bir neçə il Xosrovun krallığında qaldıqdan sonra isə Anak öz qardaşı ilə sui-qəsd planı həyata keçirir və Xosrovu qətlə yetirərək qaçırırlar. Xosrov ölüm anında Anakın bütün nəslini məhv etməyi tapşırır. Xosrovun adamları Anakı və onların nəslinin hamısını qılıncdan keçirir. Təkcə Anakın əkiz oğlanlarını qurtarmaq olur. Bu əkiz oğlanlardan birini Şərqə qaçırır və Ağ Hun türk Eftalitlər xaqanı Cuvanşirin sarayına gətirirlər. Xaqan Cuvanşirin xanımı isə Anakın bibisi imiş. Anakın bu oğlu bəzi məlumatlara görə, Ağ Hun sarayında tərbiyə alır və daha sonra Türküstan ölkələrinin birində hakimiyyətə keçir. Anakın digər əkiz oğlunu qaçıranlar isə Bizansa tərəf üz tuturlar. Bu oğlan Bizansın Kesariya (Qeysəriyyə-Kayseri) şəhərində xristian ailəsində tərbiyə görür və vəftiz olunduqda isə Qriqo-

ri adını alır. Əsl adı isə mənbələrdə Anak Şat Suren kimi keçir. Bu Anak Şat daha sonra Armeniyanı vəftiz edəcəkdir.

Aqatangelə görə Xosrovun qətlini eşidən pers kralı ordu toplayıb Armeniyaya, yəni Kiçik Arsaklı dövləti hüduqlarına hücumu keçir, ölkəni ələ alır və Xosrovun da bütün nəslini qılıncdan keçirdir. Yalnız Xosrovun kiçik oğlu Tiridatı qaçıraraq Konstantinopola aparırlar. Orada o, Roma-Bizans əyanları arasında böyüyür, Lisiniy adlı romalı sərkərdənin yanında tərbiyə alaraq, həddi-bülüğa çatır. Daha sonra da müharibələrdə iştirak edir, şücaət göstərərək ad qazanır. Kesariyada yaşayan Qriqori də onun şanını eşidir və Konstantinopola gələrək onun xidmətinə keçir. Hələ Konstantinopolda olanda Tiridat onun xristianlığı qəbul etdiyini eşidir və bu səbəbdən onu bir neçə dəfə məzəmmət edir.

Bütün bu hadisələr Aqatangelə aid edilən əsərdə keçir. Onu da deyək ki, bir çox hallarda hadisələr xronoloji olaraq tarixi gedişata uyğun gəlmir və nəql olunma da əsasən nağıl və əfsanələr şəklində sürür. Yəni, kitabın əvvəlindən bəlli olur ki, bu əsərin müəllifi heç də Tiridatın katibi romalı Agatangel ola bilməz. Daha sonrakı nəqldə bunu daha bariz görəcəyik.

Bir müddət sonra Bizans İmperatoru Tiridata ordu verərək onu Armeniyaya kral təyin edir. Tiridat da bu ordunun köməyi ilə pers hakimiyyətinə son qoyur, əcdadların taxtını geri alır və hökm sürməyə başlayır. Bu mərhələdə Tiridatla Qriqori arasında dini zəmində ixtilaf-lar yaranır. Tiridat onu dinindən döndərməyə çalışsa da, buna nail olmur. Bir neçə müddət Qriqorini əzab və işgəncələrə məruz qoyur, lakin istəyinə nail olmayacağını anladıqdan sonra onu Artaşat (Artaksata) şəhərində bir dərin quyu olan zindana atır. Bu quyunun adı da Xor Virap kimi keçir. Qriqori bu quyuda Agatangelə aid edilən kitabın bir yerində keçən bilgiyə görə 13, digər yerində keçənə görə isə 15 il qalır. Bu da həmən kitabın içində bir-birinə tərs düşən məlumatlardan biridir.

Kitabın nəqlinə görə, həmin ərəfədə romalı imperator Diokletian evlənməyə qərar verir və özünə gözəl bir zövcə axtarır. Bütün bölgələrə carçıları göndərir. Carçılardan bəziləri Roma ətrafındakı dağlarda yerləşən xristian rahibələrin monastırına rast gəlir və bu monastırdakı bakirə rahibələrin birinin füsunkar gözəlliyinə valeh olurlar. Bu füsunkar

kar gözəlliyə sahib olan rahibə yuxarıda adı çəkilən Ripsimedir. Ağbir-çəkləri isə kamallı Qayanedir. İmperatorun adamları Ripsimenin portretini taxta lövhəyə həkk edir və Diokletiana göstərirlər. Diokletian da ona həmən aşiq olur, onunla evlənməyə qərar verir və Ripsimenin da-lyca adamlarını göndərir. Lakin bakirə Ripsime həyatını İsa Məsihə həsr etdiyini bəyan edir və imperatorla evlənməkdən boyun qaçırır ki, bu da yarı savadlı keşişlərin nəzərində üstün xristian fəzilətinə dəlalət edir. Bundan sonra yetmiş sayə yaxın rahibə xanımlar Roma imperiyasını tərək etməyə məcbur olur, qaçaraq Armeniya ölkəsinə gəlir və Valarşabad şəhərinin kənarında məskunlaşırlar.

Hadisələrin bu axışdakı nəqli bir daha sübut edir ki, bu əsərin müəllifi kral Tiridatın romalı katibi ola bilməz. Göründüyü kimi, bu əhvalatlar artıq nağıl və əfsanə janrında nəql olunur, bu nağıllara xristian dini təsəvvürləri baxımından dəyər verilir. Rahibə xanımların məmləkətindən qaçdıqlarını eşidən imperator Diokletian yenə bütün ətraf ölkə padşahlarına məktub göndərərək Ripsimeni xəbər alır və onu tapdıqdan sonra Romaya göndərmələrini buyurur. Belə məktubun biri də Tiridata çatdırılır. Tiridat məktubu oxuduqdan sonra axtarışlara əmr verir və Qayane, Ripsimeylə birgə digər bakirə rahibələrin yeri təsbit olunur və onları Tiridatın hüzuruna gətirirlər. Tiridat da füsunkar gözəlliyə sahib Ripsimeni gördükdən sonra ona aşiq olur və evlənməyi təklif edir. Təbii ki, həyatını İsa Məsihə adamış Ripsime Tiridatla da evlənməkdən boyun qaçırır. Hadisələr yenə nağıl və əfsanələr janrında nəql olunmaqla davam edir. Tiridat Ripsimeni bir otaqda həbs edir, onu evlənməyə razı salmağa çalışır və bir neçə gün ona hətta cinsi təcavüz etmək istəyir. Lakin iri cüssəli pəhləvan Tiridat hər gün cılız bədənli Ripsimeylə güləşsə də ona cinsi təcavüz edə bilmir Ripsime bakirəliyini qoruyur. Tiridat da istəyinə nail ola bilmədiyini anladıqdan sonra Qayane, Ripsime və digər bakirə rahibələrin qətlinə fərman verir. Bu rahibələrin təxminən 37-si ağır işgəncələrə məruz qalaraq qətlə yetirilir, lakin İsa Məsihdən üz döndərmirlər.

Bu qətl hadisələrindən sonra Tiridat insan sifətini itirməyə başlayaraq qaban şəklini alır, taxt-tacı buraxaraq qamışlıqda dolaşib ot ilə qidalanır. Saray əhli və əyanlar təlaşa düşür. Ölkə başsız qalır. Bu ərəfədə Tiridatın bacısı Xosroviduxtun röyasında Tanrı ona səsənərək

Qriqorini azad etmələrini buyurur. Çünki yalnız Qriqori onları xilas edə bilər. Sağ olduğuna inanmasalar da əyanlar Xor Virapa gəlir və Qriqorini orada sağ-salamat tapırlar.

Sonra isə Qriqori iki ay Valarşabadda xalqa, əyan-əşrəfə moizə oxuyur, dualar edir və bu duaların nəticəsində qaban şəklindəki Tiridat və ətrafı tövbə edir, İsa Məsihə inam gətirir və nəticədə qurtulurlar. Tiridat da yenidən insan sifətini alır. Qriqori də Valarşabadda Eçmiədzinlə birgə dörd kilsə təsis edir ki, bunun da əhvalatını yuxarıda qeyd etmişdik. Rəsmi erməni-Qriqorian kilsəsi Aqatangelə aid edilən bu əsərə əsaslanaraq, erməni xalqının kilsəsinin ilk olaraq Eçmiədzində təsis olunduğu iddiasındadır. Halbuki, nağıl və əfsənələrlə dolu olan bu əsəri son dönəm orta əsrlərdə yarı-savadlı kilsə xadimləri uydurmuşlar. Təbii ki, kral Tiridatın şəxsi katibinə bu kitabı aid etmək əbəsdir. Məsələn, bu kitabda Hayastan (Ermənistan) termini işlədilir. Halbuki, qrabarca olan əski mətnlərdə bu termin yoxdur. Onun əvəzinə isə Hayk, yəni haylar termini istifadə olunur. Hayastan termini isə son bir neçə yüz ildə yaranmışdır.

Bundan başqa Faust və digər yazarların verdikləri bilgiyə görə Qriqori trəfindən Armeniyanın ilk təsis olunmuş kilsələri Van gölündən qərbdə, Aştışat şəhərində yerləşirdi. Qayane və Ripsimeyə aid olunan kilsələr isə Van gölündən cənubda tarixi Ararat vilayətində olmuşlar. Eçmiədzin isə 1441-ci ildə Cahan şah Qaraqoyunlunun əmri ilə təsis olunmuşdur. Qaraqoyunlu hökmdarlarından sonra da - Səfəvilər, Avşarlar və Qacarlar dönəmində də baş erməni katolikoslarını xalq və kilsə xadimləri deyil, bizim şah və sultanlar təyin edirdilər. Bu barədə erməni qaynaqlarında məlumatlar vardır. Məsələn, özü də katolikos olmuş İrəvanlı Simeonun (XVIII ə.) «Cambr» əsərində maraqlı qeydlər az deyil. Bu əsərin rusca tərcüməsində Eçmiədzinin 1441-ci ildə təsis olunması IV-V əsrlərdə Valarşabaddakı erməni katolikosluğunun bərpası kimi qələmə verilir. Halbuki, məlum olur ki, bu bölgədə IV-V əsrlərdə heç bir erməni katolikosluğu mövcud olmayıb. İrəvanlı Simeonun da verdiyi bilgilərə görə bu barədə nə ermənicə, nə də başqa dillərdə heç bir sənəd yox idi.

Bu dövrə qədər isə erməni-qriqorian kilsəsinin hər zaman bir-biri ilə amansız mübarizə aparən katolikosluqları olmuşlar. Məsələn, Simeonun kitabında yazılıb ki, səlcuq sultanı Alp Arslanın hakimiyyəti zamanı er-

məni-qriqorianlar arasında dörd katolikosluq mövcud imiş. Misir, Ani bir də Kilikiyada Xoni və Maraş. Bunların da aralarında intriqa və rəqabətlər bitirmiş. Cahan şahın 1441-ci ildə yeni erməni katolikosluğu təsis etməkdə məqsədi bu rəqabətə və hərc-mərcliyə son qoymaq idi. Erməni qaynaqları onu və xanımı Bəyim xatunun xristianlara şəfqətli və mehriban münasibət göstərmələri barədə məlumatlar verirlər.

Simeonun verdiyi 1441-ci il tarixini Təbrizli Arakel (Arakel Davrijetsi, XVII ə.) də təsdiqləyir. Onun sovet dövründə ruscaya tərcümə edilmiş «Tarixi rəvayətlər kitabı» 30 bölümündə erməni katolikosları arasındakı hərc-mərclik və bunun nəticəsində də 1441-ci ildə Eçmiədzin katolikosluğunun təsis olunması barədə bəzi məlumatlar verilibdir. Bununla əlaqədar, 56-cı bölümündə Arakel çox dolaşiq cümlə işlədir, ya da tərcüməçilər tam anlamayaraq cümləni dolaşiq şəkildə qeyd etmişlər:

«1441-ci ildə Sis katolikosluğundan Qriqori Lusavorçağanın qolu oğurlanıb Eçmiədzinə gətirildi. Xor Virap monastırının yepiskopu Kirakos xeyir-dualarla Eçmiədzinə katolikos təyin edildi və orada katolikosluq təsis olundu. 1443-cü ildə rəqabət nəticəsində Kirakos kənar olundu və Makulu yepiskop Qriqor Kabala və Türkün yardımıyla katolikos təyin edildi. (В 1441 году из Сиса была украдена десница Лусаворича и привезена в Эчмиадзин, настоятеля Хорвирапа владыку Киракоса благословили католикосом, посадили в Эчмиадзине и основали там католикосат. В 1443 году католикоса владыку Киракоса в результате соперничества сместили и епископ Григор Макуеци сел католикосом [с помощью] кабалы и Турка)»

Türk dedikdə burada hər halda Cahan Şah nəzərdə tutulmuşdur. Amma kabala sözü erməni keşişlərinin sehr, cadu, əfsunla məşğul olmalarına dəlalət edir. Qriqorinin «qolu» dedikdə onun əli ölçüsündə metaldan qəlibə tökülmüş və zinət əşyalarıyla bəzədilmiş hissə nəzərdə tutulur. Orta əsr qriqorian inanışlarına görə bu qol hansı katolikosluqda olarsa, ora bütün ermənilər üzərində dini idarə hüququna malikdir. Arakelin dediyinə görə, Qriqorinin qolu Sis katolikosluğundan oğurlanıb gətirilmişdir.

İrəvanlı Simeonun verdiyi bilgilərdən məlum olur ki, bir neçə saxta «qol» da olmuşdur. Eçmiədzindəki qolu isə (Misirə gedib çıxmış gerçək qolu) Cahan şah gətizdirmiş və 1461-ci ildə katolikos təyin etdiyi

Axtamarlı Zaxariyaya bağışlamışdır. Yəni Cahan şah Qriqorinin qolu sayılan əmanəti Misirdən gətizdirib təsis etdiyi Eçmiədzin katolikosluğuna təqdim etməklə, Eçmiədzinin nüfuzunu digər erməni-qriqorian kilsələrinə nəzərən gücləndirmişdir.

Hiylə yoluyla katolikosluğun Eçmiədzinə verilməsinin və türkün əliylə 1443-cü ildə Makulu Qriqorun katolikos təyin olunması barədə Arakel hər nə qədər şikayət etsə də, Simeona görə bu Qriqor varlı-dövlətli nəsilədən gəldiyinə görə maddi imkanları yüksək idi. Öz dövründə bu Makulu Qriqor Üçkilisə kəndiylə birlikdə yeddi kəndi satın alır, Eçmiədzinə ianə edir və yalnız bundan sonra Üçkilisə adlı məntəqə Eçmiədzinin mülkiyyətinə keçir. Daha sonra katolikoslar 16 kəndi də mülk olaraq öz ərazilərinə qatırlar. Bundan sonra Eçmiədzinin əsl ekspansiyası başlanır. Bir neçə yüz il içində Eçmiədzin hiylə, şantaj, rüşvət, borc boyunduruğuna salma yoluyla bir çox kəndləri, əraziləri, əkin və bağ sahələrini, yaylaqları, otluqları öz mülklərinə qatırlar. Bu barədə Simeonun kitabında məlumatlar vardır. Göründüyü kimi, bu məsələdə Səfəvi şahları və İrəvan xanlarından dəstək də görürlər. Qeyd edim ki, türk-islam hökmdarları Eçmiədzin katolikoslarını xəlifə adlandırırlar və bu məqama da hər zaman hörmətlə yanaşırlar. Hətta Şah Abbasın Eçmiədzinə bəxşişləri, ianələri barədə məlumatları erməni yazarlar da qeyd etmişlər. Yəni bu günkü erməni xadimlərinin təbliğ etdikləri kimi türk dövlətləri hökmdarları erməniləri və kilsələrini heç də sıxışdırmır, hətta əksinə kilsələr arasındakı nifaqı qaldırır, kilsələrdən vergi tutmur və hər imkanda da kilsələrin çiçəklənməsinə xidmət göstəriblər.

Eçmiədzin varlandıqca imkanları da çoxalır. Üçkilisədəki taxta tikili kilsələr 1633-cü ildə katolikos Pilippos tərəfindən daşla yenidən inşa edilir. Bu katolikos həm də Aşağı Vedi kəndinin yanında, guya Qriqorinin 13-15 il saxlanıldığı quyunun yerində Xor Virap monastırını tikdirir. Halbuki, bu günkü erməni xadimləri bu monastırın tarixini V-VI əsrlərə endirirlər. Amma yuxarıda göstərdiyimiz kimi Xor-Virap, yəni Qriqorinin quyuda 13-15 il həbs olunması sonradan uydurulmuş əfsanədir.

Yəni Eçmiədzində və ətraf yerlərdəki bu daş kilsələr erməni xadimlərinin dediyi kimi IV-VII əsrlərdə deyil, yalnız Pilipposun xəlifəlik dövründə, 1633-cü ildən sonra daşdan inşa olunmuşdu. Daha sonrakı

katolikoslar da Eçmiədzindəki kilsələri genişləndirmiş, yanlarına yeni tikililər əlavə etmişlər. Məsələn Şokaqat kilsəsi 1691-ci ildə katolikos təyin olunmuş Naxapet tərəfindən tikilmişdir. Yəni, göründüyü kimi, bu kilsənin əsası və təməlinin III-IV əsrlərdə yaşamış Qriqori Partev (Parth) atmamışdır və onlar arasında 1350 illik bir zaman fərqi vardır.

Eçmiədzin varlandığıca təkcə iri mülkədarə çevrilmir, həm də ətrafdakı kilsələri də yenə Səfəvi, Qacar şahlarının yardımıyla öz nüfuz dairəsi altına alır. Bilindiyi kimi, Eçmiədzin təsis olunduğu dövrdən Axtamar, Sis və Alban katolikosluğu ilə ədavətdə olmuşdur. Eçmiədzin təsis olunmadan öncə Naxçıvan, Zəngəzur və Göyçədəki bir çox kilsə və monastırlar Alban Katolikosluğuna tabe idi. Simeonun verdiyi məlumatlara görə xristian-albanların (aqvanlar) çoxunu Əmir Teymur Qəndə köçürmüşdür. Bu xristian-albanlardan boşalan Zəngəzur, Göyçə və Xaçen bölgəsinə isə XV-XVI əsrlərdən başlayaraq yavaş-yavaş etnik hay-ermənilər köçməyə başlamışlar. Bu bölgələrdəki xristian əhaliylə əlaqədar Eçmiədzinlə Qandzasar katolikosluğu arasında yüz illərlə sürən hərəc-mərcək halları olmuşdur. Amma nə yollarsa Eçmiədzin Səfəvilər və sonrakı dövrlərdə üstün gəlməyi bacarmışlar. Məsələn, Simeonun verdiyi bilgilərdə 1557-ci ildə Şah Təhmasibin fərmanına görə Gəncə, Bərdə, Ağstafa, Loru, Zəyəm, Qafan, Naxçıvan, Göyçə, Xoy və Salmast xristianları Eçmiədzinə tabe edilirlər. Lakin Gəncə-Qarabağ xristianları Eçmiədzinə tam tabe olmurlar. Çünki, 1650-ci illərdə Şah Səfi tərəfindən yenidən aqvan kilsələrinin (Qandzasar, Xaçın, Gəncə) Eçmiədzinə tabe olması barədə fərman verilir. Daha sonra II Şah Abbas dövründə Şamaxı, Şirvan, Dərbənd xristianları da Eçmiədzinə tabe etdirilir.

Bilindiyi kimi, orta əsrlərdə Qafqaz, İran coğrafiyasında erməni etnik deyil, yalnız dini mənə daşıyırdı. O dövrdə Səfəvilər dövləti tərkibindəki bütün xristianlara erməni deyilməyə başlandı. Tarixdən məlumdur ki, hələ XV əsrdə Güney Azərbaycandakı xristianların əksəriyyəti süryani idilər. Bundan başqa yunan kilsə nümayəndələri də vardı. Göründüyü kimi, Səfəvilər dövründə pərakəndə şəkildə mövcud olan bu kilsələr də Eçmiədzinə tabe edilmiş və bir müddət sonra bu xristianlar da özlərini erməni adıyla tanıtlamağa başlamışlar.

Simeonun verdiyi bilgilərə görə, Eçmiədzin Osmanlı ərazisindəki

Qriqorian kilsələrini də yavaş-yavaş tabeliyinə almağı bacarmışdır. Bu mövzuyla bağlı Osmanlı sultanlarının da fərmanları mövcud olmuşdur. Sis katolikosluğu Eçmiədzinlə rəqabətdə geri çəkilməmiş, Axtamar katolikosluğu isə təməməən ləğv olunmuşdur. Artıq XVIII ə. İzmir, İstanbul və digər bölgələrdəki erməni-qriqorian kilsələri Eçmiədzinin tabeliyinə keçir. Onu da qeyd edim ki, XVIII əsrdə yaşamış etnik qıpcaq erməni-si olan Lvovlu Simeon Lexatsinin verdiyi məlumatlara görə Van, Muş bölgəsində yaşayan ermənilərin çoxu etnik kürd, Ərzurum, Qars bölgəsindəki ermənilər isə etnik türk idilər.

Bilindiği kimi, orta əsrlərdə Krım və Ukrayna ərazisində çoxsaylı türkdilli qriqorian icması olmuşdur. Tarixşünaslıqda onlara qıpcaq-ermənilər adını vermişlər. Bu türk erməniləri hay-ermənicə bilmir və dualarının çoxunu da türkcə icra edirdilər. Hay-erməni dili onlar üçün yalnız ayin dilini oynayırdı və aralarında sadəcə bəzi yepiskoplar hay-erməni dilinə vəqif idilər. Simeonun verdiyi bilgilərə görə, Rusiya, Krım, Ukrayna və Şimali Qafqazdakı bu Qriqorian xristianlar hələ 1750-ci illərəcən Qandzasar katolikosluğuna tabe idilər. O dövrdə Eçmiədzində katolikos olan İrəvanlı Simeon II Yekaterinaya məktub yazaraq bu xristianların tabeliyini Qandzasardan alıb Eçmiədzinə verilməsini xaiş etmişdir. O da 1768-ci ildəki fərmanı ilə onların hamısının Eçmiədzinə tabe olunması barədə əmr imzalanmışdır. Təbii ki, bütün bunların arxasında uzun sürən intriqalar, siyasi oyunlar dururdu. XVIII əsrdə II Yekaterina tərəfindən Krım xanlığı işğal olunduqdan sonra bu türk-ermənilər Osmanlı hüdudlarından uzaqlaşdırılmaq məqsədi ilə Don, Həştərxan və Şimali Qafqazlara sürgün olunurlar.

Nəticə etibarilə Rusiya tərəfindən Qafqazdakı Azərbaycan xanlıqları işğal olunduqdan sonra Qandzasar katolikosluğu Rusiya Senatı tərəfindən 1836-cı ildə ləğv olunur, arxivləri məhv edilir və icması da bütünlüklə Eçmiədzinə tabe etdirilir. Elə həmin ildə Tatev monastırı da rusların əmri ilə Eçmiədzinə tabe etdirilir. Bu dövrə qədər Tatev monastırı Eçmiədzini dini mərkəz kimi tanınırdı.

Yuxarıda deyilənləri qısa olaraq yekunlaşdırım. Göründüyü kimi 1441-ci ildə Qaraqoyunlu sultanı və Azərbaycan hökmdarı Cahan Şah Həqiqinin əmrindən sonra təsis olunmuş Eçmiədzin katolikosluğu ilk mərhələdə bir çox yollarla özünə bir çox kənd, qəsəbə və əraziləri mülk

edir. Sonra Səfəvi şahları, İrəvan xanları, Osmanlı sultanları və rus çarlarının fərmanları nəticəsində nüfuzunu çoxlu xristian icmalarına yeridir. Eçmiədzinin ekspansiyası nəticəsində etnik baxımdan kökü türk, kürd, süryani, udin, tat, qaraçı-boşa, yəhudi xristianlar erməniləşmə siyasətinə məruz qalırlar. Bu gün belə az sayda olsa da, ana dilləri kürd, türk, tat olan bəzi ermənilər tarixin şahadəti kimi mövcuddurlar. Günümüzdəki özünü hay adlandıran ermənilər görüldüyü kimi, Eçmiədzin kilsəsinin ətrafında toplanmış və dilini dəyişmiş çeşidli etnik ünsürlərin törəmələridirlər. Hər nə qədər erməni xadimləri Eçmiədzini Qriqori ilə bağlamağa, hər nə qədər onlar Qriqori və Tiridatı haylaşdırmağa çalışsalar da tarixi faktlar bu saxtakarlığın mahiyyətini açır. Əslində, IV əsrin əvvəllərində xristianlığı qəbul edən dövlət Ermənistan deyil, Kiçik Arsaklı dövləti olan Armeniyadır. Qriqori və Tiridat hay-erməni deyil, türk olan partların idarə etdiyi dövlətin başında idilər. O zamankı Armeniyada türklər də daxil çeşidli etnik ünsürlər yaşayırdı. Bu səbəbdən də hələ VI-VII əsrdə yaşamış Bizans-Roma səlnaməçisi Kesariyalı Prokopi özünün «Perslərlə savaqlar» əsərində «Armeniya xalqları» ifadəsini işlədir. Eçmiədzin isə 1441-ci ildə Qaraqoyunlu sultanı və Azərbaycan hökmdarı Cahan Şah Həqiqinin əmrindən sonra təsis olunmuş, daha sonra isə tarixi saxtalaşdırılmışdır. Bu saxtakarlıq prosesində Aqatangelə aid edilən bir əsər uydurulmuş və Eçmiədzinin təsisi Qriqori və Tiridatın dövrünə bağlanmışdır. Təbii ki, əsas məqsəddən biri də həmin əraziləri erməniləşdirərək mənimsəmək olmuşdur. Tarixi saxtakarlıq bu işə xidmət etmişdir. Yuxarıda da qeyd etdiyim kimi bu saxtakarlıqlara İsa Məsihi və Tanrını da alət etmişlər.

Ильяс БАБАЕВ,
*член-корреспондент НАНА, заведующий отделом Института
археологии и этнографии НАНА,
доктор исторических наук, профессор*

КАВКАЗСКАЯ АЛБАНИЯ: ВОЗНИКНОВЕНИЕ ГОСУДАРСТВА, ЕГО ТЕРРИТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ

Кавказская Албания была одним из древних государственных образований Азербайджана. Возникновение этого государства было результатом многовекового спонтанного социально-экономического развития страны. Но на этот процесс оказывали влияние и внешние факторы.

На основе письменных источников и, особенно, многочисленных археологических данных, убедительно доказано, что Кавказская Албания возникла в конце IV в. до н.э. и охватила большую часть территории современной Азербайджанской Республики, Южный Дагестан и Алазанскую долину нынешней Восточной Грузии.

В канун возникновения этого государства в VII–V вв. до н.э. в этом регионе происходили большие социально-политические события. В VII в. до н.э. сюда совершили поход скифы, которые столкнулись с мидийцами, одержали победу над ними и более полвека господствовали в этом регионе. В начале VI в. до н.э. царь Мидии Киаксар, изгнав скифов, восстановил могущество своего царства. Эти сведения греческого историка В в до н.э. свидетельствует, что большая часть юго-восточного Кавказа входила в состав Мидии, хотя традиционно считалось, что северная граница Мидии проходила по реке Араз.

После падения Мидии в 550 г. до н.э. Южный Кавказ входил в состав Ахеменидской империи, что подтверждается многочисленными находками, особенно, остатками больших дворцовых зданий, выявленных при археологических раскопках.

Видимо, во время Ахеменидов завершилась консолидация албанских племен под одним названием, о чем свидетельствует участие от-

ряда албанских воинов в битве при Гавгамеле, происходившей в 331 г. до н.э., решившей судьбу Ахеменидской империи. До этих событий на юго-восточном Кавказе упоминались каспийские племена, в состав которых входили и албаны.

После падения Ахеменидской империи в результате похода Александра Македонского возникло самостоятельное Албанское государство.

Столицей этого государства до середины V в. до н. э. была Габала, Албания имела много городов. Автор II в.н.э. Клавдий Птоломей упоминал 29 городов и других крупных населенных пунктов Албании.

Раскопки в Габале, Шамахе, Мингячевире на некоторых городищах в Южном Дагестане показывают, что в Албании была высокоразвитая для того времени городская культура. При раскопках на городищах и могильниках Албании выявлены многочисленные находки: остатки общественных, жилых и производственных сооружений, различные находки, связанные с бытом населения, местные и привозные изделия, монеты как в виде больших кладов, так и единичных экземплярах, печати и т.д.

Эти находки подтверждают, что население Албании поддерживало тесные контакты со многими странами того времени, в торговле широко употребляло монеты, здесь не позднее начала III в. до н.э. чеканили серебряные монеты по образцам монет Александра Македонского.

Еще в IV–III вв. до н.э. Албания включилась в мировую торговлю того времени, через территорию Албании в разные направления проходили транзитные торговые пути.

Археологические раскопки позволяют освещать все стороны жизни местного населения, уточнить дошедшие до нас отрывочные сведения письменных источников. Раскопки продолжаются и ежегодно выявляются все новые ценные находки, позволяющие более достоверно освещать древнюю историю Азербайджана и сопредельных стран.

Mustafa ŞABANOV,
*YUNESKO üzrə Azərbaycan Respublikasının
Milli Komissiyasının atasəsi*

MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASINDA YUNESKO TƏCRÜBƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN

YUNESKO BMT-nin ixtisaslaşmış təşkilatı olaraq təhsil, elm və mədəniyyət məsələləri sahəsindəki əməkdaşlığın ən böyük hökumətlərə-rarası forumu kimi yarandığı 1945-ci ildən günümüzədək əhatə etdiyi sahələr üzrə, o cümlədən mədəni irsin mühafizəsi sahəsində qəbul edilmiş beynəlxalq Konvensiya və digər hüquqi sənədlər əsasında müxtəlif proqram və layihələr icra etməkdədir. YUNESKO bəşəriyyət üçün böyük əhəmiyyət daşıyan mədəni və təbii irsi müəyyən edir, həmçinin mühafizəsini təşkil və təşviq edir. Bu məqsədlə I Dünya Müharibəsindən sonra ortaya atılan ümumdünya mədəni irsinin qorunmasına istiqamətlənmiş hərəkət yaratmaq fikri genişləndirilərək və inkişaf etdirilərək 16 noyabr 1972-ci il tarixində YUNESKO-nun Baş Konfransı çərçivəsində Ümumdünya Mədəni və Təbii İrsinin Qorunması haqqında Konvensiyanın (16 November 1972 Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage) qəbul edilməsinə gətirib çıxarmışdır. 1972-ci ildə YUNESKO-nun Baş Konfransı çərçivəsində, həmçinin, Mədəni və Təbii İrsin Milli Səviyyədə Qorunmasına dair Təvsiyə Qərarı qəbul edilmişdir. 190 ölkə, o cümlədən 16 dekabr 1993-cü ildən Azərbaycan Respublikası Konvensiyaya qoşulmuşdur (<http://whc.unesco.org/en/statesparties/>).

1972-ci il Konvensiyasının ən başlıca xüsusiyyəti mədəni və təbii irs nümunələrinin qorunmasına dair hədəf və qavramları tək bir çərçivə daxilinə salmış olmasıdır. Konvensiyadan irəli gələn məsələlərin icrası ilə bağlı təşkilat daxilində Ümumdünya İrs Komitəsi (World Heritage Committee) yaradılmışdır. Komitənin başlıca vəzifələri Konvensiya ilə bağlı ümumi nəzarəti həyata keçirmək, Ümumdünya İrs Fondu ilə bağ-

lı məsələləri icra etmək, üzv dövlətlər tərəfindən təqdim edilən maddi-mədəni irslə bağlı nominasiyaları özünün sessiyalarında müzakirə edərək Ümumdünya İrs Siyahısına (World Heritage List) qəbul etmək, habelə onların statusunda müvafiq dəyişiklikləri aparmaqdan ibarətdir.

YUNESKO-nun Ümumdünya İrs Siyahısında 160 dövlətə məxsus ümumilikdə 981, o cümlədən 759 maddi-mədəni, 193 təbii və 29 qarışıq tipli irs nümunəsi yer alır (<http://whc.unesco.org/en/list>). Hər hansı irs nümunəsinin adı çəkilən siyahıya daxil edilməsi müəyyən norma və prosedurlar çərçivəsində həyata keçirilir. Dövlətlər, Ümumdünya Mədəni və Təbii İrsinin Qorunması haqqında 1972-ci il Konvensiyasına qoşulduqdan sonra adı çəkilən siyahıya daxil edilməsi nəzərdə tutulan irs nümunəsinin inventarlaşdırılmasını həyata keçirməli və Dəyişkən Siyahıya (Tentative List) daxil edilməsi üçün Komitəyə təqdim etməlidirlər. Sonrakı illərdə yenilənən və zənginləşdirilən məlumatlar əsasında nominasiya faylı hazırlanmalı və qiymətləndirmədən keçməlidir. Əgər qiymətləndirmə prosesi uğurla nəticələnərsə, o zaman nominasiya faylı haqqında yekun qərar verilməsi üçün ildə bir dəfə toplanan Ümumdünya İrs Komitəsinə təqdim olunmalıdır. Bundan başqa, irs nümunəsi YUNESKO-nun nəzərdə tutduğu 10 kriteriyadan da ən azı birinə cavab verməlidir. Buraya irs nümunəsinin, bəşəriyyətin yaradıcılıq dühasının tərkib hissəsi olması; memarlıq və şəhərsalmanın inkişafında önəmli dəyişikliklər etməsi; özündə hər hansı bir sivilizasiyanın adət-ənənələrini tərənnüm etdirməsi və digər keyfiyyətlər daxildir (Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, UNESCO World Heritage Centre, Sayı: 13/01, Paris, İyul 2013, səh. 20-21).

YUNESKO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına Azərbaycanın iki maddi-mədəni irs nümunəsi - Qobustan Daş Sənəti Mədəni Landşaftı; İçərişəhər, Qız Qalası və Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi daxildir.

2000-ci ildə YUNESKO-nun adı çəkilən siyahısına daxil edilən İçərişəhər, Qız Qalası və Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi 22 hektarlıq bir ərazini əhatə edərək 3-ü dünya, 28-i ölkə əhəmiyyətli olmaqla ümumən yüzlərcə tarixi abidədən ibarətdir. Bakıda baş vermiş zəlzələnin vurduğu ziyan, həmçinin Kompleks ərazisindəki söküntülər səbəbilə 2003-cü ildə İçərişəhər YUNESKO-nun Təhlükədə olan Ümumdünya

İrs Siyahısına daxil edilmişdir. Həmin il Prezident Heydər Əliyev tərəfindən «Bakı şəhərində «İçərişəhər» Tarixi-Memarlıq Qoruğunun mühafizəsi və bərpası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında», həmçinin 10 fevral 2005-ci il tarixində Prezident İlham Əliyev tərəfindən «Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında «İçərişəhər» Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsinin yaradılması haqqında» Sərəncam imzalanmışdır. Həmçinin həyata keçirilən digər təxirəsalınmaz tədbirlər, o cümlədən 2008-ci ildə Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti, YUNESKO və İSESKO-nun Xoşməramlı Səfiri Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə Qoruq ərazisindəki binaların fasadlarına daş üzlüklərin çəkilməsi, dam örtüyü və eyvanların dəyişdirilməsi, kommunikasiya xətlərinin təzələnməsi, Qız Qalasına milli ornamentli işıqlandırma sisteminin quraşdırılması və digər konservasiya-abadlıq işlərinin həyata keçirilməsi YUNESKO-nun Ümumdünya İrs Komitəsi tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və 2009-cu ildə Komitənin İspaniyanın Sevilya şəhərində keçirilən 33-cü Sessiyasında bu irs nümunəsi YUNESKO-nun Təhlükədə olan Ümumdünya İrs Siyahısından çıxarılmış və abidənin əvvəlki statusu bərpa edilmişdir (Pərvin Arzuqızı, «İçərişəhər Azərbaycan xalqına qaytarıldı...», modern.az, 02.01.2013, veb sahifə: <http://modern.az/articles/32929/1/>).

Qədim tarixə malik, yüzlərcə qayaüstü təsvir və mədəni abidəni özündə cəmləşdirən Qobustan Daş Sənəti Mədəni Landşaftı 2007-ci ildə bu siyahıya daxil edilmişdir.

Hər iki abidəyə 2013-cü ilin dekabr ayında YUNESKO-nun Silahlı Münaqişələr Zamanı Mədəni Mülkiyyətin Qorunması üzrə Komitəsinin 8-ci Sessiyasında «Gücləndirilmiş mühafizə» statusu verilmişdir (Hülya Məmmədli, «Azərbaycanın UNESCO ilə əməkdaşlığının yeni uğurlu nəticələri», Yeni Azərbaycan Qəzeti, 25 dekabr 2013, səh. 8).

Adları qeyd olunan abidələrdən başqa, YUNESKO-nun Dəyişkən Siyahısında daha 10 maddi və təbii abidəmiz də yer almaqdadır. Onlar arasında Suraxanıda yerləşən Atəşgah, Möminə Xatun Türbəsi, Şəki Xanlarının Sarayı, Qarabağda yerləşən Şuşa Tarix və Memarlıq Qoruğu və digər abidələrin adlarını qeyd etmək olar. Azərbaycan ərazisində yerləşən Qədim Alban məbədlərinin də gələcəkdə bu siyahılara daxil edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Səbinə HACIYEVA,
*Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
Memarlıq konstruksiyaları və abidələrinin mühafizəsi kafedrası,
memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

AZƏRBAYCANIN - QAFQAZ ALBANIYASININ DİNİ MEMARLIĞINDA XRİSTİAN VƏ İSLAM MOTİVLƏRİNİN SİMBİOZU

Ənənəvi olaraq islam dövləti kimi tanınan Azərbaycanın tarixinin ən mühüm mərhələlərindən biri Araz çayından şimala - Dərbəndə kimi böyük ərazilərdə 1000 ildən artıq bir zaman ərzində Qafqaz Albaniyası dövlətinin (e.ə. IV ə. - VIII ə.) sabit şəkildə mövcud olduğu tarixi dövrdür. Çoxsaylı sərhəd dəyişikliklərinə baxmayaraq, Azərbaycan tarixi Qafqaz Albaniyasının ərazisinin təxminən 4/5 hissəsini əhatə edir və bu səbəbdən onun mədəniyyətinin varisidir. Artıq I əsrdə xristianlıq Qafqaz Albaniyasının ərazisinə sirayət etdi, lakin IV əsrin əvvəllərində alban çarı Urnayr xristianlığı öz ölkəsinin rəsmi dini elan etdi və Qafqaz Albaniyasında fəal şəkildə dini tikililərin inşasına başlanğıc qoyuldu.

Yazılı mənbələrdə adətən Qafqaz Albaniyasını sağ və sol sahilyanı hissələrə ayırırlar. Dağlıq Qarabağın ərazisində yerləşən tarixi sağ sahilyanı Qafqaz Albaniyası hal-hazırda ermənilər tərəfindən işğal edilmiş 20% Azərbaycan torpaqlarının tərkibindədir. Bu ərazi Qafqaz Albaniyasının - Azərbaycanın memarlıq abidələrilə zəngindir. Onların siması, nisbətləri, planlaşma xüsusiyyətləri həmin abidələrin təkrarsız özəlliklərini qeyd etməyə və qonşu dövlətlərin eyni tipli abidələrindən fərqləndirməyə imkan verir.

Sol sahilyanı Qafqaz Albaniyası (hal-hazırda Azərbaycanın Şimal və şimali-qərb bölgələri) antik dövrdə ölkənin iqtisadi və siyasi həyatında mühüm rola malik olmuşdur. Moisey Kalankatukluya görə, Qəbələ (müasir Qəbələ və ehtimal ki, Oğuz rayonları) və Şaki (Azərbaycanın hal-hazırkı Şəki-Zaqatala bölgəsinin ərazisi) bölgələri Qafqaz Albani-

yasının ərazicə ən böyük və siyasi baxımdan ən mühüm bölgələri idi. Burada 451-ci ilə qədər Qafqaz Albaniyasının paytaxtı olmuş Qəbələ şəhəri və böyük müqəddəs bölgə yerləşirdi. Qafqaz Albaniyasında xristianlığın yayılması ilə məşğul olmuş Müqəddəs Yelisey məhz Qəbələdə dini fəaliyyət göstərmişdir.

Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan memarlıq tarixçilərinin çoxillik planlı tədqiqatlarına baxmayaraq, hələ də xristian memarlıq abidələrinin hərtərəfli araşdırılmasına kəskin ehtiyac vardır. Uzun müddət ərzində Azərbaycan sırf islam ölkəsi kimi qəbul edilirdi. Həqiqətən də ölkənin müxtəlif bölgələrində islam memarlığına aid çoxsaylı gözəl abidələr günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Lakin İslam dini burada yalnız VI-II-IX əsrlərdə kök salmağa başlamışdır, ondan əvvəl və İslam dini ilə eyni vaxtda ölkənin müxtəlif bölgələrində ardıcıl olaraq mitraizm, zərdüştlük və xristianlıq dinləri bir-birini əvəz etmiş və özlərindən sonra dini tikililərin gözəl nümunələrini mühafizə edərək qarşılıqlı sıx əlaqədə inkişaf etmişdir. Məhz bu dövrlərdə sonralar yaranmağa başlamış İslam memarlığına təsir göstərmiş Azərbaycan memarlığının əsas prinsiplərinin və üsullarının formalaşması baş vermişdir.

Məqalədə Azərbaycanda dini tikililərin quruluşunun planlaşma xüsusiyyətləri və kompozisiya üsulları, Azərbaycanın dini tikililərinin konstruktiv və dekorativ xüsusiyyətlərində öz əksini tapmış Xristian və İslam motivlərinin qarşılıqlı əlaqəsi tədqiq edilir.

Татьяна КРУПА,
заведующая реставрационной мастерской Музея археологии и этнографии Слободской Украины Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина, член Global Heritage Network Community, учредитель и издатель интернет-журнала «MUSEUM»

**РОЛЬ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ
И ПРОБЛЕМА СОХРАНЕНИЯ ИСТОРИКО-
АРХИТЕКТУРНОГО НАСЛЕДИЯ
(НА ПРИМЕРЕ УКРАИНЫ)**

«Знание – лучшее украшение человека. Оно отличает его от прочих тварей... Знание – это нечто столь сильное, что благодаря ему, слабое существо человека делается повелителем и султаном света, при незначительной воле приневольивает природу, отделяет друг от друга части света, соединяет друг с другом моря, в пустыни приводит воду, на водах создает сушу. Благодаря знанию человек из всего извлекает себе пользу и удовольствие, заставляя служить себе все силы природы. Образует государства, в пределах коих не заходит солнце, строит города, где ночью также светло как днем!..»

Гаспринский И. Знание // Терджиман. 1983, №2

К сожалению, сегодня на постсоветском пространстве в период политико-экономической неразберихи очень актуальным является вопрос защиты и сохранения мирового культурного наследия.

Историко-культурное наследие Украины находится под серьезной угрозой: СМИ с завидной регулярностью сообщают о проблемах ведущих заповедников и музеев страны; говорят о привычных грабежах коллекций скромных рядовых музеев. На фоне всего этого особенно удручающей выглядит ситуация в аннексированном РФ Крыму, на территории которого расположены не только ведущие музеи и заповедники Украины, но и уникальнейшие объекты историко-культурно-

го наследия мирового значения. Особое место среди них занимают археологические памятники, обеспечение сохранности которых требует не только высокого профессионализма или серьезнейших капиталовложений, но и активной гражданской позиции социума.

Наличие уникального археологического (как и любого другого историко-культурного объекта или природного комплекса) на территории конкретного сообщества с точки зрения музейно-туристического менеджмента – залог привлечения в регион потенциальных инвестиций. Особенно сегодня, когда в Украине ширится движение за создание региональных брендов – с одной стороны, а с другой – когда мы имеем проблему политической нестабильности в ряде регионов и прямую аннексию. Номинация Национального заповедника «Херсонес Таврический» в списки ЮНЕСКО и подготовка номинации Бахчисарайского историко-культурного заповедника способна не только повысить статус наших уникальных памятников, но и привлечь в регион (страну) новый поток туристов (инвестиций). Однако сегодня мировое сообщество отрицательно высказалось о проблеме сохранности Херсонеса и о возможных рисках, существующих для объектов мирового культурного наследия Крыма.

Считаем, что общественные организации должны требовать включения себя в Наблюдательные и прочие советы при заповедниках или музеях. Безусловно, общественные активисты не могут судить об узко специальных направлениях работы музеев или заповедника, но проводить общественные слушания о судьбе памятников, напоминать администрациям о необходимости выполнения законодательства Украины в отношении сохранения археологического, историко-культурного наследия – Ваше полное право.

Общественные организации могут проводить независимые экспертизы как любых методик сохранения наследия, так и расходования бюджетных и спонсорских денег.

Только сообща сегодня можно сохранить то, что принадлежит не нам, не отдельным персоналиям от науки или культуры и даже не государствам, – но будущему, всему человечеству.

Şəfayət FƏRƏCOV,
*BDU-nun Tarix fakültəsi, Dünya azərbaycanlıları:
tarixi-demoqrafiya ETL, böyük elmi işçi*

ALBANIYA DÖVLƏTİ QƏDİM MƏNBƏLƏRDƏ

Tədqiq etdiyimiz mövzu Azərbaycan tarixinin ən aktual mövzularından biridir. Bu mövzuya məhz azərbaycançılıq prizmasından baxmaq lazımdır. Ən birinci onu qeyd etmək lazımdır ki, Albaniya tarixinə aid bütün mənbələrdə Albaniya dövləti Qafqaz Albanıyası kimi qeyd edilir. Məncə bu ifadə düzgün deyil. Hesab edirəm ki, belə yanaşma rus və xarici alim və tədqiqatçıların subyektiv fikridir ki, onların Albaniyanın dövlət kimi yüksək inkişafına qısqançlıqla yanaşmasından irəli gəlir. Qədim və orta əsrlərdə dünyada ikinci bir Albaniya dövləti mövcud deyildir ki, həmin dövlətləri coğrafi məkana görə bir-birindən ayırsınlar. Albaniya dövləti ilə qonşu olan dövlətlərin, məsələn, İberianın adı Qafqaz İberiyası kimi yazılmır və s.

Albaniyada dövlətə aid bütün atributlar mövcud idi. 1. Dövlətin adı. 2. Ərazisi. 3. Paytaxtı. 4. Onu idarə edən hökmdarı. 5. Dini qurumları. 6. Ordusu. 7. Dili. 8. Əlifbası. Dövlətin ərazisini sübut edən tarixi xəritələr bu günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Bu xəritələrdə dövlətin ərazisi ilə yanaşı onunla həmsərhəd olan dövlətlərin - İberianın, Fars İmperiyasının, Vaspurukanın ərazisində göstərilir.

Albaniya dövləti dünyanın ən qədim və inkişaf etmiş dövlətlərindən biri olmuşdur və onun ən azı on-on beş min il tarixi var. Bəşəriyyət tarixində, ilk insan məskənlərindən biri də Alban dövlətinin ərazisi olmuşdur. Albaniya dövləti ərazisinin münbit şəraiti, bərəkətli çölləri, bol sulu çayları, mülayim iqlim şəraiti və digər amillər ilk insanın yaşaması üçün çox əlverişliliyi bunu deməyə imkan verir. Ölkəmiz ərazisində əkinçiliyin, bağçılığın, maldarlığın, sənətkarlığın tarixi on min illərlə ölçülür. Bu da onu sübut edir ki, albanlar oturaq həyat tərzini sürən mədəni xalqdır. Oturaq həyat tərzini keçirən xalqlar üçün ən vacib amillərdən biri də

kəndlərin, şəhərlərin, iri yaşayış məskənlərinin salınmasıdır ki, albanlar bu şəraiti yaratmışlar. Təbii ki, yaratdıqları şəhərlərə, kəndlərə, o cümlədən də yaşadıkları ərazilərdə yerləşən dağlara, dərələrə, çaylara verdikləri adlar da uzaq minilliklərdə yaranmışdır və təmiz alban dilində olmuşdur. Gəmiqaya və Qobustan qayaüstü təsvirləri və başqa abidələrin ulu babalarımızın həyat tərzini əks etdirən canlı şahidlərdir. Albaniya dövlətinin əsas iri çaylarından biri olan Araz çayının adı hələ 2700 il e.ə. yazılmış Urartu kitabələrində, böyük şəhərlərindən olan Təbrizin adı isə e.ə. 714-cü ildə Assur çarı Sarqonun kitabəsində xatırlanır.

Ölkəmiz ərazisində yetişən heyva, nar, və digər meyvələrin Kiçik və Ön Asiyaya ixrac olunması haqda qədim mənbələr xəbər verir.

Albaniya dövlətində sənətkarlıq geniş inkişaf etmişdir. Əsasən dulusçuluq, dəmirçilik, toxuculuq, ipəkçilik geniş yayılmışdır. Ölkə ərazisində dulusçuluğun inkişafı onu göstərir ki, bu dövrlərdə üzümçülük və taxılçılıq geniş inkişaf etmişdir. Gildən düzəldilən iri həcmli küplər üzümdən hazırlanan məhsulların və taxılın saxlanılmasında geniş istifadə olunur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi digər geniş inkişaf edən sahələrdən biri də dəmirçilik olmuşdur. Dəmirçiliyin inkişafı ona dəlalət edir ki, həmin dövlət yüksək mədəniyyətə malikdir və dövrün ən inkişaf etmiş dövlətləri sırasındadır. Belə olmasaydı tarixin atası sayılan Herodot yazır ki, e.ə. 494-cü ildə I Daranın oğlu Xaşyar, atasının məğlub edildiyi ildən dörd il sonra yunanlara qarşı yeni hərbi səfərə hazırlaşır və onun ordusunun tərkibində albanlardan ibarət döyüşçü dəstələri var idi. Alban döyüşçülərinə igidliklərinə görə İran ordusu arasında xüsusi hörmət var idi və bunun əlaməti olaraq onlara sərkərdəlik Daranın oğlu Ərsamenə tapşırılmışdır. Bu hadisədən 155 il sonra, e.ə. 331-ci il oktyabrın 1-də Qavqamel kəndi yaxınlığında Makedoniyalı İsgəndər ilə İran şahənşahı III Dara arasında olan məşhur müharibədə III Daranın şəxsi qvardiyasında Alban döyüşçüləri də var idi. Şahənşahın şəxsi qvardiyasında qulluq edən ordu qüvvələri xüsusi imtiyazlara malik olurlar. (Arrian) Onların döyüş qüdrəti və atları digərlərindən xüsusilə fərqlənirdi. Silahları, dəmirdən olan döyüş geyimləri, dəbilqələri, atlarını düşməndən qorumaq üçün düzəldilən dəmir qoruyucularının hamısı Albaniya ustalarının məhsulu idi.

Yuxarıda dediklərimizdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, e.ə. 494-331-ci illərdə Albaniya ən inkişaf etmiş dövlətlər siyahısına daxil olmuşdur və belə olmasaydı İran imperiyasında xüsusi imtiyazlara malik olan nizami ordu yarada bilməzdi.

Dediklərimizi təsdiq edən qədim yunan tarixçisi Strabon. 2000 il əvvəl yazırdı ki, Midiya dövründə (azı 2500 il bundan qabaq) albanların zirehli süvarisi var idi. Strabon sonra qeyd edir ki, 2050 il bizdən əvvəl Roma işğalçısı Qney Pompey Albaniyaya hücum etdikdə ölkənin çarı Uruz (Strabonda Oroys) onu 60 min piyada və 22 min süvari ordu ilə qarşıladı.

Bu zaman Albaniyanın paytaxtı Qəbələ idi. (Böyük Plini). Qəbələnin Albaniyanın paytaxtı olması faktını Klavdi Ptolemey də təsdiqləyir.

Albaniya dövləti Qafqazda ən inkişaf etmiş dövlət olduğundan, coğrafi ərazisinə görə strateji ərazidə yerləşdiyinə görə bölgədə baş verən iri dövlətlər arasındakı işğalçılıq müharibələri bu dövlətə dağıdıcı zərbələr vurdu. Eramızın VII-IX əsrlərində baş vermiş İran-Bizans, Bizans-Xəzər, Ərəb -Xəzər müharibələri Albaniya dövlətinin müstəqilliyinə ağır zərbələr vurdu.

Albanlar və Albaniya dövləti haqda məlumat verən antik və orta əsr müəllifləri ilə yanaşı, Qafqazda yaşayan albaniyalı, erməni və gürcü müəllifləri də çoxdur. Albaniya tarixini ilk dəfə elə albaniyalı Musa Kalankatlı (Qalatəkəli) yazmış və onu «Alban tarixi» adlandırmışdır. Təxmini araşdırmalar kitabın 1400 il əvvəl yazıldığını sübut edir.

Musa Kalankatlının «Alban tarixindən sonra Albaniya tarixini tədqiq etmək üçün digər qaynaqlar da mövcuddur. V əsrdə yazılmış «Ağuen qanunu», VII əsrdə yaşayıb-yaratmış, öz ana dilində məşhur şeirlərin müəllifi Dəvdəyin Albaniyanın Mehranilər sülaləsindən olan çarı (637-680) Cavanşirin xaincəsinə öldürülməsinə yazdığı «Böyük hökmdar Cavanşirin ölümünə ağısı», Albaniya tarixçisi Mixitor Qoşun (Mixitor Əyrivanlı) «Qanunnamə»si, Albaniya tarixçisi Kirakos Gəncəlinin «Tarix» əsərləridir.

VIII əsrdə ərəblər Albaniyanı işğal etdikdən sonra Albaniya dövləti süqut etdi və dövlətə aid bütün sənədlər, o cümlədən Alban tarixi vəhşicəsinə məhv edildi. Sual olunur, nəyə görə məhz Albaniyaya qarşı ərəblərin qəzəbi daha çox idi? Nəyə görə Alban dövlətinə aid olan sənədlər, dini, tarixi, kitablar - Alban xalqının ədəbiyyatına, folkloruna aid olan bütün ki-

tablar çaya atıldı, odda yandırıldı, məhv edildi? Nəyə görə eyni coğrafi ərazidə yerləşən ermənilər, gürcilər və albanlar arasında yalnız alban xalqına zor gücünə islamı qəbul etdirdilər? Bütün bunların cavabını araşdırdıqda məlum olur ki, bu dövrdə, eramızın VIII əsrinə qədərki dövrdə, bütün Qafqazda ən güclü, yüksək inkişaf etmiş dövlətə, güclü və müasir orduya malik olan dövlət yalnız Albaniya dövləti idi. Tarixdən məlumdur ki, işğalçı dövlətlər hər hansı bir bölgəni işğal etmək istədikdə həmin bölgədə yerləşən və işğalçı dövlətə qarşı təhlükə yaradan, dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlamaq istəyən xalqı sındıraraq özünə tabe etdirmək istəyirdilər. İşğal dövründə ərəblərə təhlükə yarada bilən yalnız Albaniya dövləti idi. Ermənilərlə iberlərin ərəblərə təhlükə yarada bilən nə gücləri var idi nə də dövlətləri. Onlar ərəblər üçün təhlükəsiz milli toplum idilər.

Albaniya dövlətinin sakinləri barədə danışdıqda qeyd etmək lazımdır ki, Albaniya ərazisində ölkənin yerli əhalisindən başqa çoxlu sayda türkdilli tayfalar da mövcud idi. Albaniya ərazisində I-II əsrlərdə türk dilli qəbilələrin olması barədə Strabonun və Böyük Plinin əsərlərində rast gəlinir. Bu qəbilələr «Hun adı altında ölkənin ərazisində yaşayırdılar. Onlar bulğarlar, ağxəzərlər, savirlər (Sabirlər - Sibir sözü sabir tayfasının adı ilə bağlıdır), onoğurlar, barsilər, xəzərlər və b. Bu xalqlar Azərbaycan xalqının mənşəyində iştirak etmişlər. Qeyd etdiyimiz qəbilələr içərisində ən güclü qəbilə sabirlərlə kəngərlilər idi. (Artomonov)

«Alban tarixi», başqa digər mənbənin verdiyi məlumata görə indiki Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan ərazisində, əsas onoğur/hunoğurlarla qonşuluqda həmin dövrdə hun-kəngərlər də yaşayırdılar. Kəngər qəbiləsinin Vətəni olan bu torpaqlarda həmin qəbilənin adı ilə bağlı türk etno-toponimləri yaranmışdır və «Kəngərdağ», «Kəngərli» dağ adı, yer adı, Kəngərli familiyaları bu gün də mövcuddur. Naxçıvanda indiki «Kəngərli», «Kəngərlər» kəndləri var. Müstəqillik dövründə - 19 mart 2004-cü ildə kəngərlilərin tarixi ərazisi olan torpaqların bir hissəsində Kəngərli rayonu yaradılmışdır. V əsr erməni tarixçisi Parpli Lazar yazır ki, Zaqafqaziya orduları birləşərək sasanilərə qarşı birgə üsyan edəndə onlar «Kəngər dağı» ətrafına toplanmışdılar.

Suriya müəllifi I Mar Abanın yazdığına görə, Kəngərlər o qədər qüvvətlənmişdilər ki, 542-ci ildə Xosrov Ənuşirəvanın (531-579) qoşunlarına qarşı vuruşmuş və qalib gəlmişlər.

Qədim qaynaqların verdiyi məlumatlara əsasən VI əsrin ortasından Albaniya arasında türkdilli xalqların sayı o qədər artdı ki, yerli əhalinin onlarla daha da yaxınlaşmasından başqa çıxış yolu qalmamışdı. Onlar arasında təkcə hərbi, siyasi və iqtisadi deyil, həm də etnodil əlaqələri var idi. Buna görə də Alban şahı, Cavanşirin qardaşı oğlu və varisi Varaz-Tridat 682-ci ildə Alban camaatına müraciətində bildirmişdir ki, türk (hun) xəzərlər artıq ölkə əhalisinin bir parçasıdır.

Bu tarixi faktdan belə bir sual əmələ gəlir: erməni tarixçilərinin, istər qədim istərsə də sonrakı dövrlərdə, yazdığına görə eramızın ilk illərindən Vaspurukan (Ermənistan) bölgədə ərazisinə və qüdrətinə görə ən güclü dövlət idi. Əgər onların dediklərinə inansaq, Kəngərlilərin bu qədər inkişaf etdiyi bir dövrdə iki güclü xalqın eyni ərazidə yaşaması və hansının hansına tabe olması məsələsi mücərrəd idi.

Alban yazısının yaranma tarixini müəyyənləşdirmək albanşünaslıqda ən böyük problemlərdən biridir. Erməni tarixçiləri və bəzi alimlər belə düşünürlər ki, alban əlifbasını erməni maarifçisi Mesrop Maştos V əsrin iyirminci illərində tərtib edib. Qeyd edək ki, Mesrop Maştos Qoxtandandır (Ordubad rayonu). Qısa müddət ərzində alban dilinin inceliklərinə yiyələnmək və onun əsasında əlifba düzəltmək ağılasığan deyil. Bəzi tarixçilər bu faktı təsdiqləyir. Erməni tarixçisi N.Akinyan Maştosun alban əlifbasını düzəltməsinə qəti etiraz edərək yazır ki, xaçpərəst alban xalqı üçün heç vaxt əlifba yaratmamışdır. Maştosun albanlar üçün əlifba yaratma faktını tarixçilər onun tələbəsi Koryundan götürmüşlər. Sonralar bu faktın yalan olması sübut edildikdə bu əsərin redaksiyası «Yalançı Koryun» adı ilə məşhurdur.

K.B.Treverin fikrincə, V əsrin başlağında Albanların əlifbası olub ki, Maştos ona düzəlişlər edib. Deyilənləri təsdiq etmək üçün antik müəlliflərin alban hakimlərinin məktubları haqda yazdıqları maraqlıdır: e.ə. I əsrin 65-ci ilində romalıların danışıqlar vaxtı alban şahı Oroys Pompeyə göndərdiyi məktub; b.e. III yüzilliyində albanlar I Şapurun Valerian üzərində qələbəsi haqqında məktubunu qəbul etməyib, «Roma rəhbərlərinə yazdılar» kimi tarixi faktlar, alban əlifbasının daha qədim tarixə malik olduğu aşkarlanır.

Kərim RƏHİMOV,
Bakı Dövlət Universiteti,
kimya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Robert MOBİLİ,
Bakı Dövlət Universiteti, böyük elmi işçi,
Azərbaycan Alban-udi xristian icmasının rəhbəri

**QƏDİM ALBAN ABİDƏLƏRİNDƏ ƏHƏNG
BAĞLAYICILARI TEXNOLOGİYASININ
SPEKTROSKOPİK VƏ ELEKTRON-
MİKROSKOPİK TƏDQIQI**

XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq qədim abidələrin inşaat və hörgü materiallarının hazırlanma texnologiyaları rentgenfaza analizi, FTİR spektroskopiya, elektron mikroskopiya, termiki analiz metodları ilə geniş tədqiq olunur. Azərbaycanın qədim abidələrinin innovativ fiziki-kimyəvi üsullarla tədqiqi mədəni irsin öyrənməsi ilə yanaşı, abidələrin bərpasının və qorunmasının bir sıra texnoloji məsələləri baxımından vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Qax rayonu ərazisindəki Qum kəndindəki Qum məbədindən (VI əsr), İlisu kəndindəki Qədim Qala divarlarından (XVI-XVIII əsrlər) götürülmüş tikinti daşları və hörgü materiallarının nümunələri rentgen faza, rentgen spektral və infra qırmızı spektral tədqiqatlarla öyrənilmişdir. Rentgenfaza analizinin nəticələrinə görə, Qum məbədinin hörgü məhlulları 56 % kvarsdan, 42 % kalsidən, az miqdarda isə digər silikat komponentlərindən ibarətdir. İlisu kəndindəki Qədim Qala divarlarından (XVI-XVIII əsrlər) götürülmüş rentgenfaza analizinin nəticələri onların 62 % kalsidən, 33,1 % kvarsdan, 2,8 % natrium alyumosilikatdan - $\text{Na}_2\text{O} \cdot 2\text{Al}_2\text{Si}_4\text{O}_9$ ibarət olduğunu göstərmişdir. Hörgü məhlullarının tərkibində az miqdarda müxtəlif kalsium silikatları iştirak edir.

Tikinti materiallarının faza tərkibinin dəqiqləşdirilməsi məqsədi ilə yuxarıda göstərilən abidələrdən və Zəyzit məbədlərindən, Qəbələ Qala di-

varlarından götürülmüş nümunələr FT-İR spektroskopiya üsulu ilə öyrənilmişdir. Spektral analizin nəticələrinə görə, ν_1 rəqsləri aktiv deyildir. 874 sm-1 müstəvidə rəqslər, 712 sm-1-də isə müstəvidən kənar rəqslər qeyd edilmişdir. Onlardan birinci simmetrik ν_2 , ikinci isə assimetrik ν_4 deforasiya (C-O) rəqslərinə uyğun gəlir. 1425-1445 sm-1 intervalında geniş udulma zolaqları simmetrik və assimetrik ν_3 (C-O) valent rəqslərinə uyğun gəlir. Bütün nümunələrdə 1040 sm-1, 799 sm-1, 525 sm-1 və 465 sm-1 udulma zolaqları kvarsın quruluşunda defarmasion (Si - O - Si) rəqslərinə uyğundur. Bundan əlavə spektrlərdə kalsiumsilikat və hidro-silikatlara uyğun gələn udulma zolaqları qeyd edilmişdir. Kalsitin infraqırmızı absorbsiya spektrində ν_3 (1427 sm-) udulma karbonat ionlarının assimetrik valent rəqslərinə, ν_2 (874 sm-), udulma, simmetrik defarmasiyon valent rəqslərinə ν_4 (713 sm-) udulma assimetrik defarmasion valent rəqslərinə uyğun gəlir. ν_2/ν_4 piklərinin intensivliklərinin nisbəti kalsitin quruluşunun nizamlılıq dərəcəsiindən asılı olaraq dəyişdiyindən bu qiymətlər kalsitin geogen, biogen və antropogen mənşəli olduğunu müəyyən etməyə imkan verir. Geogen mənşəli kalsit yüksək nizamlı kristallik quruluşla, biogen mənşəli kalsit nisbətən aşağı nizamlılıqla xarakterizə olunur. Antropogen kalsit əhəng daşının yüksək temperaturda yandırılması ilə əlaqədar olaraq aşağı nizamlılıqla səciyyələnir. Nizamsız quruluşlardan kristallik kalsitə göstərilən nisbət azalır. Təbii geoloji kristallik əmələ gəlmələrdə bu nisbət 3 ətrafında, yeni hazırlanmış eksperimental nümunələrdə 6,5 ətrafında arxeoloji qazıntılardan götürülmüş müxtəlif yaşlı hörgü əhəng bağlayıcılarında isə 3-6 arasında dəyişir. Yuxarıda göstərilmiş abidələrin müxtəlif hissələrindən götürülmüş nümunələrdə bu nisbət 3,2-5,7 arasında dəyişdiyi müəyyən edilmişdir. Müxtəlif abidələrdəki nümunələrdə ν_2/ν_4 nisbətlərinin müxtəlifliyi əhəng daşının yandırılma sürətindən, yandırılma temperaturundan və müddətindən asılı olaraq dəyişir. Axıra qədər yandırılmamış təbii əhəng daşının suvaq materiallarına doldurucu kmi daxil ediməsi də göstərilən qiymətin dəyişməsinə səbəb olur. Eksperimental tədqiqatlarla ν_2/ν_4 nisbətlərinin 5,4-7 arasındakı qiyməti əhəng daşının 800 C0-dən yuxarı temperaturalarda yandırılmasına, 3,5-5 qiyməti isə axıra qədər parçalanmamış, qismən yanmış kalsitə uyğun gəldiyini göstərir.

Qum və Zəyzit məbədlərindən götürülmüş nümunələrdə bu nisbət Qəbələ Qala divarlarındakı qiymətinə nisbətən yuxarı olması onların ti-

kintisində istifadə olunan əhəngin nisbətən orta temperaturda yandırıldığı göstərir. Kalsitin quruluşunda nizamlılığın artması ilə 2/4 nisbətlərinin azalması asılılığından müxtəlif nümunələrin nisbi yaşlarının təyininə istifadə edilə bilər. Kalsitin parçalanma temperaturu karbon qazının təzyiqi 1 atmosfer olduqda 8980 C-dir. Bu temperatur qazın aşağı təzyiqində azalır, yuxarı təzyiqində isə artır. Qazın artıq miqdarı və ağacın yanmasından ayrılan su buxarları parçalanma prosesini sürətləndirə bilər və yandırılma temperaturunu aşağı sala bilər. Parçalanma prosesi zamanı əmələ gələn kalsium oksidinin fiziki-kimyəvi xarakteristikaları yandırılma temperaturundan və yandırılma müddətindən ciddi asılıdır. Aşağı temperaturlarda və nisbətən az müddətli yandırılmada əmələ gələn kalsium oksidi nano-ölçülüdür, yüksək məsələliliyə və yüksək reaksiyaya girmək qabiliyyətinə malikdir. Bu səbəbdən prosesin optimallaşdırılması arzu olunan xassəli əhəngin alınmasında həlledici rola malikdir. Sönməmiş və sönmüş əhəngin kristal quruluşlarında yuxarıda göstərilən əlaqələr olduğu üçün sönməmiş əhəngin əsas keyfiyyət xassələri kalsitin parçalanma prosesində alınmış ilkin kalsium oksidinin tekstur və struktur xüsusiyyətlərindən asılıdır. Bu baxımdan kalsitin termal parçalanması reaksiyanın kinetikasi və oksidin tekstur-struktur aspektlərinin öyrənilməsi vacib məsələlərdəndir.

Qəbələ şəhər qalasının divarlarından Qum məbədinə və Zəyzit məbədlər kompleksindən götürülmüş bağlayıcı nümunələri «Oxford Instruments» mikroanalizator sistemli «Jeol yapon skan-elektron mikroskopunda» tədqiq edilmişdir. Bu məqsədlə əhəng nümunələri 430-dan 30000 dəfəyə qədər böyüdülməklə onların morfoloji tekstur-struktur xassələri araşdırılmışdır, ayrı-ayrı nümunələrin element və oksid tərkibləri müəyyən edilmişdir. Zəyzit və Qum məbədinin əhəng nümunələrinin nano-hissəcikləri nisbətən sferikdir, yüksək məsələliliklə xarakterizə olunur. Bu əhəng nümunələrinin nisbətən aşağı temperaturlarda və nisbətən uzun müddətdə yandırıldığını göstərir. Elektron-mikroskopik tədqiqatların nəticələrinə görə doldurucu kimi istifadə edilmiş aqreqatlar kobud və narın dənəli olmalarından əlavə inert və püssolan hissələrdən ibarətdir.

İnert hissələr kvars qumlarından, kiçik ölçülü çaqıllardan, qumluçalardan ibarətdir. Püssolan hissə isə çöl şpatlarından, mikalardan, gillərdən təşkil olunmuşdur. Qəbələ şəhər qala divarlarından götürülmüş

nümunələrdə narın ölçülü hissəciklərin kimyəvi tərkibinin MgO - 1,98, Al₂O₃ - 11,79, SiO₂ - 31,54, K₂O - 1,87, CaO - 49,45, FeO - 3,38 % olması burada yuxarıda göstərilən fazalarla yanaşı kalsium siklikat və alümosilikatlardan yarandığını göstərir. Qum məbədindən və Zəyzit məbədlər kompleksindən götürülmüş bağlayıcı nümunələrinin kimyəvi tərkibləri mikroskopik analizlərin nəticələrinə görə göstərilən kimidir:

Qum məbədi : MgO - 1,39, Al₂O₃ - 3,41, SiO₂ - 6,68, SO₃ - 2,74 %, CaO - 85,78 %; Zəyzit məbədi: MgO - 1,49, Al₂O₃ - 3,31, SiO₂ - 6,88, SO₃ - 2,64, CaO - 85,88 % analizlər bağlayıcıların əsasən kalsit tərkibli olduğunu göstərir.

Qədim alban abidələrində əhəng bağlayıcılarından götürülmüş əhəng nümunələrində kalsit kristallarının lövhəvari və iti tillərə malik olması kristallar arasındakı boşluqların 0,5 mikrondan aşağı olması karbonatlaşma prosesinin intensiv getdiyini və başa çatdığını göstərir. Qəbələ qalası inert komponentlərin, qumların, qum daşlarının kimyəvi tərkibi Al₂O₃ - 1,48, SiO₂ - 93,72, K₂O - 0,31, CaO - 3,96, FeO - 0,53 %-dir.

Telman KƏRİMLİ,
*Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin
Tikilən Obyektlərin Birləşmiş Müdiriyyətinin
«Azərbayca» Elmi-Tədqiqat Layihə İnstitutunun direktoru*

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ƏRAZİSİNDƏ DÖVLƏT
MÜHAFİZƏSİNƏ GÖTÜRÜLMÜŞ ALBAN MEMARLIĞINA
AİD OLAN ABİDƏLƏRDƏ ELMİ-TƏDQIQAT İŞLƏRİNİN
SÜRƏTLƏNDİRİLMƏSİ LAYİHƏSİ**

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 02 avqust 2001-ci il tarixli 132 nömrəli Qərarı ilə dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin siyahısına əsasən respublika ərazisində 130-dan çox alban memarlığına aid abidələr mövcuddur.

Azərbaycanın memarlıq tarixində Qafqaz Albaniyasının bənzərsiz memarlıq abidələri mühüm yer tutur. Qonşu Ermənistan və Gürcüstandan fərqli olaraq memarlıq tariximizin bu bölməsi uzun müddət ən az öyrənilən və tədqiq edilən sahələrdən biri olmuşdur. Lakin Qafqaz Albaniyası irsi və onun təbliği ilə bağlı fəaliyyətlər son dövrlərdə geniş vüsət almış, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin mütəxəssisləri tərəfindən bu sahədə mühüm addımlar atılmışdır. Bu istiqamətdə görkəmli alimlərimiz Davud Axundovun, Gülçöhrə Məmmədovanın və Fəridə Məmmədovanın xidmətlərini xüsusilə qeyd etmək olar. Müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan Respublikasının ərazisində tarixən mövcud olmuş Qafqaz Albaniyasının mədəni irsinin öyrənilməsinə yönələn müəyyən işlər aparılsa da, hal-hazırda abidələrin memarlığının tam tədqiqinə və onların siyahısının dəqiqləşdirilməsinə böyük ehtiyac vardır.

Qafqaz Albaniyasının unikal memarlıq nümunələrindən hesab edilən bir sıra xristian abidələrində ilkin elmi-tədqiqat işlərinin aparılması və onların ayrı-ayrı elementlərində möhkəmləndirmə işlərinin layihəsinin hazırlanması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Mədə-

niyyət və Turizm Nazirliyinin Tikilən Obyektlərin Birləşmiş Müdiriyəti «Azərbayca» Elmi-Tədqiqat Layihə İnstitutuna xüsusi tapşırıq vermişdir. Lahiyənin başladılmasından ötən təxminən 2 ilə yaxın müddət ərzində «Azərbayca» Elmi-Tədqiqat Layihə İnstitutunu tərəfindən Daşkəsən, Göygöl, Gədəbəy, Oğuz, Qəbələ, Qazax, Qax, Zaqatala, Şamaxı, Şabran və Şəmkir rayonlarında yerləşən 23 abidədə ilkin elmi-tədqiqat işləri aparılmışdır.

Bununla yanaşı, tədqiqat işlərinin aparılması zamanı abidələrin əksəriyyətinin qəza vəziyyətində olması və onların üzərində epigrafik yazıların az olması müəyyən çətinliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Qeyd edilən çətinliklərin aradan qaldırılması prosesində professor G.Məmmədovanın rəhbərliyi altında Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin mütəxəssisləri yaxından iştirak etmişlər. İşlərin vacibliyini və əhəmiyyətini nəzərə alaraq, layihələrin hamısı «Azərbayca» Elmi-Tədqiqat Layihə İnstitutunda fəaliyyət göstərən Elmi-Ekspertiza Şurasında dəfələrlə müzakirə olunmuşdur. Tədqiqat işləri aparılan abidələrin əksəriyyətində bərpa-konservasiya işlərinin gücləndirilməsinə, bəzi abidələrdə arxeoloji tədqiqat işlərinin həyata keçirilməsinə və bu işlərin davam etdirilməsinə ciddi ehtiyac yaranmışdır. Həyata keçirilən layihə çərçivəsində «Azərbayca» Elmi-Tədqiqat Layihə İnstitutu tərəfindən ilkin olaraq abidələrin bəzi elementlərində möhkəmləndirmə işlərinin aparılması və eləcə də Qəbələ rayonunun Nic kəndindəki «Göyün» və «Bulun» məbədlərinin bərpa layihələri hazırlanması da həyata keçirilməkdədir.

Calvin TIESSEN,
*Khazar University, Chair of the Department
of English Language and Literature*

**AN HISTORICAL OVERVIEW OF THE
DEVELOPMENT OF THE UDI ALPHABET:
A CASE STUDY IN MODERN EXPRESSION
OF CULTURAL HERITAGE**

The Udi language has a rich history. Its various written forms throughout this history have each been a unique expression of the context surrounding the language and culture. In this paper the key orthographic representations of the Udi language from ancient to modern times are described. How each orthography was developed and reflection on the setting in which the development happened are provided. As such, this paper provides an interesting overview of the history and culture of the Udi people through the lens of their orthography. Just as individuals in a society express themselves in unique ways so languages too express themselves in unique ways. The Udi orthographic history is no less than a series of artful and innovative expressions of the character and individuality of the Udi people.

The Udi language is a member of the Lezgian language family. The most compact community of Udi speakers today is found in the village of Nic in the Republic of Azerbaijan. The Udi population of Nic is more than 4,000 which is approximately half of the total estimated 8,000 Udi speakers worldwide.

The earliest record of an orthographic representation of the Udi language dates to the 4th century A.D. The best known example of text in this orthography is the Caucasian Albanian Palimpsest from Mt. Sinai (c. 5th-7th century). This orthography from the Old Udi period consisted of 52 graphemes. The graphemes are unique representations which do not follow any orthographic standards up to that

time. The visual impression of the orthography as a whole does bear strong resemblance, however, to the languages around it in the region at that time.

Not until the latter half of the 20th century did the Udi language revisit its orthography. At this point the chosen orthography followed Cyrillic tradition for Caucasian orthographies developed at this time. This orthography had 48 graphemes. Two distinct features are evident in this orthography. First, it followed a loose connection to the Russian orthography, using similar graphemes for sounds that were shared. Second, it followed the general traditions for Cyrillic orthographies of Caucasian languages for marking of unique phonetic features not shared with Russian such as ejective consonants. Solidarity with the wider Russian language world as well as the Caucasian orthographies of the time is evident. It is interesting to note that for several centuries, descriptions of Udi from outside the community of speakers chose to use Latin-oriented transliterative orthographies (e.g. Dirr, 1863).

Today, Modern Udi uses a Latin orthography which follows closely the Azerbaijan Latin graphemes-phoneme tradition. There are a total of 49 graphemes in this orthography.

The various expressions of the Udi language in writing serve as snapshots of significant periods in Udi history. This paper is as much a celebration of this journey as it is a scholarly review of history and language. The history of the Udi people and language is a significant element of the history of the Caucasus and the wider Black Sea-Caspian region.

What is the role of orthography and what does it communicate? Modern theories of writing and writing cultures help us look at orthography today as more than just a functional tool for a language to communicate. The process of creating orthography, the decisions that a community makes regarding association, beauty, as well as function all speak importantly to the culture of the community and how it sees the world.

The socio-cultural considerations inherent to the development of orthography are always distinctly relevant to the time and context in which it is developed. In this paper a brief overview of orthographic theory today is provided and the history of Udi orthography is viewed

through the framework of this theoretical overview. The development of the modern Udi orthography, in particular, is considered. The process which extended for a considerable number of years is described and the implications of this case study for understanding more about language, culture and orthographies are explored.

Esmira ORUCOVA,
AMEA İnsan Hüquqları İnstitutu, böyük elmi işçi

QAFQAZ ALBANIYASI İRSİNİN QORUNMASI, TƏDQIQI VƏ TƏBLİĞİNDƏ DÖVLƏT SİYASƏTİ

Albaniya və ya Qafqaz Albaniyası (Alban çarlığı) - müasir Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanın bir hissəsi, həmçinin Cənubi Dağstanın ərazisi də daxil olmaqla Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş tarixi dövlətdir. Qafqaz Albaniyası eramızdan əvvəl təqribən IV-III əsrlərdə formalaşmış, eramızın VIII əsrində Ərəb xilafəti tərəfindən işğal edilmişdir. Paytaxtı əvvəlcə Qəbələ, sonra isə Bərdə şəhərləri olmuşdur. Eramızın IV əsrində xristian dinini rəsmi dövlət dini kimi qəbul edən Alban dövləti mövcudluğunun sonuna qədər bu və ya digər dərəcədə xristian ideologiyasının təsir dairəsində olmuşdur.

Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, «Alban» adını türkdilli tayfalarla bağlamaq daha uyğun variantdır. Çünki hal-hazırda Orta Asiyada konkret olaraq, Qazaxıstanda alban adlı türkdilli qəbilə yaşayır. Bundan başqa, çuvaşların öz yaranışlarına dair dastanda çuvaşların yaranması haqqında danışılarkən bildirilir ki, onların ulu əcdadları Qafqaz dağlarının o tərəfindən gəlmiş alpanlar olmuşdur. Son dövrlərdə aparılan sanballı elmi tədqiqatlar nəticəsində Qafqaz albanlarının türk mənşəli və türkdilli tayfa olması birmənalı şəkildə sübut edilmişdir.

Anatoli Petroviç Novoseltsev və Z.I.Yampolski belə hesab edirlər ki, hələ erkən orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyasının əhatə etdiyi əraziyə, əsasən müasir Azərbaycan, Ermənistan, Dağstan və Şərqi Gürcüstanın ərazisi daxil idi.

Əvvəlki Gürcü alimlərinin «qənaətinə» görə, Kürün sol sahilindəki Albaniya ərazisinin qərb hissəsi Gürcüstana məxsus olmuşdur. Müasir gürcü elminin təsdiqinə görə isə (müəllifi D.L.Musxelişvili) erməni tədqiqatçılarının «səxavətlə pay verdikləri» sol sahil Albaniyasının əra-

zisi, eləcə də Kürün sol sahlindəki Azərbaycan ərazisinin qərb hissəsi, ayrı-ayrı dövrlərdə isə hamısı Gürcüstana məxsus ərazi olmuşdur.

Artsak və ya Ərsağ tarixi vilayəti sağ sahil Albaniyasının ən mühüm vilayətlərindən biri olmuş və indiki Qarabağın dağlıq hissəsini və Mil düzünün bir hissəsini əhatə etmişdir. Əyalətin əhalisini isə qarqarlar, utilər, hunlar, xəzərlər və barsillər təşkil edirdi.

Sünik - (Sisakan) vilayəti Albaniyanın cənub ucqarında yerləşərək Qərbdə indiki Ermənistan və Şimalda Artsak arasındakı ərazini əhatə etmiş, Göyçə gölünün cənubunda yerləşmişdir. Bəzi mənbələrdə görə, Sünik (Sünük) ifadəsi Sisakandan daha qədimdir. Yevsevi və Prokopi Kesari Süniki albanların qonşusu kimi xatırladır. «Sisakan» ifadəsinə ilk dəfə VI əsrdə Suriyalı müəllif Zaxari Ritorun əsərində təsadüf olunur. Həmin müəllifin yazılarında Sasakan Arran (Albaniya) və Qurzan (Gürcüstan) kimi Ermənistandan ayrı ölkə olaraq təqdim edilir. Ümumilikdə isə Sünik ayrı-ayrı dövrlərdə gah Albaniyanın, gah da Atropatənin tərkibində olmuşdur.

Uydurma erməni tarixini yazan saxtakar erməni tarixçiləri istisna olmaqla, heç kim Albaniya dövlətinin Azərbaycanın tarixi torpaqlarında yerləşdiyinə şübhə etmir və ya buna qarşı çıxmır. Bizə aid olan tarixi ərazilərə sahib çıxmaq istəyimiz hər zaman təbii qarşılanmalıdır.

Son illər bu aktual məsələdə prinsipial mövqe nümayiş etdirərək AMEA-nın aidiyyəti qurumları çoxşaxəli elmi araşdırmalar apıraraq dəyərli nəticələr əldə etmişdir.

Sevindirici haldır ki, son dövrlərdə arxeoloqlarımızın əsərlərində də «Azərbaycan Albaniyası» ifadəsi ilə rastlaşırıq. Məsələn olaraq Ə. Əliyevin 2014-cü ildə nəşr olunmuş «Gilgilçay səddi və Çıraqqala» əsərini və N.Ə. Alışovun «Azərbaycan Albaniyasının xristian abidələri (arxeoloji materiallar əsasında)» mövzusunda dissertasiya işini uğurlu tədqiqat adlandırmaq bilərik.

Cənubi Qafqazda baş verən tarixi proseslər və ilk mənbələrdən əldə edilmiş tədqiqat materiallarına istinadən deyə bilərik, yalnız Azərbaycan dövləti qədim Albaniya dövlətinin və mədəniyyətinin tamhüquqlü varisi sayıla bilər. Dilindən, dinindən asılı olmayaraq Azərbaycanı özlərinin Vətəni hesab edənlərin Albaniyanın irsinə sahib çıxmalarına mənəvi haqları var.

Görkəmli qafqazşünas tarixçi Yevgeni İqnatyeviç Krupnov yazırdı: «Albaniya tarixinin öyrənilməsi işində heç bir məhdudiyət və məcburiyyət olmamalıdır. Albaniya tarixini müxtəlif ölkələrin tarixçiləri öyrənirlər. Lakin bir şey də məlumdur: Qafqaz Albaniyasının tarixi və taleyi ilə hamıdan çox azərbaycanlılar məşğul olmalıdır. Bu sahədə onlar dünya elmi qarşısında məsuliyyət daşıyırlar, dünya elminə borcludurlar».

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, Qafqaz Albaniyası irsinin qorunması, tədqiqi, təbliği və təbliğində güclü dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi Qafqaz Albaniyasının məhz Azərbaycanın tarixi keçmişinə, irsinə aid olması faktını daha da sübut etmiş olacaq.

Gülzar İBRAHİMOVA,
AMEA İnsan Hüquqları İnstitutu,
siyasi elmlər doktoru

QAFQAZ ALBANIYASINDA DİN VƏ QADIN HÜQUQLARI

Qədim Azərbaycan tarixinə nəzər salsaq görürük ki, hələ e.ə. III minillikdə müxtəlif siyasi qurumlar, e.ə. I minilliyin əvvəllərindən etibarən isə bir-birinin ardınca Manna, Atropatena və Albaniya kimi qədim quldar dövlətlər meydana gəlmişdir. Bu dövlətlərin mövcudluğu zamanı qadının cəmiyyətdə müəyyən yeri və rolu olmuş, qadın bəzi siyasi məqsədlər üçün istifadə edilmiş, dövlətin hakim dinlərində ona müxtəlif, fərqli münasibət bəslənmişdir. Məsələn, Manna dövlətində hakim din büt-pərəstlik, Midiya və Atropatenanın dövlət dini isə zərdüştilik idi. Qədim albanlar isə Aya və Günəşə sitayiş edirdilər. 313-cü ildə Albaniyada dövlət dini kimi xristianlıq qəbul olunur. Xristianlığın qəbulu prosesində qadına münasibət ilkin və sonrakı mərhələlərdə fərqlənmişdir. Ailə dini tərbiyə aləti idi, evlənmə ancaq mömin kişi və qadın arasında baş verə bilərdi. Qaynaqlara görə ilk xristian icmalarının sosial tərkibinə qullar və azad əhalinin ən yoxsul təbəqələri daxil idi. Bu icmalarda nisbətən azad adətlər var idi. Sonralar isə qadına nifrət, nikahsız yaşamaq prinsipləri meydana çıxır.

İsa peyğəmbərin və həvari Pavelin qadına münasibəti fərqli olmuşdur. İsa peyğəmbər qadının ictimai vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasının zəruriliyini nəzərə çatdırmaq üçün cəmiyyətin üz döndərdiyi adamlara müraciət etdi. O, «günah içində yaşayan» qadınlara ehtiram və qayğı ilə yanaşaraq göstərirdi ki, «...Allahın birləşdirdiyini insan ayırmamalıdır» [Markın Müjdəsi, 10:9]. İsa peyğəmbərə görə yeni kəbin münasibətinə girən kişi və qadın namussuzluq etmiş olur. «Qadın ərindən boşanıb başqasına gedərsə, zina edər» [Markın Müjdəsi, 10:12].

Pavelin qadına münasibəti isə daha da sərt idi. Nikah əxlaqsızlığın əsaslandığı hərəkət hesab edilirdi. Baş örtülməmiş dua edən qadın saç-

ları qırılmış (fahişə) qadınla eyniləşdirilirdi. Pavelə görə, qadın kişidən və kişi üçün yaranmışdır. Müxtəlif dinlərdən olan şəxslər arasında nikah qadağan edilirdi.

Şərqdə artıq V əsrdə xristianlıq müxtəlif qollara ayrılmışdı. Sasanilər özlərinə tabe olan ölkələrdə atəşpərəstliyi möhkəmləndirirdilər. «Azərbayqanda da atəşpərəstlik mövcud idi və burada məşhur Şiz od məbədi yerləşirdi. ...Şah Bəhram Gur yürüsdən qayıdarkən əsir gətirdiyi xatunu (xaqanın arvadını) müxtəlif qiymətli əşyalarla birlikdə Şiz məbədinə hədiyyə vermişdi [Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək) I c, s.174]».

Ərəblərin yürüşləri ərəfəsində Azərbaycanda xristianlıq da atəşpərəstlik kimi geniş yayılmış dinlərdən idi. Lakin çox vaxt əhali arasında zorla yayılan bu din ümumxalq dininə çevrilə bilməmişdi. Şimali Azərbaycanda ortodoksal monofizitçilik təriqəti qəbul edilmişdir. VII əsrdən Girdman və Beyləqanda ortodoksal monofizitçiliyin əleyhinə yönələn pavlikanlıq yayılmışdı.

Alban ali qanunlarında ailə-qadın, ana hüquqları möhkəmləndirilirdi. Aquen dini yığıncağı (498-ci il) dövlət və kilsə hüququna dair bir sıra normalar müəyyən etmişdi. Məsələn, qərarların 10-cu maddəsində deyilirdi: «Kişi üçüncü nəsil qohumluğu çatan qadınla və öz qardaşı arvadı ilə evlənmə bilməz. Feodalların əmlakını irsən yalnız onların oğullarına çatdığı, oğul olmadıqda isə kilsənin əmlaka dotələb ola biləcəyi nəzərə alınarsa, belə qərarla tamah: vərəsə qadını əmlakdan məhrum edib onun əlindən almaq arzusu ola bilərdi. Bu səbəbə görə də əcnəbi qız-qadınla nikah qadağan edirdi» [Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-XI əsrlərdə, s.60]. VIII əsrdə isə belə bir evlənmə hadisəsi katolikos Mikael dövründə evlənmə adama lənət oxunmasına səbəb olmuşdu: «Varazo, Vaxtanqın oğlu Varazmanın (Cavanşirin qardaşı) qız nəvəsi Vardanuxi (yəni əmioğlu, əmiqızı) ilə evlənməmişdi. Mikael Varazo ailəsinə lənət yağdırdı» (История Агван, с. 215-204). Belə nəticəyə gəlmək olar ki, yaxın qohumla nikah o vaxt yasaq edilmişdi. Qanunda qadının nikah hüququnun qorunması da əks olunurdu. Belə ki, 11-ci maddədə deyilirdi: «Səbəb olmadan arvadını atıb gedən, qadınla nikahsız yaşayan, haqsız yerə insan öldürən caniləri birlikdə sarıyaraq, çarlığın həyətinə gətirib, əzabverici ölümlə cəza-

landırmaq lazımdır» [Мовсумова Л.Дж. Проблема женщин в духовной культуре Азербайджана, ь.132].

VIII əsrdə Bərdədə təşkil edilmiş Alban dini yığıncağında dördüncü dərəcə yaxın qohumla da nikah qadağan edildi, yalnız beşinci dərəcə qohumluğu çatan qadınla evlənməyə icazə verilirdi (maddə 16) [Мовсумова Л.Дж. Проблема женщин в духовной культуре Азербайджана, ь.132, 132].

Göründüyü kimi, Alban kilsəsi tərəfindən həyata keçirilən qanunvericilik aktları Alban dövlətində ailənin möhkəmlənməsinə, qadının ailədə həm qadın kimi, həm də ana kimi hüquqlarının qorunmasına birbaşa zəmanət verirdi.

Nərgiz VƏLİYEVƏ,
AMEA İnsan Hüquqları İnstitutu, elmi işçi

QAFQAZ ALBANIYASI MİLLƏTLƏRƏRASI TOLERANTLIQ NÜMUNƏSİ KİMİ

Tolerantlıq insan hüquqları ilə birbaşa bağlı olan sahədir. Bu dəyər insan azadlıqları və hüquqlarının təsdiqi, plüralizm və demokratiya əsasında formalaşır. Onun üçün həm də irqçilik, ksenofobiya, dini dözsüzlük, terror və ekstremizmin qəbul edilməməsi xarakterikdir.

Tolerantlıq fikirlərinin beynəlxalq hüquqda yaranmasının əsasını 1948-ci il İnsan Hüquqlarına dair Ümumi Bəyannamənin qəbulu təşkil etdi. 1995-ci il noyabrın 16-da keçirilmiş UNESCO Baş Konfransının 28-ci sessiyasında Tolerantlıq prinsiplərinə dair bəyannamə qəbul olundu. Bu bəyannamədə vurğulanır ki, «dözümlülük, ilk növbədə insan azadlıqları və universal hüquqlarının etirafı əsasında formalaşan fəal münasibətdir», bununla yanaşı, «dözümlülük, insan hüquqlarına dair beynəlxalq hüquq aktlarında müəyyən olunmuş normaları iddia edən, həqiqətin mütləqləşdirilməsindən və ehkamçılıqdan imtina edən bir anlayışdır».

Azərbaycan ta qədimdən çoxlu millətlərin dinc, yanaşı yaşamasının nadir nümunəsi olan ölkə olub. Azərbaycanda tarixən heç vaxt milli və dini zəmində ayrı-seçkilik və qarşıdurma baş verməyib, qarşılıqlı etimada və hörmətə əsaslanan mütərəqqi milli mədəni və dini münasibətlər mövcud olub. Xüsusən, millətlərəarası tolerantlığın kökləri tarixin dərinliklərinə gedib çıxır. Belə ki, Babil hökmdarı II Novuxodonosorun (e. ə. 586-cı il) Yerusəlimi zəbt etməsi nəticəsində talan olmuş İudəya çarlığından qaçan yəhudi köçkənləri Azərbaycan torpağında özələrinə sığınacaq tapmışlar. Eramızın birinci yüzilliyinin ortalarında Qafqaz Albaniyasında yaşayan və həmin dövrdə bu torpaqlara pənah gətirmiş millətlər sonradan burada müasir dövrlə bu torpaqlara səsleşən millətlərəarası tolerantlıq münasibətlərinin əsasını qoyub, bunun bariz nümunəsini tarixə həkk etmişlər. Elə məhz Qafqaz Albaniyasında

yaşayan əhali tərkib etibarilə çox müxtəlif idi və o zamankı dövrdə toleranlıq simvolu xarakterini daşıyırdı. Çünki, ən iri tayfa olan albanlar, böyük tayfa olan udinlər, Qarqar çayı boyunca qarqarlar, hillər (hellər) və lihlər (lehlər) bir sözlə, antik coğrafiyaşünaslara görə müxtəlif dilli 26 tayfa birgə yaşayırdılar. Bu fakt göstərir ki, Azərbaycanda millətlərəarası toleranlıq öz Qafqaz Albaniyası dövründən mənşəyini götürüb, formalaşmış və hazırda dünyada tolerantlığın vətəninə çevrilib.

Nərmin FƏRƏCOVA,
AMEA İnsan Hüquqları İnstitutu, elmi işçi

AZƏRBAYCAN MƏDƏNİ İRSİ ERMƏNİ VANDALİZMİNİN HƏDƏFİNDƏ

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü nəticəsində ölkəmizin 20 faizdən artıq ərazisinin işğal olunması, 1 milyondan artıq insanın qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşməsi, bir çox şəhər, rayon, qəsəbə və kəndlərin tamamilə dağıdılması ilə yanaşı Dağlıq Qarabağ ərazisində və ətraf rayonlarda yüzlərlə mədəniyyət mərkəzləri, tarix və mədəniyyət abidələri erməni vandalizminin qurbanı olmuşdur.

Azərbaycan ərazisində yerləşən bir çox tarixi-mədəni abidələr sovet hökumətinin Azərbaycana qarşı qərəzli siyasəti nəticəsində qeydiyyata alınmamışdır. Bu da öz növbəsində ermənilərə Dağlıq Qarabağ və ona bitişik rayonlarda mövcud olan minlərlə tarixi abidəni mənimsəməyə imkan yaratdı. Bu günədək həmin ərazilərdə yüzlərlə tarixi abidə məhv edilmiş, qalanları isə ermənilərin adı altında rəsmiləşdirilmişdir. Qarabağ ərazisində yerləşən alban dövrünə aid yüzə yaxın məbəd erməni kilsəsi, Şuşada isə beş yüzdən artıq abidə erməni abidəsi olaraq rəsmiləşdirilmişdir. İslam dövrünə aid abidələr isə üzərlərində müsəlman mətnləri olduğu və bu səbəbdən də «erməniləşdirilməyə» mümkün olmadığı üçün talan edilmişdir.

Ermənilər tarixi faktları saxtalaşdırmağa vərdiş etmiş millət olduqları üçün hətta Qafqaz Albaniyası dövlətinin erməni etnosu tərəfindən yaradıldığını və bu səbəbdən həmin ərazidə yerləşən xristian abidələrinin də ermənilərə aid olduğunu iddia edirlər. Lakin bu sadəcə işğal olunmuş ərazilərdə mədəni və tarixi abidələrin məhv edilməsinə və ya onların «erməniləşdirilməsinə» yönəldilmiş bir siyasətdir. Elə bu siyasətin nəticəsidir ki, həmin ərazilərdə qalan muzeylərdə saxlanılan tarixi eksponatlar, qiymətli incəsənət və mədəniyyət nümunələri talan edilmiş, abidələrin və müəssisələrin üzərində olan Azərbaycan-müsəlman elementləri erməni xaçı və yazıları ilə əvəz edilmişdir.

Rəsmi məlumatlara əsasən, ermənilərin hərbi təcavüzü nəticəsində işğal edilmiş ərazilərdə ilk insan məskənlərindən olmuş Azıx və Tağlar mağaraları, Qaraköpək, Üzərliktəpə kurqanları hazırda hərbi məqsədlərlə istifadə edilərək qəsdən dağıdılıb. Xocalı, Ağdam, Ağdərə, Füzuli, Cəbrayıl rayonlarındakı kurqanlarla yanaşı işğal olunmuş Füzuli, Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan rayonlarının ərazilərindəki qəbiristanlıqlar, türbələr, məzarüstü abidələr, məscidlər, məbədlər, Qafqaz Albaniyasına məxsus abidələr və azərbaycanlılara aid digər milli abidələr məhv edilib.

Qeyd etmək lazımdır ki, talan və məhv edilmiş sərvətlər nəinki Azərbaycanın, həm də bütün dünya sivilizasiyasının mədəniyyət nümunələridir. Həmçinin, Azərbaycanın ərazilərində erməni işğalçıları tərəfindən tarixi və mədəni abidələrin dağıdılması və qəsdən zərər vurulması «Silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında» 1954-cü il tarixli Haaqa Konvensiyasına, «Arxeoloji irsin qorunması haqqında» 1992-ci il tarixli Avropa Konvensiyasına və YUNESKO-nun «Ümumdünya mədəni və təbii irsin qorunması haqqında» 1972-ci il tarixli Konvensiyasına ziddir beynəlxalq hüquqa əsasən Dağlıq Qarabağ və ətraf ərazilərdə olan bütün resurslar Azərbaycan mülkiyyəti olaraq qalmaqda davam edir.

Азим ГЕЙДАРОВ,
*докторант кафедры «История кавказских народов»
Бакинского Государственного Университета*

ПОЛИТИКА РОССИИ В АРМЯНИЗАЦИИ АЛБАНСКОГО НАСЛЕДИЯ

Россия была очень заинтересована в армянизации албанского населения. Вначале русская политика предусматривала создание на Кавказе трех христианских государств под прямым протекторатом России – Грузинского, которое было, возрожденного Албанского царства в пределах Кавказского Азербайджана и никогда не существующей на Кавказе Армянской области. И при Петре I и Екатерине II была поставлена задача о создании из Кавказского Азербайджана нового владения под протекторатом России, под древним названием Албания. С этой целью крепили связи карабахских меликств с Россией. В проекте Потемкина по этому поводу сказано: «...воспользуясь персидскими неустройствами, занять Баку, Дербент и другие земли, присоединить Гилян, захваченную территорию назвать Албанией будущего наследия великого князя Константина Павловича». В самом проекте Потемкина сказано: «...начать к составлению области или царства Албанского, сделано было ясное постановление...» Но после Туркманчайского договора (1828 г.), пытаясь укрепиться как на Кавказе, так и в Турции с помощью армян, пересмотрев свой план, российская политика пытается создать на Кавказе два христианских государства – грузинское, и с помощью армянизации албан – армянское, т.е. албанское культурное наследие представить в качестве армянского и «возродить» в лице Албанского государства и албан восточные пределы исторической родины армян – «Великой Армении». С этой целью была упразднена Албанская патриаршая автокефальная церковь и подчинена Эчмиадзину, а также земли проживания албан – Карабах, Зангезур были усиленно заселены армянскими переселенцами из Персии и Турции. И тем не

менее не все албаны были диэтнизированы. Часть их – удины, их прямые потомки, сохранились во нынешнего времени. После упразднения Албанской церкви и превращения ее в епископство Эчмиадзинской церкви албаны юридически стали считаться по религии григорианами и писаться армянами. Но процесс этот был нелегким, вызывающим возражения. Интересен документ из Русского Синода, где говорится об албанце, добивающемся разрешения на изменение вероисповедания, чтобы ему разрешили принять лютеранство, ибо по причине исповедания григорианства его считают армянином (документ 1908 г.). Область Карабах была усиленно заселена армянами из Персии и Турции (с 1323 г.). Часть прямых потомков албан – удины, переехала в нынешние Габалинский и Огузский районы и сумела противостоять процессу григоринизации и армянизации, что объясняется, помимо прочих причин, прежде всего тем, что область их проживания была далека от армянского заселения. Тем не менее попытка их ассимиляции осуществлялась Эчмиадзинской церковью, которая запретила удинам после 1836 г. посещать албанские церкви (церковь, монастырь имени Апостола Егише – первого албанского апостола, просветителя I–II вв., который удинами Габалинского района именовался также «Кала Гергец» – «Большой молебный дом»). Для удин Эчмиадзинской была построена специальная армянская церковь. Но удины перестали посещать как албанскую церковь апостола Егише, так и армянскую. Чтобы не григоринизироваться и сохранить свою самобытность, удины обогатили христианство адептами язычества и ислама, создали религию синкретического единства первобытно-религиозных, языческих представлений с христианством и, отчасти, с исламом. Церемонии праздников представляют собой смешение удинского язычества и христианского культа, истоки которых восходят к древнеалбанским и которые легко прослеживаются. Так в день «черного праздника» удины несут на кладбище долю покойника, что восходит к албанскому ритуалу выделения доли покойника – «подати за упокой души», которая еще с V в. вносилась в церковь. Но за непосещением церкви современные удины носят ее на кладбище и раздают прохожим. Удинские сказки, фольклор, отличающийся краткостью и богатством содержания, сохранили как предания, восходящие к древнеал-

банскому обществу, так и сказки. У удин сохранилось предание о древнеалбанской храброй христианской святой княжне Тагухи, культ которой почитался в Албании в IV–V вв. в агиографической христианской литературе. Культ албанской Тагухи почитался на уровне армянских и грузинских святых – Рипсимэ и Гайанэ. С целью армянизации удин в местах их проживания в 1854 г. были открыты армянские школы, которые функционировали до 1937 г. В 1931–1933 гг. было решено ввести обучение и на русском и удинском языках. Однако с 1937 г. удины перестали обучаться на родном языке в связи с тем, что язык их не выходил за пределы их мест проживания. С 1938 по 1951 гг. удины обучались на азербайджанском языке, а с 1952 г. – на азербайджанском и русском. В Грузии, в Октомбери обучение всегда велось на грузинском языке. Одним словом, на протяжении веков удины сумели сохранить свою самобытность, культуру, язык, религию, самосознание, этноним (самоназвание). Роль удин подобна роли кельтов в жизни и формировании англосакской и французской наций. Удины в отличие от армян являются автохтонами, язык их относится к нахско-дагестанской языковой семье (а армян – к индо-европейской.), алфавит удин состоит из 52 фонем, как и у албан (у армян из 36 букв). Армяне так и не сумели их григоринизировать. Удины – прямые потомки албан, которые в свою очередь являются одним из предков азербайджанского народа.

Natiq ALIŞOV,
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu,
Antik dövr arxeologiya şöbəsi, kiçik elmi işçi

ALBANIYADA XRİSTİANLIQ

I-IV əsrləri əhatə edən ilk mərhələdə xristianlıq Roma imperiyası tərəfindən rəsmən tanınana qədər Albaniyada heç bir uğur əldə edə bilməmişdir. Milan edikti 313-cü ildə Roma imperiyasında qəbul edildikdən bir il sonra Albaniyada 314-cü ildə tətbiq edilmişdir. Nikeyada 325-ci ildə xristianlığın Roma imperiyasının dövlət dininə çevirmiş qərarı 326-cı ildə Albaniya dövləti tərəfindən də qəbul edilmişdir. Siyasi əhəmiyyət kəsb edən bu mərhələyə Alban çarı I Urnayr rəhbərlik etmişdir.

Tarixi ədəbiyyatda çar Urnayrın hakimiyyətinin 313-371-ci illər olduğu göstərilir. M.Kalankatuklunun «Alban tarixi» əsərində qeyd olunur ki, «Urnayrın ölümündən sonra albanlar gənc Qiriqorisi özlərinə katolikos seçdilər». Tarixi mənbələrə əsasən Qiriqoris 330-338-ci illərdə Albaniya və İberiyada ikinci mərhələnin ilk katolikosu olmuşdur. Albaniyada 330-371-ci illərdə hakimiyyətdə II Urnayr olmuşdur.

Vahid Albaniya dövlətinin varlığına son qoyulmasının 704-cü il Bərdədə çağırılmış kilsə məclisi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Mehranilər sülaləsindən dördüncü hökmdar olaraq 705-ci ildə hakimiyyətini bərpa edən Varaz Tiridatdan 822-ci ildə öldürülən Varaz-Tiridat da daxil olmaqla dörd alban çarı hakimiyyətdə olmuşdur. Bu məlumat Albaniyada dövlətçiliyə ərəblər tərəfindən son qoyulma tarixini 705-ci ildən götürmə faktını inkar edir.

M.Kalankatuklunun yazdığına görə, «Erməni təqviminin üç yüzüncü ilinin axırında miladi təqvimlə 852-ci ildə erməni və Albaniya knyazları...ərəblər tərəfindən tutulub zəncirlənmiş halda evlərindən çıxarılarq zorla Bağdada aparıldılar». Bu hadisədən on il sonra 861-ci ildə ilk feodal dövlət olan Şirvanşahlar öz müstəqilliyini elan etmiş və Albaniyanın tarixi torpaqlarında biri digərini əvəzləyən feodal dövlətləri yaranmağa başlamışdır.

Eretiya Alban dövləti knyaz Hammam tərəfindən IX əsrdə bərpa edilmiş və XI əsrin ilk on illiyinə qədər mövcud olmuşdur. XI əsrin sonunda Sünik çarı Senekərim tərəfindən bərpa edilən alban knyazlığını Arsax-Xaçın əvəz etmişdir. XII əsrdə knyazlıqlara parçalanan Arsax-Xaçın knyazları XV əsrdə məlik titulu alaraq Gəncəsərdə yerləşən Alban katolikoslarının dini lideri funksiyasını yerinə yetirmişlər. 1836-cı ildə Gəncəsərdə yerləşən Alban katolikosluğunun ləğvi ilə alban dövlətçiliyi ənənəsi də ləğv edilmişdir.

Diofizit alban kilsələrinin altarı döşəmə səviyyəsindən 50 sm hündürlükdə, monofizitlik yayıldıqdan sonra isə 70 sm ilə 1 m arasında dəyişməsi müəyyən edilmişdir. M.Kalankatuklunun «Alban tarixi» də qeyd edildiyi kimi diofizit və monofizit kilsələrinin memarlığında əsas təriqət fərqi birbaşa səcdəgahla bağlı olmuşdur. Alban xristian abidələri əksəriyyəti düzbucaqlı formada tikilməsi ilə yanaşı, trapesvarı quruluşa da malik olmuşdur.

IV-V əsrlərdə yaradılan Alban yazısının məhv olmasının birinci səbəbi Şimal tayfalarının hücumlarının nəticəsi idisə, ikinci ən əsası VI-II əsrdə dövlətçiliyin zəifləməsi ilə əlaqədar olaraq Alban dilində yazılmış ədəbiyyatın XX əsrin əvvəllərinə qədər erməni qriqoryan kilsəsi tərəfindən məqsədyönlü şəkildə məhv edilməsi olmuşdur. M.Kalankatuklu qeyd edir ki, Nerses Bakurun yerinə seçilən katolikos monofizit Simeon, bədbəxt Nersesin bütün küfrlə dolu əsərlərini sandıqlara qoyub öz yay iqamətgahı Bərdəkür yaxınlığında Tərtər çayına atdırdı. Həmin dövrdə Bərdə, Alban katolikosluğunun mərkəzi iqamətgahı olduğundan burada alban dini ilə əlaqədar və məhz alban dilində yazılmış sənədlər arxivinin olmasını qaçılmaz edir.

Xristianlığın Azərbaycan Albaniyasının sərhədləri daxilində və ondan kənarında ümumxalq dininə çevrilməsini yazılı və arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələri bir daha sübut etmişdir.

Nurlan QƏLƏNDƏROV,
AMEA İnsan Hüquqları İnstitutu, doktorant

**TOLERANTLIQ MİLLİ MƏDƏNİYYƏTİN
KOMPONENTİ, BEYNƏLXALQ TƏSİR VASİTƏSİ
VƏ QLOBAL ÇAĞIRIŞ KİMİ**

XX əsrdə dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər sisteminin ən böyük hadisələrindən biri nəhəng geosiyasi subyekt olan SSRİ-nin iflası uğraması oldu. Məhz bundan sonra qloballaşma prosesinin fonunda beynəlxalq münasibətlər yeni strateji məfhum və faktorlar üzərində inkişaf etməyə başladı. Hərbi faktorun ikinci plana keçdiyi yeni dünya nizamında iqtisadi amilə paralel olaraq sivilizasiya məfhumu ön çəkildi. Bu kontekstdə sivilizasiyaların uzlaşması, toqquşması və digər məsələlərlə bağlı nəzəriyyələr meydana çıxdı. Təbii ki, digər amillər kimi sivilizasiya, mədəniyyət faktoru da bir tərəfdən inteqrasiya prosesinin sürətlənməsinə strateji töhfələr versə də, digər tərəfdən, hegemon güclər tərəfindən təzyiq və təsir vasitəsi kimi istifadə edilməyə başlandı.

Beləliklə, tolerantlıq, multikulturalizm adlı törəmə məfhumlar ortaya çıxdı. Əlbəttə, tolerantlıq bütövlükdə milli mədəniyyətin və hüquq düşüncəsinin bir hissəsi - mühüm komponenti kimi səciyyələndirilə bilər. Amma bununla yanaşı vacib məqam odur ki, milli-mənəvi dəyərlərə söykənməyən, dövlətçilik ənənələrini əks etdirməyən tolerantlıq modeli milli maraqlara zidd faktor kimi dəyərləndirilməlidir. Çünki hazırda imperialist güclər ayrı-ayrı ölkələrin təmsalında tolerantlıq və multikulturalizm imici yaratmaqla həmin dövlətlərin nəzarət mexanizmlərini - idarəçilik resurslarını ələ keçirə bilirlər. Təsədüfi deyil ki, milli-mənəvi dəyərlərlə uzlaşmayan tolerantlıq mühitinin yaradıldığı bir çox ölkələrdə siyasi liberalizmlə uzlaşdırılmış dözümlülük dini zəmində qeyri-sabitliyin, o cümlədən xaosun yaranmasına səbəb olur.

Bu cür tolerantlıq modelinin yaradıldığı ölkələrdə, həmçinin bəzi dini təriqətlər və ya cərəyanlar ictimai asayişə və milli dəyərlərə, o cüm-

lədən ölkə mənafeyinə zidd hallara yol verir, dindən siyasi manipulyasiya vasitəsi kimi istifadə edirlər. Məlumdur ki, hər bir hüquqi dövlətdə dini icmaların fəaliyyəti qanunla tənzimlənir və bu qanunlara uyğun fəaliyyət göstərən icmaların hərəkətləri leqal sayılır. Amma qeyri-leqal vasitələrə istinad edən dini icmalar (təriqətlər, yaxud cərəyanlar) da mövcud olur. Hətta bir sıra hallarda İslam dinini təmsil etdiyini bəyan edən bəzi dini cərəyanları islamofob dairələr himayə edir. Bu da birmənalı şəkildə həm həmin ölkələrin milli maraqlarına, həm də cəmiyyətdə təşəkkül tapmış milli dəyərlərə zidd hal kimi çıxış edir.

Əlbəttə, tolerantlıq mühitində dini azadlıqdan sui-istifadə olunması, eləcə də dinin siyasiləşdirilməsi yolverilməz hal kimi dəyərləndirilir. Ümumilikdə, dinin siyasiləşdirilməsinin hansı mənfi nəticələrə səbəb olduğu bəzi ölkələrin nümunəsində aşkar görünür. Dindən siyasi vasitə kimi istifadə olunan ölkələrdə bir tərəfdən məzhəb ayrılığının fonunda müşahidə edilən xaotik vəziyyət hökm sürür, digər tərəfdən isə, milli təhlükəsizlik və milli maraqlara zidd proseslər cərəyan edir.

Konkret olaraq tolerantlığın milli modelinə gəlinə, bu kontekstdə Azərbaycan təcrübəsindən bəhs etmək lazımdır. İlk növbədə vurğulamaq gərəkdir ki, Azərbaycan tolerantlığın milli modelini formalaşdırıb. Yəni hər hansı güc mərkəzlərinin direktivləri və təlqini yox, öz milli-mənəvi dəyərləri, dövlətçilik ənənələri əsasında bu modeli yaradıb. Ümumiyyətlə, tarixin bütün dövrlərində Azərbaycan dini, milli və mədəni dəyərlərə, həmçinin müxtəlif dinlərin, millətlərin mənsublarına münasibətinə görə, sözün əsl mənasında, tolerantlıq nümunəsi olub. Təsədüfi deyil ki, müxtəlif zaman kəsirlərində işğallara məruz qalmasına, müxtəlif xalqlar tərəfindən assimilyasiya cəhdlərinə baxmayaraq, Azərbaycan xalqı daim ən yüksək dini, mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı olub, eyni zamanda, yanaşı yaşadığı xalqların mənəvi-mədəni dəyərlərinin yüksək səviyyədə formalaşması və inkişafına mühüm töhfələr verib. 70 ilə yaxın bir müddətdə ateizmin təbliğ edildiyi və hökm sürdüyü keçmiş SSRİ mühitində yaşamasına baxmayaraq, xalqımız daim mənəvi - dini dəyərlərə, sərvətlərə əsaslanan humanist meyilləri yaşadıb. Bunun da nəticəsində hazırda Azərbaycan xalqı dövlətin dəstəyi və qayğısının fonunda ən yüksək mənəvi-əxlaqi davranış nümunələrini özündə təcəssüm etdirməkdə və örnək təşkil etməkdədir. Bir sözlə, bu gün Azərbay-

canda tolerantlıq milli mədəniyyətin və hüquq düşüncəsinin bir hissəsi kimi çıxış edir.

Beləliklə, sadalananları ümumiləşdirirək qeyd edə bilərik ki, tolerantlıq bir sıra ölkələrdə milli mədəniyyətin və hüquq düşüncəsinin bir hissəsi kimi çıxış etsə də, bəzən beynəlxalq təsir vasitəsi kimi istifadə olunur. Bu isə qloballaşma prosesinin gətirdiyi strateji tendensiyaların qanunauyğun nəticəsi kimi dəyərləndirilməlidir. XXI əsrdə qloballaşma prosesi kontekstində milli dövlətlər üçün tolerantlıq, multikulturalizm və digər məsələlərlə bağlı çağırışlara milli maraqlara adekvat cavab vermək artıq strateji zərurətə çevrilib.

Asif QƏDİROV,
*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Dövlət idarəçiliyinin
hüquqi təminatı kafedrası, dosent*

ALBANIYA DÖVLƏTİNDƏ HÜQUQ SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAFI

Erkən feodalizim dövründə Albaniyada hüququn mənbələrinə adət-lərlə yanaşı Aquen kilsə məclisinin qərarları, kanonlar və çar fərmanları da daxil idi. Şimali Azərbaycan ərazilərində xristianlığın yayılması ilə əla-qədar olaraq IV əsrdən kilsə kanonlarından hüququn mənbəyi kimi geniş istifadə olunmuşdur. Çar III Vaçaqan tərəfindən çağırılmış Aquen (Aluen) yığıncağının qərarlarında sosial təbəqələrin qarşılıqlı hüquqi mü-nasibətlərini tənzimləyən “kilsə qaydası” adlanan normalar müəyyən edil-mişdir. Aquen kanonları ayrıca kitab kimi bizə məlum olmasa da, onun barəsində alban tarixçisi Musa Kalankatlının “Alban tarixi” kitabından və erməni “kanonqrik”lərindən, xüsusilə də 1098-ci ildə Kilikiyada nəşr edilmiş kanon külliyyatlarından məlumat əldə etmək mümkün olmuşdur.

Albaniya dövlətində mülki hüquq normalarını əhatə edən ictimai münasibətlərə dair maddələrə, mövcud qanun külliyyatlarında az rast gə-linir. Yalnız fiziki şəxslərə aid edilən “azad şəxs”, “əsilzadələr” və s. bu ki-mi şəxslərin statusu haqqında mülki hüquq normaları mövcud olmuşdur. Albaniyada torpaq üzərində dövlət mülkiyyəti, xəssə mülkiyyəti, şərti (tö-rəmə) torpaq mülkiyyəti, xüsusi mülkiyyət, dini (kilsə-məbəd) müəssələrə məxsus mülkiyyət və icma mülkiyyəti mövcud idi. Dövlət torpaqlarında asılı icarəçilərin və az da olsa qulların əməyindən istifadə edilirdi. Xris-tianlığın güclənməsi ilə əlaqədar kilsə-məbəd torpaqları iri təsərrüfata sa-hib olmaqla, qısa müddətdə böyük əmlak mülkiyyətçisinə çevrilmişdilər.

Albaniyada kifayət qədər inkişaf etmiş ailə-nikah hüququ mövcud olmuşdur. Nikahın bağlanması və həmçinin boşanma kanon hüququnun səlahiyyətləri daxilində idi. Eyni zamanda yalnız bir nikaha daxil olmağa

icazə verilirdi. Nikahın pozulması yalnız müəyyən səbəblərə görə ola bilərdi. Kim öz arvadını səbəbsiz boşayıb ikinci arvadla kəbinsiz yaşamaqda davam edərdisə, bu hərəkət zinakarlıq kimi ağır cinayətə bərabər tutulur və təqsirkarı çar divanına (saray məhkəməsinə) gətirib, işgəncələrdən sonra ölüm cəzasına məhkum edirdilər. Kanon qanunları hətta uzaq qohumların (üç qohumluq dərəcəsi) belə evlənməsini qadağan edirdi. Belə ki, heç kəs öz qohumu olan əmi və bibi nəvəsi ilə evləne bilməz və vəfat etmiş qardaşının arvadını ala bilməzdi. Yalnız dördüncü dərəcəli qohumların nikah bağlamasına icazə verilirdi. Lakin kilsə kanonlarında bu kimi əməllərə görə konkret cəza müəyyən edilməmişdir. Qadınların hüquqları dövlət və kilsə qanunları tərəfindən qorunurdu.

Cinayət hüququ və cəza sistemi feodal quruluşunun tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır. Cinayətləri bir neçə qrupa bölmək olar: dövlət əleyhinə olan cinayətlər, dini və etik xətalər, şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər, əmlak (mülkiyyət) hüquqları əleyhinə olan cinayətlər. Dövlət əleyhinə, çar və onun ailəsinə qarşı, xəyanətə görə müqəssir çar divanında mühakimə edilirdi. Cinayət etmiş şəxs ağır işgəncələrdən sonra ölüm cəzasına məhkum edilirdi. Əmlak hüquqları əleyhinə olan cinayətlərə oğurluq və soyğunçuluq aid idi. Əgər rahiblik edən və ya rahib vəngdən (monastırdan) bir şey oğurlayır və ya mənimsəyir, sonra bu cinayətin üstü açılsa, həmin adam mühakimə olunmalı və öz yaşadığı yerindən qovulmalıdır, ona ayrılan torpaq payı isə kilsənin xeyrinə alınmalıdır. Şəxsiyyət əleyhinə törədilən qətlə bağlı cinayətlər adekvat cəza ilə - edamla nəticələnirdi. Kilsə kanonlarına daxil edilmiş bu norma Bibliyaya istinad edirdi. Əgər fiziki zorakılıq göstərməklə hər hansı bir şəxs, digər şəxsə xəsarət yetirirsə, həmin adam yepiskopun yanına gətirilir və onlar qanunlar əsasında, adətən talion prinsipi (gözə görə göz; dişə görə diş) ilə cəzalandırılır. Albaniyada xristianlıq dini möhkəmləndikdən sonra kilsə mənəviyyət əleyhinə edilən cinayətlərlə ciddi mübarizə aparırdı. Cadugərlərə müraciət etmiş şəxs həbs edilib işgəncə verildikdən sonra öldürülürdü. Ölüləri üçün yas saxlayan şəxsləri həbs edib çar divanında mühakimə edib cəzalandırırdılar. Kim ölmüş heyvanın ətini, həmçinin qırx günlük pəhriz zamanı ət yeyirdisə və ya bazar günü kilsəyə ibadətə getməyib işləyirdisə, keşiş onu dindarların gözü qabağında cəzalandırırdı. Albaniyada şəxslərin dini-hüquqi öhdəliklərdən yaranan vəzifələri vergi

və mükəlləfiyyətlərin müəyyən edilmiş qaydada qəti və şərtsiz əməl edilməsi ilə bağlı olmuşdur. Mənəvi vəzifə olaraq hər bir xristian «voskres günü» (bazar günü) işləməli, kilsəyə ibadətə getməlidir. Kilsəyə getməmək hərəkətsizlik cinayəti kimi tövsif edilirdi. Əgər dindarlardan kimsə keşişi və ya ondan vəzifədə aşağı olanı hər hansı bir məsələdə günahlandırarsa və onlar etiraf etməli olsalar ki, bu ittiham ədalətli və düzgündür, onda yepiskop onlara cəza tətbiq edilməsi və kilsədə bağışlanmaları üçün tövbə etmələri barədə qərar çıxarmaq səlahiyyətinə malik idi. Onlar həqiqəti gizlədərlərsə, lakin şahidlər bunun əksini təsdiqlədikdə, ittiham olunanlar qanunlar əsasında cəzalandırılıb kənddən qovulurlar. Aqven kanonlarının 16-cı bəndində deyilirdi ki, əgər keşiş az etimada layiq olan peşə yoldaşları və şagirdləri tərəfindən bir cinayətdə günahlandırılırsa o, kilsədən çıxarılıb kənddən qovulmalıdır. Albaniya kilsə qurultayının kanonlarında cəzaların aşağıdakı sistemini müəyyən etmişdir: ölüm cəzası, kənddən və əyalətdən sürgün etmə, vəngdən qovma, torpaq payının müsadirə edilməsi, dini-kilsə rütbələrindən və ya digər hüquqlardan məhrum etmə, tövbə yolu ilə günahın yuyulması üçün biyabana göndərmə, xristian dini qanunlarında nəzərdə tutulan cəza, eləcə də, keşiş və ya yepiskop tərəfindən müəyyən edilən cəzalar.

Albaniyada prosesual hüquq sahəsi üzrə dünyəvi (saray divanxanası) və dini-kilsə məhkəmələri fəaliyyət göstərirdi. Aqven qərarları icraata daxil olan işlərin məhkəmələrin aidiyyəti üzrə baxılmasının dəqiq bölgüsünü müəyyən etmişdir. Keşişlərin özlərinin törətdikləri cinayətlər, keşişlərə böhtan atmaq, bazar günü işləmək, murdar olmuş ətdən istifadə etmək, pəhrizi pozmaq, oğurluq kimi cinayət və xətalara keşiş və yepiskop məhkəməsi, qalan digər cinayətlərə isə dünyəvi məhkəmələrdə baxılırdı. Məhkəmə prosesi hamının iştirakı ilə açıq çəkişmə şəraitində aparılırdı. Məhkəmə prosesi həm cinayət, həm də mülki işlər üçün vahid idi. Proses, bir qayda olaraq, iddiaçının (zərərchəkənin) şikayəti əsasında aparılırdı. Məhkəmə iddiaçının ərizəsini, cavabdehin və şahidlərin ifadələrini dinləyirdi. Şahid ifadələrinə üstünlük verilirdi. Proses zamanı işgəncə tətbiq edilə bilərdi. Təqsirin etiraf edilməsi yüngülləşdirici hal kimi tövsif edilirdi. Məhkəmə prosesin sonunda qərar qəbul edirdi.

İlqar HACIYEV,
AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, doktorant

**XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ
BAKIDA KİLSƏLƏRİN TİKİNTİSİ
("Нефтяное дело" qəzetinin materialları əsasında)**

XIX əsrin sonunda Bakının neft sənayesi sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Əgər 1896-cı ildə Balaxanı, Sabunçu, Ramana və Bibiheybətdə, ümumilikdə 386,2 milyon pud neft çıxarılmışdısa, 1897-ci ildə 422,4 milyon pud, 1898-ci ildə 485,9 milyon pud neft çıxarılmışdır [1,s.74]. Neft sənayesinin sürətli inkişafı ilə əlaqədar Bakıya ölkənin müxtəlif yerlərindən, eləcə də digər ölkələrdən fəhlə axını başlamışdır.

Mədənlərdə 1894-cü ildə 5.900 nəfər, 1895-ci ildə 5.400 nəfər, 1896-cı ildə 8.200 nəfər, 1897-ci ildə 11.000 (təqribi) nəfər və 1898-ci ildə 16.000 (təqribi) nəfər işçi çalışmışdır [2,s.192].

Q.E.Startsevin "Bakı neft sənayeçiləri qurultayı Şurası" təşkilatının orqanı olan "Neftyanoye delo" qəzetində dərc olunmuş "Zərərçəkmiş işçilərin təminatı məsələsi üzərində işləyən komissiyasındakı" məruzəsində göstərilir ki, 1900-cü ildə Bakının neft sənayesində farslar, ruslar, tatarlar və digər millətlərin nümayəndələri işləmişdir. Startsev araşdırmada 18.875 nəfər işçinin və fəhlənin statistik göstəricilərini təhlil etmişdir. Lakin özü də məruzədə vurğulayır ki, bu say reallıqda olan göstəricidən aşağıdır [3].

Bakının beynəlmiləl şəhərə çevrilməsi "Neftyanoye delo" qəzetində dərc olunmuş statistik cədvəllərdə, məqalələrdə öz əksini tapıb. Bakının neft sənayesi rayonlarında məktəblərin vəziyyətinə həsr olunmuş məqalədə göstərilir ki, 1902-ci ildə Bakı neft sənayeçiləri qurultayının Ramana məktəbində 145 nəfər rus, Sabunçu məktəbində 128 nəfər rus, Bibiheybət məktəbində 91 nəfər rus, Balaxanı məktəbində 68 nəfər rus, Ağşəhər məktəbində 76 nəfər rus, I Qaraşəhər məktəbində 95 nəfər rus, II Qaraşəhər məktəbində 29 nəfər rus (ümumilikdə, 632 nəfər rus) şa-

gird təhsil alırdı. Həmçinin, məqalədə digər millətlərin nümayəndələrinin də təhsil aldığı göstərilir [4,s.1131-1134].

1903-cü il oktyabr ayının 1-də Bakı neft sənayeçiləri qurultayının məktəblərində azərbaycanlılarla yanaşı 995 nəfər rus, 2 nəfər gürcü, 14 nəfər yəhudi və digər millətlərin nümayəndələri də təhsil almışdır [5,s.1133-1336].

Bakı şəhərində artan əhalinin dini tələbatını ödəmək məsələsi gündəmə gəlmiş və bu istiqamətdə tədbirlərin görülməsi aktuallaşmışdır. Bunun üçün Bakıda ibadət evlərinin tikintisinə başlanılmışdır. “Bakı neft sənayeçiləri qurultayı” təşkilatı məscid və kilsələrin tikintisi üçün maliyyə vəsaiti ayırmışdır. Bu məsələlər qurultayın orqanı olan “Нефтяное дело” qəzetinin səhifələrində öz əksini tapmışdır.

1899-cu ildə Bakı neft sənayeçilərinin növbəti XIII qurultayında 1899-cu il üçün xərclər smetasında ibadət evlərinin tikintisi üçün 2.000 rubl [6], 1900-cu ildə isə Bakı neft sənayeçilərinin növbəti XIV qurultayında 1900-cü il üçün xərclər smetasında ibadət evlərinin tikintisinə 21.535 rubl vəsait ayrılmışdır [7,s.21].

Bakı neft sənayeçilərinin növbəti XVIII qurultayında Qaraşəhərdə pravoslav kilsəsinin tikintisi üçün 17.000 rubl vəsait ayrılması təklif olunmuşdur. Lakin təklif qurultayda səsvermə zamanı 430 lehinə, 628 əleyhinə olmaqla qəbul olunmamışdır. Bakı neft sənayeçilərinin XXII qurultayında 1906-cı il üçün xərclər smetasında Qaraşəhərdə pravoslav kilsəsinin tikintisinə 17.000 rubl vəsait ayrılmışdır.

Neft milyonçuları da şəxsi vəsaitləri hesabına Bakı şəhərində kilsələr tikdirirdi. Neft milyonçusu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maddi yardımı ilə 1909-cu ildə memar M.F.Verjbitskinin layihəsi əsasında kilsə (şəkil 1) tikilmişdir. Kilsənin açılışında o dövrün görkəmli siyasi və dini xadimləri, o cümlədən Rusiya çarının Qafqazdakı canişini qraf Vrontsov Daşkov iştirak etmişdir. Kilsə 1920-ci ildə fəaliyyətini dayandırmış, 1990-cı ildə qanlı yanvar hadisələri zamanı dağıdılmış, 1991-ci ildə bərpa olunmağa başlamış, 2001-ci ildə Baş Kafedral Kilsə statusu almışdır Kilsə Bakı şəhəri, Yasamal rayonu, Qızıl Şərq hərbi şəhərciyi, 126 ünvanında yerləşir

Xeyriyyəçilik işləri ilə fərqlənən Nobel qardaşları firması hal-hazırda Bakı şəhəri, 28 may küşəsi, 17 ünvanında yerləşən Alman Lüteran

Kilsəsinin (şəkil 2) tikintisinin xərclərinin 50%-ə qədərini vermişdir. Nobel qardaşları bütün dinlərə hörmətlə yanaşırdı. Gəmilərinə Zərdüşt, Məhəmməd, Brahma, Budda adını vermişdir. Firmanın loqosunda isə atəşpərəstlərin səcdəgahı olan “Atəşgah”-ın təsviri əksini tapmışdır [8].

Mədənlərdə qazma və neft çıxarma işlərində işlər bazar günləri də dayandırılmadığı bir zamanda dini bayramlarda qeyri-ış günü olurdu. Hətta Nobel qardaşları firması bayram günündən əvvəlki iş gününü 1 saat tez bitirirdi [9,s.885].

Neft milyonçusu Ağa Musa Nağıyev Alman Lüteran Kilsəsinin tikintisinə maddi yardım etmiş, Bakıda yəhudilər üçün sinaqoq tikdirmişdir.

Bakı şəhərində 1912-ci ildə neft maqnatları - Rılskilər ailəsi tərəfindən “Bakirə Müqəddəs Məryəm” Katolik kilsəsi (şəkil 3) inşa edilmişdir [8].

Şəkil 1.

Şəkil 2.

Şəkil 3.

Beləliklə, belə nəticəyə gəlinir ki, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində neft sənayesinin sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq Bakının neft sənayesi rayonlarında artan əhəlinin dini tələbatını ödəmək üçün “Bakı neft sənayeçiləri qurultayı” təşkilatının, eləcə də neft milyonçularının maddi yardımını hesabına ibadət evləri tikilmişdir.

Айнур ГУСЕЙНОВА,
*педагог кафедры «История народов Кавказа»
Бакинского Государственного Университета*

ПОЛИТИКА ДВОЙНЫХ СТАНДАРТОВ МИРОВЫХ ДЕРЖАВ

США и Евросоюз на словах рьяно защищают территориальную целостность Украины и осуждают попытки Кремля нарушить ее суверенитет. Белый дом категорично высказался против крымского референдума, нарушающего Конституцию Украины и международное законодательство.

В этой связи вызывает удивление, почему Соединенные Штаты, отстаивающие территориальную целостность Украины, не проявляют аналогичной принципиальности в подходе к урегулированию армяно-азербайджанского конфликта. Азербайджан вот уже более 20 лет подвергается агрессии со стороны соседней Армении, которая захватила пятую часть территории Азербайджана. Однако великие державы - США, Россия и другие – даже не думают требовать от Армении немедленного вывода ее вооруженных сил с международно признанной территории Азербайджана, не оказывают давления на Ереван всевозможными санкциями и изоляцией на международной арене. Стоило России лишь допустить вероятность военного вторжения на украинский юго-восток, как весь Запад тут же объявил ее агрессором. Но почему-то Армению, совершившую реальную агрессию против Азербайджана, до сих пор минует столь же решительное осуждение со стороны Соединенных Штатов и Евросоюза.

Американское руководство признает, что международному праву полностью противоречит проведение референдума о статусе того или иного региона государства в масштабах одного лишь региона, а не всей территории государства. Поэтому США и весь Запад не признали итогов референдума в Крыму – то есть на составной части между-

народно признанной украинской территории, и констатировали правомерность всенародного волеизъявления о будущем Украины на всей территории государства. Но почему в таком случае сопредседатели Минской группы ОБСЕ решительно не пресекают саботирующие мирный процесс карабахского урегулирования требования армянской стороны о проведении референдума по статусу Нагорного Карабаха на территории лишь самого НК? Тогда как международное право и Конституция Азербайджана – аналогично Основному закону Украины, да и любой другой страны, предусматривают проведение подобного референдума исключительно на всей территории страны.

Все эти, мягко говоря, неувязки лишь свидетельствуют о необходимости положить конец двойным стандартам, решать актуальные проблемы современного миропорядка в строгом соответствии с международным законодательством, ибо иной путь – это путь нескончаемой нестабильности, межнациональных войн и вражды.

Украинский кризис окажет негативное влияние на Южный Кавказ. Он может либо заморозить статус-кво, либо подтолкнуть в водоворот нестабильности вокруг Украины. Два фактора кажутся решающими для будущего развития на Южном Кавказе:

– российские территориальные продвижения в Украине, если не встретят сильного противодействия со стороны Запада и Украины, скорее сыграют в пользу первого сценария. В противном случае Россия, исходя из логики конфликта, может посчитать себя обязанной расширить свои действия и на Южный Кавказ;

– молчаливое принятие Турцией российского вторжения в Украине может также способствовать статус-кво на Южном Кавказе, в то время как вмешательство Анкары в конфликт, посредством НАТО или напрямую, может резко повысить риск нестабильности на Южном Кавказе.

С другой стороны, похоже, что США собираются активной волею влечь Турцию в карабахское урегулирование, что показал недавний визит сопредседателя Минской группы ОБСЕ Джеймса Уорлика в Анкару. Американские официальные лица прежде отвергали наличие взаимосвязи между нагорно-карабахским конфликтом и проблемой восстановления армяно-турецких отношений. Означает ли последнее развитие событий то, что эта позиция Вашингтона пересмотрена?

В действительности США никогда не отвергали прямую связь между нагорно-карабахским конфликтом и турецко-армянским сближением. Вспомним, что в 2009 году одной из первых инициатив Президента США Обамы, связанных с Нагорным Карабахом и Южным Кавказом, стало посредничество в турецко-армянском сближении. В тот период США признали наличие у двух этих проблем взаимосвязи. Тем не менее это не обязательно означает, что США разделяют мнение правительства Азербайджана, что турецко-армянское сближение должно произойти только после того, как будет разрешен нагорно-карабахский конфликт.

Напротив, правительство США, возможно, предпочтет содействовать разрешению конфликта в Нагорном Карабахе за счет небольших шагов. Небольшие шаги в турецко-армянском сближении могут быть согласованы с небольшими шагами, предпринятыми, в первую очередь, со стороны Армении в решении нагорно-карабахского конфликта.

Между тем декларативные подтверждения территориальной целостности Азербайджана, да и то в контексте общей ситуации на постсоветском пространстве, на деле вряд ли устраивают Баку. Азербайджан в обмен за свой не голословный, а практический вклад в миссии НАТО вправе рассчитывать на такую же практическую помощь со стороны стратегического партнера. Тем более, в отношении других стран, даже менее деятельных в плане содействия миссиям НАТО, Альянс занимает принципиальную позицию. Печальная правда в том, что за эти 20 лет партнерства, пока азербайджанские граждане, военные и гражданские во имя приверженности сотрудничеству с НАТО подвергали свою жизнь опасности, выполняя свой международный долг в далеких от Азербайджана регионах мира, и даже погибали в ходе этих миссий, страны Альянса ни разу не проявили такого же единодушия в отношении «референдума», на основе которого, как считают армянские сепаратисты, Нагорный Карабах получил независимость от Азербайджана.

Итак, сегодня настало время, когда для Запада уже не осталось места для недомолвок и двусмысленностей. Верно, нельзя отрицать важную роль Альянса в повышении боеспособности азербайджанской

армии, ее реформировании в соответствии с натовскими стандартами. Вместе с тем НАТО позиционирует себя не просто военной, а военно-политической организацией, доказавшей, что когда это выгодно странам-членам, они в один голос выражают свою позицию относительно политических проблем. Так что, если НАТО всерьез считает постсоветское пространство зоной стратегических интересов, то должен прислушиваться к чаяниям своих близких партнеров и защите их, а значит, и общих интересов. Если на Западе это, наконец, стали осознавать, то должен предпринять конкретные шаги. В этой связи стоит внимательно прислушаться к меседжу Президента И.Алиева на упомянутом заседании правительства: «Почему руководители самопровозглашенной «Нагорно-Карабахской республики» не страдают от санкций? Почему против них не применяются санкции? Это несправедливость, двойные стандарты. Поэтому мы возвышаем свой голос протеста против двойных стандартов в международных отношениях. Просим руководителей сотрудничающих с нами западных стран не пускать в свои страны «руководителей» надуманной «Нагорно-Карабахской республики», применить санкции против них».

Думается, что внесение в «черный список» сепаратистов Нагорного Карабаха в компанию к представителям заявившего о своей независимости от Украины Крыма, стало бы значимым шагом для стран Запада, доказывающим, что стратегическое партнерство между Азербайджаном и НАТО в сфере безопасности – в интересах обеих сторон, а не игра в одни ворота.

Tohid MƏMMƏDOV,
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, doktorant

QAFQAZ ALBANIYASI VƏ İŞĞAL OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASINDA İNTERPOLUN MİLLİ MƏRKƏZİ BÜROSUNUN FƏALİYYƏTİ

Müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlərin kəskinləşməsi və dərinləşməsi, habelə elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafına baxmayaraq mənfəi ünsürlü meyillərin, o cümlədən cinayətkarlığın artımı da xüsusi vurğulanmalıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, cinayətkarlığın “beynəlmilləşdirilməsi” onunla mübarizə tədbirlərinin dövlətlərin birgə səyi əsasında həyata keçirilməsini zəruri edir. Bu isə, cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində beynəlxalq təşkilatların rolunu ön plana çəkir. Belə universal təşkilatlardan ən öncülü Beynəlxalq cinayət polisi təşkilatı olan İnterpoldur.

İnterpolun Baş Assambleyasının 2 oktyabr 1992-ci il tarixdə Sinqapın Dakar şəhərində keçirilən 61-ci sessiyasında müstəqil Azərbaycan Respublikası İnterpolu tam hüquqlu üzv qəbul edildi. Azərbaycan Respublikasında interpolun Milli Mərkəzi bürosu fəaliyyət göstərdiyi 20 ildən artıq müddət ərzində cinayətkarlığa qarşı uğurla mübarizə aparmışdır. MMB-nin fəaliyyət sahələrindən birini də, mədəni irsə qarşı yəni, tarixi, elmi, bədii və mədəni dəyərə malik olan predmetlərin oğurlanması ilə bağlı mübarizə təşkil edir. Azərbaycan Respublikasında İnterpolun Milli Mərkəzi Bürosu bu istiqamətdə öz işini İnterpolun nizamnaməsi, Baş assambleyanın qətnaməsi və Azərbaycan Respublikasının 10 aprel 1998-ci il tarixli mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu, 2000-ci il muzeylər haqqında Azərbaycan Respublikasının və Azərbaycan Respublikasının konstitusiyasının tələbləri çərçivəsində qurur.

Azərbaycanın zəngin milli mədəniyyətinin qorunub saxlanması dövlətimizin ən mühüm vəzifələrindən biridir. Mədəni sərvətlərin qoru-

nub saxlanılması və istifadəsi problemləri ölkənin əsas qanununda Azərbaycan respublikasının konstitusiyasında öz əksini tapmışdır. Hər kəs tarixi, mədəni və mənəvi irsə hörmətlə yanaşmalı, ona qayğı göstərməli, tarix və mədəniyyət abidələri qorunmalıdır.

Cinayətin diqər növləri ilə yanaşı mədəni sərvətlərin və incəsənət əsərlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizədə də interpol müəyyən rola malikdir. Mədəni sərvətlərin və incəsənət əsərlərinin qanunsuz dövriyyəsi, o cümlədən oğurlanmış faktların sayı bütün dünya üzrə artmaqdadır.

Ermənistan ordusu zəbt edilmiş ərazilərimizdə xalqımızın milli mənəvi irsinin, tərkib hissəsi olan mədəniyyət, tarixi və dini abidələrimizi məhv etmişdir. İşgal olunmuş ərazilərdə 500 tarixi memarlıq abidəsinin və 100-dən artıq arxeoloji abidənin, 100 mindən çox qiymətli mədəni eksponatı olan 22 muzeyin və 4 şəkil qalereyasının, 32 məscid, 44 kilsə, 21 tarixi sitayiş yerləri qədim Azərbaycan dövləti - Qafqaz Albaniyasının abidələrini özəlləşdirmişlər və qalanlarını isə məhv etmişlər. 13 qüllə, 22 kurqan, 8 körpü, 9 saray dövlət qoruqları və yasaqlıqlar məhv edilmişdir.

Beynəlxalq cinayət polisi təşkilatı İnterpol beynəlxalq cinayətkarlığa qarşı mübarizə tədbirlərində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dərinləşməsinə təsir edən bütün təzahürləri nəzərə almalı və öz imkanları daxilində tədbirlər görməlidir.

Məhəbbət PAŞAYEVA,
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu,
tarix elmləri doktoru

ALBAN TAYFALARININ ETNİK ƏNƏNƏLƏRİ

Azərbaycan təbii ehtiyatları, gözəl təbiəti ilə olduğu qədər həm də insanların, millətlərin, etnik qrupların müxtəlifliyi ilə zəngin bir ölkədir. Burada əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil edən Azərbaycan türkləri ilə yanaşı onlarla müxtəlif millətlərin, xalqların, etnik qrupların nümayəndələri yaşayır. Bu gün ləzgilər, tatlar, xınalıqlar, qızırlar, buduqlar, dağ yəhudiləri, avarlar, saxurlar, rutullar, ingiloylar, udinlər, talışlar, kürdlər kimi bir çox etnoslar Azərbaycanı özlərinə doğma Vətən sayırlar.

Müxtəlif mədəniyyətlərin və dinlərin formalaşdığı, qaynayıb qarışdığı Azərbaycan öz coğrafi vəziyyətinə, əsasən Qərb sivilizasiyası ilə Şərq sivilizasiyasını birləşdirən bir ölkədir. Müasir dövrdə Azərbaycanda bütün dini konfessiyaların nümayəndələri qarşılıqlı anlaşma şəraitinə yaşayır və fəaliyyət göstərirlər. Azərbaycan dövləti bu ölkədə yaşayan bütün etnoslara eyni dərəcədə qayğı göstərir. Bu gün Azərbaycanda Qəbələ rayonunun Nic kəndində kompakt yaşayan udinlərin dini fəaliyyəti və Nic kəndindəki qədim alban kilsəsinin bərpa olunması üçün lazımi şərait yaradılmış, Xınalıq etnosunun unikal xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanması üçün Xınalıq kəndinin YUNESKO-nun dünya mədəniyyət abidələri siyahısına daxil edilməsinə, bununla da onun bəşəriyyətin ortaq mirası kimi dəyərləndirilməsinə nail olunmuşdur. Azərbaycanda yaşayan xalqlara, onların tarixinə və mədəniyyətinə tolerant münasibət Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin fikirlərində aydın ifadə edilmişdir: “Dövlət nə qədər çox xalqı birləşdirirsə, bir o qədər zəngin olur, çünki onların hər biri ümumdünya mədəniyyətinə və sivilizasiyasına öz töhfəsini verir. Azərbaycan əhalisinin çoxmilli tərkibi bizim sərvətimizdir, üstünlüyümüzdür”. Bəşəriyyətin ortaq mirası olan mədəni

müxtəliflik zəngin və rəngarəng dünya yaradır, xalqların və millətlərin inkişafına təkan verir.

Azərbaycan tarixində özünəməxsus izləri olan udinlər, xınalıqlar, qızıllar, buduqlar, ingiloylar kimi etnoslar kök etibarilə Azərbaycanın alban mənşəli tayfalarındandır və udi, qel, hər, qat kimi qədim alban tayfalarının varisləridir. Etnik tərkibinə görə rəngarəng olan Qafqaz Albaniyasında uti, qarqar, hun, kaspı, qel, hər, qat kimi bir çox alban tayfaları Azərbaycan xalqının etnogenezində mühüm yeri olan alban tayfa ittifaqında birləşmişdilər. Azərbaycan etnomədəni mühitində formalaşan bu etnosların hər biri hazırda da Azərbaycan xalqının etnososial birliyinə daxildir. Tarix boyu müxtəlif xalqlar və mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı canlı əlaqələrin mövcud olduğu Azərbaycanın təbii-tarixi təşəkkül prosesində iştirak edən bu xalqların hər biri zaman keçdikcə ümumazərbaycan mədəniyyətinin ortaq sahibinə çevrilmişlər. Bu etnosların hər biri ortaq mənəvi dəyərlərlə bərabər öz etnik spesifikasiyini də qoruyub saxlamaqla bütövlükdə Azərbaycan mənəvi mədəniyyətinə özünəməxsus rəng qatmışlar.

Qafqaz Albaniyasının etnik cəhətdən rəngarəng olması burada müxtəlif inancların mövcudluğuna da şərait yaratmışdır. Qədim dini dünyagörüşlərinin, xristianlıq və islam dinlərinin təsiri nəticəsində Qərb və Şərq sivilizasiyalarını özündə əks etdirən zəngin Azərbaycan mədəniyyəti formalaşmışdır. Azərbaycanlıların mənəvi irsini təşkil edən alban mədəniyyəti və etnosu müəyyən transformasiyaya uğrasa da alban mədəniyyətinin zəngin və qədim ənənələrini qoruya bilmişdir. Bu gün Azərbaycan türkləri ilə bərabər udinlərin, ingiloyların, xınalıqların, qızılların, buduqların da ziyarət etdiyi Komrad, Armatay, Pəriqala, Kürmük kimi bir çox inanc yerləri qədim alban tayfalarının ortaq ənənələrinin izlərini qorumaqdadır.

Zahidə MƏMMƏDOVA,
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

QARABAĞ BÖLGƏSİNİN MONASTIR KOMPLEKSLƏRİ

XI-XIV əsrlərin alban dini memarlığı əsasən monastır komplekslərində cəmlənmişdir. Bu, XII-XIII əsrlərdə bütün Azərbaycan ərazisində, o cümlədən alban knyazlıqlarında mədəniyyətin ümumi yüksəlişi səbəbindən monastırların inşası da yüksək səviyyəyə çatır. Onlar xristian əhalisinin dini, mənəvi, mədəni, kübar, bəzi hallarda isə istehsalat fəaliyyətinin mərkəzlərinə çevrilirlər. Burada yalnız dini həyata deyil, eyni zamanda dünyəvi məqsədlərə xidmət edən ən yaxşı sənət əsərləri, kitabxanalar mərkəzləşir, məktəblər yaradılır, kilsələrə böyük əlavələr - dəhlizlər tikilir, müxtəlif sənət emalatxanaları fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan ərazisində tədqiq edilmiş böyük orta əsr monastır komplekslərinin əksəriyyəti tarixi Xaçen - Arsax knyazlığının ərazisi olmuş Qarabağ bölgəsində yerləşir. Onların böyük bir hissəsi yarıuçuq dini tikililərin - kilsə və sövmələrin qalıqlarından ibarətdir. Monastırların memarlığının tədqiqi və onların bəzi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün Xudavəng, Gəncəsər, Xatirəvəng, Müqəddəs Yelisey və s. kimi böyük komplekslər maraqlıdır. İnşaat materiallarının və inşaat texnikasının rəngarəngliyi, tağbənd və günbəz konstruksiyaları sisteminin cəsarətli həlli, zəngin dekor bu komplekslərin fərqləndirici cəhətləridir. Onlar Qafqaz Albaniyasının tarixi ilə sıx bağlı olaraq böyük tarixi və estetik əhəmiyyətə malikdirlər. Azərbaycan tarixi-mədəni irsinin nümunələri olan bu komplekslərin erməni qəsbkarları tərəfindən işğal olunmuş ərazidə qalması - epiqrafikasının dəyişdirilməsi, «ermənisa-yaq» bərpası onların mövcudluğu üçün böyük təhlükə yaradır.

Эмиль ИСКЕНДЕРОВ,
Институт археологии и этнографии НАНА,
доктор философии по истории

АЛБАНИЯ: ОТ ЭПОХИ АХЕМЕНИДОВ ДО САСАНИДОВ. ВЛИЯНИЕ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕНТРОВ

В IV–III вв. до н.э. на Южном Кавказе происходили существенные сдвиги социально-экономического характера, последствием которых стало, в частности, образование Албанского государства. Несмотря на то, что временами границы этого государства менялись, в основном это государство охватывало территорию современного Азербайджана, Южного Дагестана и Восточной Грузии.

На всем пути своего развития население Албании подвергалось влиянию культурных центров, каковыми были ахеменидский Иран, эллинистический мир, Рим и Парфия.

Как известно, территория будущей Албании входила в состав Ахеменидского Ирана. Этому свидетельствуют как письменные источники – Геродот, так и результаты археологических раскопок – Сарытепе, Гумбати, Гараджемирли и т.д. Следует отметить, что результаты Гараджемирлинской экспедиции дают возможность говорить о том, что именно отсюда Ахемениды управляли Южным Кавказом.

Империя Ахеменидского Ирана распалась в результате Восточного похода Александра Македонского. В результате смешения восточной и западной культур образовалась так называемая эллинистическая культура. Хотя Албания и находилась на периферии эллинистического мира, но влияние эллинизма на Албанию было достаточно ощутимым.

Начиная со II–I вв. до н.э., регион становится объектом раздора между Римом и Парфией. Внедрение этих государств на Кавказ носило не только политический, но, соответственно, и культурный характер. Здесь следует отметить, что политическое влияние Рима, в от-

личие от Парфии, было слабее. Именно этим, возможно, следует отметить слабое культурное влияние Рима.

Таким образом, можно говорить о том, что в зависимости от политических событий, Албания подвергалась влиянию культурных центров Древнего мира.